

— મુધરેલી રીત મુજબ. —

વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ રીવિઝન

— કમિટીએ તૈયાર કરેલી —

માત્રમી ચોપડીના અર્થ.

(જેની અંદર શબ્દાર્થ-વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અને ૩૬ બંને
રીતે; શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સંપૂર્ણ વ્યુત્પત્તિ; કવિતાનું
વિવરણ-સ્ફુટીકરણ.)

રસનાર-મેસર્સ. સીં ડીં શાહ એન્ડ કોં

પ્રસિદ્ધ કર્તા—C. M. Shah.

પ્રસિદ્ધ કરવાનું હેઠાળું—શાહપોર-સુરત.

—૩૩૩૩૦૬૬૬—

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ના ૨૫ મા એપ્રિલ મુજબ
રજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

સુરત-ચઢાના પુલ ઉપર આવેલા 'સુરત સીટી' ખી.

પ્રેસમાં ડાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યા.

કિંમત આઠ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાક્ષિત વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૬૮૪૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રાત્રી સોપાના રુદ્રી

વિષય રાત્રી સોપાના રુદ્રી

સાતમી ચ. વડના અર્થ.

પાઠ ૧ લો.

નાગરિક=એક ગામ કે નગરમાં વસનારા લોક.

દેશજન=એકજ દેશમાં અને એકજ રાજ્યના અમલ નીચે વસનારા લોક

આચરણ=કામ; વર્તન. (આ=મર્યાદા વાચક ઉપસર્ગ+ચર=ચાલવું+અન=ક્રિ. વા. પ્રત્યય)=મર્યાદામાં ચાલવું તે.

રાજ્યના અંગની=રાજ્ય તરફની; રાજ્ય પ્રત્યેની.

નગરવાસી=પોતાના ગામ, શહેર વગેરેમાં રહેનાર. (નગર=શહેર+વાસી=રહેનાર)=શહેરમાં રહેનાર.

આણુ=(ફા) દુવાઇ.

પ્રતાપ=કીર્તિ; મોટાઇ.

નાગરિક ધર્મ=દેશજન તરીકેની ફરજ

ઉત્તેજન=મદદ; આશરો.

પ્રોક્ષા=નુકસાન; હાનિ.

સ્વાર્થ=પોતાનું બહુ; (સ્વ+અર્થ) ભંગ કરે છે=પાળતા નથી.

શાખ=આખર; વટ.

બદે=નામોશી; હીણપત.

બહાને=નામે; નિમિત્તે.

જન મંડળ=પ્રજા; રૈયત; નાગરિક જનો (જન=માણુસો+મંડળ=ટોળું)

માણુસોનું ટોળું.

લોપ=નાશ; અદૃશ્ય. (સં. લુપ્ત ઉપરથી લોપ થયો છે. લુપ્=ધાતુ=લોપ કરવો)

વફાદાર (આ) નીમકહલાલ

(વફા=ફાયદા; ગુણ+દાર=વાળો)

ગુણ કરનાર; વિશ્વાસુ.

દ્વેષ=અદેખાઈ.

બંદોબસ્ત=(ફ) સલાહશાંતિ; ગોઠવણ

અદાલત=(ફા)કોર્ટ; ઇનસાફની કચેરી

પંચ=કજીઆનો નિકાલ કરવાને પાંચ

કે વધારે માણુસોની જે ટોળા

ઠરાવી હોય છે તે; (તેમાંના એક

માણસ પણ પંચ કહેવાય) જ્યુ-
રી એમના દરેક માણસ એસે-
સર કહેવાય છે.

જુઆની=સોગન લઇને જે કંઈ
કહેલું લખાવેલું તે.

સ્થાનિક કર=રહેવાની જગ્યા સંબંધી
જે કર આપવા પડે તે, (મ્યુનિ-
સિપાલીટીના કર તે સ્થાનિક કર
કહેવાય) સ્થ=ધાતુ=રહેવું.
સ્થાન=રહેવાની જગ્યા+ધક=સં-
બંધી).

રાજ્યના કર=રાજ્ય તરફથી જે
કર નાખવામાં આવે છે તે.

મ્યુનિસિપાલિટિ=શહેરની કે કરખા-
ની તંદુરસ્તી, કેળવણી, સફાઈ
વગેરેનો કારભાર ચલાવવા માટે
નિમાયલું સરકારી અને પ્રજા-
કીય સલાસદોનું મંડળ; સ્થા-
નિક સરકાર.

લોકલખોડ=લોકલ ફંડની વ્યવસ્થા
કરનાર મંડળ.

લોકલ ફંડ=જિલ્લામાં રસ્તા સમ-
રાવવા, તળાવ, કુવા, વગેરે

બંધાવવા તથા કેળવણી આપવા
માટે દરેક ખાતેદાર પાસેથી
રૂપીએ એક આના પ્રમાણે જે
કર લેવામાં આવે છે તે.

ગામપંચ=ગામમાં ગુનાચોરી વગેરે
થાય તેનો નિકાલ કરવા માટે
સારા આખરદાર ગૃહસ્થાનું જે મં-
ડળ નીમવામાં આવે છે તે.
(ગામ પંચ જરૂરિઆતો પુરી
પાડે છે અને તે બદલ દર ધર
દીઠ અમુક કર લેવાની તેમને
સત્તા હોય છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં
ગામ પંચ નથી. પણ હાલમાં
ગાયકવાડ સરકારે કેટલાક ગામોમાં
એવા મંડળો નીમ્યા છે એનો
હેતુ રાજ્ય પ્રકરણ બાબતમાં
લોકોને લાગ લેતા કરવા એટ-
લોજ બતાવવામાં આવે છે.)

શરીર સુખાકારી=તંદુરસ્તી.

પ્રતિષ્ઠિત = આખરદાર.

સહે=શરમ; ડર; ધાસ્તી.

પાલ'મેંટ (ધ') બ્રિટિશ રાજ્ય સલા
(સાધારણ માણસોની, અમીરોની

અને રાજની સભા એ ત્રણે
મળીને પાલમેંટ કહેવાય છે.)
ખપાલ (કા) વિચાર; ચિતાર.

સર્વોપરિ=એક (સર્વ + ઉપરિ)
સર્વથી ઉપરિ.

સવાલ—નાગરિક ધર્મ એટલે શું તે દાખલા આપી સમજાવો.
નાગરિક ધર્મ ન પાળવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ? સ્થાનિક કર
અને રાજ્યના કર આપણે શા માટે આપવા જોઈએ ? મ્યુનીસીપા-
લિટી, લોકલબોર્ડ, લોકલકંડ, અને ગામ પંચ એટલે શું તે સમ-
જાવો. નાગરિક ધર્મ ક્યાંના લોકો બરોબર સમજે છે ?

પાઠ ૨ જો.

પ્રાચીન=પહેલાંનો (પ્રાચી=પૂર્વ દિ-
શ+ધન=કિ. વા. પ્ર.) પૂર્વની
ક્રિયા બતાવનાર એથી ઉલટો
અર્વાચીન.

ખગોળવિદ્યા=આકાશના ગોળા સં-
બંધી વિદ્યા. (ખ=આકાશ+ગોળ
=ગોળા+વિદ્ય=જાણવું+ય=યોગ્ય+
અ=નારી જાતિનો પ્રત્યય.)

સંશોધન=શોધખોળ (સં+શોધન)

અભ્યાસ=મહાવરો (અભિ+અસ-
=હોવું) વિશેષે કરીને કાષ્ઠ
બાબતના જ્ઞાનનું આપણામાં
હોવાપણું.

ઋગ્વેદ=સ્તુતિનો વેદ (જે વેદમાં
ધણા મંત્રો આવેલા હોય છે
તે. એમાં ૧૦૨૮ મંત્રો છે.)
(ઋક્=મંત્રો+વેદ)=એ ધણા પ્રા-
ચીન ગ્રંથ છે. હિંદુઓ અને
ઈશ્વર રચિત માને છે.)

બંધ બેસતું=લાગુ પડતું.

યજ્ઞ=દેવોની પૂજા કરી હોમ કર-
વામાં આવે છે તે. (યજ્ઞધાતુ=
પૂજા કરવી.)

નિરીક્ષણ=બારીકીથી જોવું તે;
અવલોકન (નિર્+ધક્ષ=જોવું+
અન=કિ. વા. પ્ર.)

મંડળ=પ્રકરણ; ઋગ્વેદનો એક ભાગ.

નક્ષત્ર=આકાશમાં કાંતિવૃત્તના પ-
ટાના તારાઓના જે ૨૭ ભાગ તે
(નક્ષત્ર ૨૭ છે. અશ્વિની, જ-
રણી, કૃતિકા વગેરે વગેરે.)

સત્ર=કોષ પણ પ્રાણીને કાપીને
હોમવામાં આવે એવો મહા
હોમ. (સદ્ધ ધાતુ=કાપવું)

સમાપ્ત=પૂર્ણ (સમ+આપ્ત=અંધ
કરેલું) બરાબર અંધ કરેલું તે.
અવલોકન=આરીકાથી જોવું તે.

દક્ષિણાયન=સૂર્યનું : વિષુવવૃત્તથી
દક્ષિણ દિશા તરફ જવું તે.
(દક્ષિણ+ધ્=જવું+અન=ક્રિ. વા. પ્ર)

દેવકાર્ય=દેવના સંબંધનું કામ;
દેવોને પ્રસન્ન કરવાનું કામ.

અશુભ=માઠો; હાચક નહિ તે.

વિષુવ=વચ્ચે દિવસ.

રાશિ=કાન્તિવૃત્તના પટાના જે સ-
રખા બાર ભાગ કરેલા તેમાંના
દરેક ભાગ. જેમકે કુંભ, મીન,
મેષ વગેરે વગેરે.

જ્યોતિઃ શાસ્ત્રી=આકાશી પદાર્થનું

જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ (જ્યો-
તિષ=આકાશમાં તારા, મહો
વગેરે જે જ્યોતિઓ છે તે+
શાસ્ત્રી=સારું જ્ઞાન ધરાવનાર
માણસ.)

પાટલીપુત્ર=પટણા (ગંગા ને શોણ-
નદીના સંગમપર શહેર છે એ
અસલ મગધ રાજ્યની રાજધાની
હતું હાલમાં અશીણના વેપારને
માટે પ્રખ્યાત છે)

આર્યભટ્ટીય=આર્ય ભટ્ટે બનાવેલો તે.
દૈનિક=દિવસની (દિન+ઇક)

વિવરણ=વિવેચન; ખુલાસો (વિ=
વિશેષે કરીને+વર્ણ=વર્ણન કરવું)
વિશેષે કરીને વિસ્તારપૂર્વક સ-
મજાવવું તે.

બૃહત્ સંહિતા=મોટામાં મોટી સં-
હિતા, (બૃહત્=મોટી+સંહિતા=
વેદ મંત્રોનું તારણ.)

ભારતવર્ષ=ભરત રાજાનો દેશ.
(ભારત+વર્ષ)

ભૂપણ્ય=શણગાર; અલંકાર (ભૂપ્=
શણગારવું)

સહ્યદ્રિ=સહ્ય પર્વત; પશ્ચિમધાટ
(સહ્ય=વિશેષ નામછે+અદ્રિ=પર્વત)

સમકાલીન=એક સમયમાં થએલા.

(સમ+કાલ=વખત+ન)=સરખા
વખત વાળા; સાથે થએલા.

વૈષ્ણવ=વિષ્ણુને માનનાર.

વિષ્ણુ=અણુઓમાં પણ જે વ્યાપી
રહેલો છે તે (વિ+ધાતુ=આપવું)

મહેશ્વર=મોટા ઇશ્વર (મહા+ઇશ્વર)

શિરોમણી=શ્રેષ્ઠ (શિર+મ=માથું+મ-
ણી=માથાનો મુકુટ)

સિદ્ધાંત શિરોમણી=સર્વથી શ્રેષ્ઠ
સિદ્ધાંતો જેમાં કહેલા છે તે.

દાંતકથા=મોઢાની ચાલતી વાત
(દાંત=દાંત+કથા=વાર્તા) દાંતની
વાર્તા મતલબ કે મોઢાની ચા-
લતી વાત.

જન્મકુંડળી=જન્મ વખતની કુંડળી

(જન્મ થયાનો વખત નોંધી રા-
ખી તે ઉપરથી તે જન્મનારનું
ભવિષ્ય કેવું નીવડશે તે તપા-
સવા માટે જ્યોતિઃશાસ્ત્રીઓ જે
કુંડળી કાઢે છે તે.)

બાળવિધવાયોગ=નાનપણમાં વિ-
ધવા થવાનો વખત આવે તે.

(બાળ+વિ=વિના+ધવ=પણી+આ
=નારી જાતિનો પ્રત્યય+યોગ
=વખત)

અમર=મરે નહિ તે (અ=નહિ+
મર=મરવું)

સંસ્કૃત=જે સારી રીતે સંસ્કારા-
યત્રી છે તે. (સંમ=સારી રીતે+
કૃત એમાં કૃ=કરવું, કરેલું)
જેનું સાહિત્ય પૂણું છે તે.

ભાષાંતર=મીઠા ભાષામાં ઉતારો
કરવો તે.

ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા
તે. (ભૂ=પૃથ્વી+મિતિ એમાં મા
ધાતુ=માપવું)

ગણિતાધ્યાય=ગણિતવિદ્યા સંબંધીનું
જે પ્રકરણ તે (ગણિત+અધ્યાય=
પ્રકરણ; અંથનો એક ભાગ)

ગોલાધ્યાય=આકાશ સંબંધીનું
પ્રકરણ (ગોળ=આકાશ+અધ્યાય=
પ્રકરણ)

નિરીક્ષા=ખારીકીથી જોવું તે (નિર+)

દક્ષ=જેવું+આ=નારી જાતિનો
પ્રત્યય)

નિરૂપણ=સંપૂર્ણ વિવેચન; યથાર્થ
ખુલાસો; વર્ણન; વર્ણવવું તે.

ખંડન કરવું=તોડી પાડવું.

કરણકુતૂહલ=એ નામનો ગ્રંથ

(કુતૂહલ=કૌતક; વિસ્મય; અ-

જ્ઞ)

ગણેશ દૈવસ=નસીબનો જાણનારો;

(ગણેશ+દૈવ=નસીબ+સ=જાણનાર)

નસીબને જાણનાર જોશી. ગણેશ

વિશેષ નામ છે)

નિપુણ=હોશિયાર; પ્રવીણ.

સવાલ—હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ના આરંભથી આજ સુધીમાં
ક્યા ક્યા મહાન ખગોળવેત્તાઓ થઇ ગયા? તેઓ ક્યા સ્થાનમાં
અને ક્યા જન્મ્યાં હતા? તેઓએ ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો બનાવ્યા તે
કહો. ભાસ્કરાચાર્ય વિષે જે જાણતા હો તે કહો.

પાઠ ૪ થો.

દ્રવ્ય=જે જે વસ્તુ માણસને જરૂર
રની અથવા ઉપયોગી હોય
અને જે મહેનતથી મેળવી શકાય
તે.

ઉત્પાદન=પેદાશ; ઉત્પત્તિ, (ઉત્પ=
બહાર+પત=પડવું+અન)

સૃષ્ટિ=બનાવેલું (સૃજ ધાતુ=બનાવવું.)

મુડી=સંગ્રહ-કરેલું દ્રવ્ય; ભંડોળ;
પુંજ; યાપણ.

કરજ = દેવું.

કરજે=દેવું કરીને

દેણદાર=દેવાવાળા (દેણ=દેવું+દાર
=વાળો)

દ્રવ્યવાન=પૈસાવાળા (દ્રવ્ય=પૈસો
+વાન=વાળા)

ભોંયભાડું=જમીન (ભોંય=સારી
જમીન+ભાડું=રેતાળ જમીન)

રાચરચીલું=સરસામાન

ઢોરઢાંકર=ઢોર વગેરે

ખનીજ=ખાણમાંથી પેદા થયેલું તે
(ખન ધાતુ=ખોદવું. ખની=ખાણ+)

જનનમવું; પેદા થવું) ખાણ-
માંથી પેદા થનાર.

ઓગર=સાહિત્ય; હથિયાર.

લુગડાંલતાં=લુગડાં અને એવું
ખીજું.

વાસણકુસણ=વાસણ વગેરે

પ્રત્યક્ષ=નજર આગળ (પ્રતિ=સામે+
અક્ષ=આંખ) આંખ સામે

પરોક્ષ=નજર ન પડે તેમ. ગુપ્ત-
પણે (પર=પાછળ+અક્ષ=આંખ)

આંખથી પાછળ.

ઉત્પન્ન (સં) પેદાશ

ઉપભોગ (સં) ભોગવટો; વહીવટ
કરવો તે (ઉપ+ભુજ=ભોગવવું)

અનાયાસે=વગર મહેનતે (અન+
આયાસ=મહેનત) મહેનત વગર

સમ્ય=સમ્યતાવાળા; સારા વિવેક
લક્ષણ (સં) ચિહ્ન (લક્ષ ધાતુ

તાકીને જોવું)

સવાલ--જગનલાલે પેલા કણખીને લિખારી શા માટે કહ્યો?
અને તેમાં જોડું શું? દ્રવ્યવાન કેને જાણવો? ભોંયભાડું, ધરખાર
ઢોરઢાંકર એટલે શું? પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એટલે શું? દ્રવ્યનું ઉત્પા-
દન શી રીતે થઈ શકે? સૃષ્ટિના અને કુદરતના પદાર્થોની વ્યાખ્યા
આપો? મનુષ્ય માત્રને નિર્વાહને માટે ક્યાં સાધનો જરૂરનાં છે?
દેણદાર અને લેણદાર કેને કહેવો?

પાઠ ૫ મો.

વિભાગ (સં) જુદા જુદા ભાગ
(વિ=વિશેષે કરીને+ભાગ. ભાગમાં

ભજ્ ધાતુ=ભાગવું.)

શીકલ=ધાટ

સ્વીડ=સ્વીડનના રહેવાશી.

સમૂહ (સં) જથ્થો; ટોળું (સમ=

સાથે+ઉહ=વાહ.) વાહ ધાતુ ઉપરથી
સંપ્રસારણ રૂપ=વહેવું) સાથે
વહેવું.

આય લાપા=પોતાના દેશની ભાષા
અરબ=અરબસ્તાનના રહેવાશી

યાહુદી=એ અસલ તુર્કસ્તાનના જો-
ડીયા પ્રાંતના રહેવાશી હતા, પણ

મુસલમાનોએ મારી કાઢ્યા પછી
જુદા જુદા દેશમાં વેરાઈ ગયા છે
તેઓ મારવાડી વાણીઆને મળતા
આવે છે મતલબ કે જબરા
વેપારી છે.

વણુ=રંગ.

ધઉં વણુ=જેની ચામડીનો રંગ
ધઉંના રંગ જેવો છે તે.

ગોત્રી=કુળના; વંશના; ગોત્રના
મેંગોલ=મેંગોલિઆના વતની
તથાપિ=તોપણ (તથા=તો + અપિ
પણ)

દ્વીપ (સં) એટ (દ્વિ=એ+અપ=
પાણી. સંધી થતી વખતે અ-
પનો ઇપ થાય છે એટલે દ્વીપ
શબ્દ થયો છે.)

બહુધા=બહુ કરીને
અરણ્ય=બહુ ઝાડોના સમુહવાળું
અથવા ઝાડ વિનાનું જે મોડું
મેદાન તે; જંગલ; રાન

પાઠ ૬ ફો.

સષ્ટિ (સં) દુનિયા (સૃજ ધાતુ=
બનાવવું)

રમણિક (સં) શોભાયમાન
અપસરા (સં) સ્વર્ગમાં ગાયન
નૃત્ય કરનારી સ્ત્રીઓ (એ ૩૫,
મોહીની તે ચાતુર્ય એથી સંપન્ન
છે, એમની સંખ્યા આઠ કરોડ-
ની છે પણ તેમાં રંભા, ઉર્વશી
તિલોત્તમા, મેનકા એ મુખ્ય છે.
ઋષિઓના તપ લંગ કરાવવા
છદ્ર અપસરાઓ મોકલતો. અપ-
સરા સમુદ્ર મથન કરતાં દાસીસહ
વર્તમાન નીકળી હતી. (અપ=
પાણી+સર ધાતુ=સરી જવું)
(પાણીની પેઠે જે સરી જાય તે
મતલબ કે એમની ગતિ પાણીના
રેલા જેવી છે.

સ્વર્ગવાસી=સ્વર્ગમાં રહેનાર; દેવ.
આ શહેરનું પહાડોને લીધે પરમે-
શ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતું
=મતલબ કે શહેરની ચારે બાજુએ
કુંગરો આવેલા હોવાથી એને
કૃતિમ કોટની જરૂર નહોતી,
એવા કુદરતી કોટથી કોઈ દુશ્મન
આવી શકતો નહિ.

શોભિતો (સં) શોભાયમાન (શોભ
ધાતુ=શોભતું)

વગ=સવડ.

યથાસ્થિત=જેવું હોય તે પ્રમાણે
(યથા=જે પ્રમાણે+સ્થિત એમાં
સ્થા ધાતુ છે.)

સૂર્યાસ્તિ=સૂર્યનું આયમવું તે.
(સૂર્ય+અસ્ત)

મનોહર=મનનું હરણ કરે એવી.
શ્રમ=મહેનત.

નાટકશાળા=નાટક કરવાનું મકાન;
નાટકને માટે શાળા.

નિરંકુશ (સં) દાગ વગર (નિર=
નહિ+અંકુશ = દાગ)

રાજ્યપદ=રાજ્યનું પદ; રાજ્યપાણું
કવચિતજ=જવલેજ.

પક્ષીઓ=પાંખવાળાં જાનવર (સં-
સ્કૃત પક્ષિન્ ઉપરથી. પક્ષ=પાં-
ખ+ધન=વાળાં)

નાદ=અવાજ; રવ

રંગભેરંગી=જુદી જુદી જાતનાં
રંગવાળાં.

વિસ્મિત થતું=આશ્ચર્ય પામતું

(વિ+સ્મિત. સ્મિ ધાતુ=હસવું)
આત્યાવસ્થા=નાનપણ (આત્ય=નાન-
પણું+અવસ્થા=સ્થિતિ)

વક્રીભવન=વાંકા થવું તે (વક્રી=
વાંકા+અવન એમાં ભૂ ધાતુ=થવું)

ખાઇઓ=ઉંડા કોતર.

મેઘગર્જના=વરસાદની ગર્જના;
વરસાદનું ગાજવું તે.

ભયાનક=ભય ઉપજાવે તેવો.

ખાતા ધાતા હોય=અયંકર લાગે છે
લીલું કુંજર=કુંજના જેવું લીલું;
ધણું લીલું; લીલુંછમ.

સજીવન=જીવન સહિત; જીવતાં
(સ=સાથે+જીવન)

પ્રકુલિત=પ્રસન્ન; આનંદી;(પ્રકુલિત
ધાતુ=ફૂલવું)

અગણિત=ગણાય નહિ તેટલા
(અ+ગણિત)

કુંગરા દૂરથી રણિયામણા=કુંગર
દૂરથીજ શોભાયમાન લાગે છે

પણ પાસે જઈએતો ઉપર મોટા
મોટા પથ્થર વગેરે આવેલાં હો-

વાથી શોભિતા લાગતા નથી,

પણ ભયંકર લાગે છે (આ
વર્ણનમાં એથી વિરુદ્ધ ગુણ
દર્શાવ્યા છે)

વધારે ઝડપથી દોડ્યાં હતાં=થોડી
મુદતમાં ઘડપણ પ્રાપ્ત થયું
હતું મતલબ કે જીવાનીનો વખત
જલદી પુરો થઇ ગયો.

કાળચક્ર=કાળતું ચક્ર; વખતનો
ફેરફાર.

સર્વાંગે=આખે શરીરે (સર્વ+અંગે)
હડીલો=હઠ કરે એવો; પોતાની
જક છોડે નહિ તેવો.

પાઠ ૮ મો.

ભક્ત કવિ=જે કવિએ પોતાની ક-
વિતામાં ભક્તિ રસને પ્રાધાન્ય
દે આપ્યું હોય તે. (ભક્ત+કવિ)

ખ્યાતિ=માન; આખર; કીર્તિ (ખ્યા
ધાતુ=વખાણુ થવું)

મશહૂર=જાણીતું.

ભાયાત=ભાષના સગપણમાં હોય
તેવું.

કૃષ્ણભક્તિ=કૃષ્ણની ભક્તિ.

લીન=એકતાર; મશગુલ.

દુનિયાદારી=ગૃહ સંસાર.

અભાવ=અણુગમો; ધિક્કાર; (અ+
ભાવ)

લોકનિંદા=દુનિયાની નિંદા (લોક+
નિંદા)

સૂર્યવંશ=સૂર્યના વંશજ. જે વંશની
સૂર્યથી ઉત્પત્તિ થએલી છે તે
વંશ (સૂર્ય+વંશ)

શિવભક્ત=મહાદેવને ભજનાર;
મહાદેવને માનનાર. (શિવ+ભક્ત)

વિરક્ત=જેણે સંસાર ઉપરથી
પ્રીતિ છોડી દીધી હોય તે; લાગી

પતિપત્ની=ધણીધણીઆણી

(પતિ+પત્ની)

કુળદેવી=કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવી.

(કુળ+દેવી)

વધામણું=ખૂશ ખખર; (લગ્ન અ-

થવા એવા શુભ પ્રસંગ કુળદેવી-

ની સહાયતાથીજ નિર્વિઘ્ને પાર

પડે છે એવું હિંદુ લોકો માનેછે.

એવું કાર્ય પૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી

માતાને તે વધાઇ આપવા માટે

ઝીઝો વરકન્યા સાથે દર્શન

કરવા જાય છે.)
પાર્વતી=પર્વતની દીકરી તે પાર્વતી;
હિમાલય પર્વતની દીકરી માટે.
માથું નમાવવાની ના કહી=મીરાં
કૃષ્ણ ભક્ત હતી એટલે વૈષ્ણવ
હતી તેથી તેણે પાર્વતીને મત-
લખ કે અન્ય દેવને માથું નમા-
વવાની ના પાડી. આ ઉપરથી
તેની એકજ કૃષ્ણપરમાત્મા પ્ર-
ત્યે કેવી દૃઢ ભક્તિ હતી તે
માલમ પડે છે.

જંજળ=સંસારી ખટપટ.
મુક્ત=છુટી.
નિર્ગમન કરીશ=ગુજરીશ (નિર્+
ગમ્ ધાતુ=ગવું+અન = ક્રિયાપદ
પ્રત્યય)
મના=ના
સંતો=જેમનાં હૃદય ભક્તિ રસથી

બીના થયેલાં હૈય એવાં મનુષ્યો.
મહિએર=માતાનું ધર; પિઅર
(સંસ્કૃત માતૃગૃહ)
એળ=હિંચુપત; બટો.
ગોવિંદ=શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા.
કૃષ્ણ કીર્તન=કૃષ્ણનું ભજન (કી-
ર્તનમાં કીર્તધાતુ=ભજન કરવું)
વૃત્તાંત = બનેલો બનાવ (વૃત
ધાતુ=હોવું)
દોષ=પાપ.
સુપ્રમણા=મધ્ય નાડી.
જગજીવન=જગતનું જે જીવન
છે તે; શ્રીકૃષ્ણ.
કેશ=ગાઉ
નાવલીઓ=ધણી
ચૂએ=ટપકે
ફુજો=ખીજો
લાડણી=લાડીલી સ્ત્રી

સમજીતી--તમે (ખેપીઆ) “આ કાગળ મીરાં રાણીના હાથમાં
આપજો” એમ કહી રાણાજી કાગળ મોકલે છે. તેમાં લખે છે
કે હે ! મીરાં, તમે સાધુ વેરાગીની સોબત છોડી દો, અને અમારી સાથે
રહો. આના જવાબમાં મીરાં કાગળ લખી મોકલે છે કે (આ લો) એને
તમે રાણાના હાથમાં આપજો. એ કાગળમાં પોતે લખે છે કે હે !

રાણાજી, તમે રાજગાદી છોડી દધને સાધુઓની સાથે રહો; (કારણ કે એમાંજ તમારું કલ્યાણ રહેલું છે, રાજપાટ કાંઈ કામ આવવાનાં નથી.) આ હકીકત બન્યા પછી રાણાએ (ગુરુસે થઈને) વિષનો પ્યાલો (નોકર સાથે) મોકલ્યો અને કહ્યું કે તમે મીરાંના હાથમાં એ આપજો. હાથમાં આપવાનું કારણ એ કે રાણાએ આ તમારે માટે મોકલ્યો છે (લો પીઓ) એ પ્યાલો મીરાં, જેને જગતનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા સહાય છે તે, અમૃત જાણીને પી ગયાં. મતલબ કે એ ઝેરના પ્યાલાથી એમને ઝેર ચઢ્યુંજ નહિ. અમૃત જાણી કહેવાનું તાત્પર્ય એવું કે ઝેર એ અમૃત છે, એવી તેમણે (મીરાંએ) ભાવના કીધી અને પછી ઝેર પીધું; એથી ઝેરના ગુણ નાશ પામી અમૃતના ગુણ ઝેરમાં આવ્યા. આ ઉપરથી દૃઢ ભાવનાનું ફેટલું પ્રાપ્ત્ય છે તે સમજાય છે. આ પ્રમાણે ઝેરનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યો એટલે મીરાંને ઘણુંજ માડું લાગ્યું, અને તેથી તેણે સાંઢવાળાને હુકમ આપ્યો, કે હે સાંઢવાળા તું તારી સાંઢ શણગારજે, કારણ કે આપણે સો કાશ જવું છે. કારણકે હવે રાણે જેણે મને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઝેરનો પ્યાલો મોકલ્યો, તેના રાજ્યમાં મારે પાણી પીવું એ પણ પાપ છે. અર્થાત્ મીરાંએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે હવે રાણાના રાજ્યનું પાણી પણ પીવું નહિ. આ હુકમથી સાંઢવાળાએ સાંઢ શણગારી, તેનાપર મીરાંએ બેસીને મેવાડદેશ (રાણાનો દેશ) ગયો. મેલ્યો, (ગળા હાથ તરફ મૂક્યો, અથવા લાગ કર્યો,) અને તે પશ્ચિમદિશામાં (હારકામાં) ગઈ. એ પ્રમાણે જેનું સંસારી બાબતમાં (વિષયમાં) કાંઈ પણ મન નથી તે મીરાં બધું (રાજપાટ, પતિ વગેરે) છોડીને દેશમાંથી નીકળ્યા. હવે મીરાંએ નવું સગપણ બાંધ્યું, તેનું

વર્ણન કરેછે કે જગતમાં અમારી સાચું સુખમણી છે, (સુખમણી એટલે જે નાડીમાં બેઠી નસકોરામાંથી શ્વાસ સરખો આવે તે વખતે નાડી જેવી ચાલે છે તે. આસ્થિતિ લખવાનું કારણ એ કે એ પ્રમાણે સુખમણી નાડી જ્યારે મનુષ્ય એકતાન થાય ત્યારેજ ચાલે છે; માટે એથી મીરાં એકતાન થઈ હતી એવું સિદ્ધ થાય છે.) પ્રેમ એ અમારો સસરો છે, સંતોષ જેઠ છે, મારો દોષ રહિત નાવત્રીઓ-પ્રાણનાથ-જગજીવન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે, હવે મીરાં કહે છે કે જો હું ચુંદડી ઓઢું તો તેનો રંગ કાચો હોવાથી ટપકે અને એથી રંગ બદલાઈને બેરંગ થાય. અર્થાત્ જો હું હવે રાણા ઉપર પ્રીતિ રાખું તો તે પ્રીતિ તેના તરફ પલુ ઢળે; એથી ઉપરની ચુંદડીની પેઠે હું બેરંગી (બેરંગવાળી) થાઉં. એક શ્રીકૃષ્ણ તરફની પ્રીતિ અને બીજી રાણા તરફની પ્રીતિ મારે થાય. આ ઉપરથી સમજાય છે કે મીરાંએ વેરાગણના વેશનો સ્વાંગ લીધેલો અને ચુંદડી પડતી મુકેલી કારણ કે જો ચુંદડી ઓઢે તો તે રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખાય, અને એથી તે (મીરાં) બેરંગી ઉપર કહ્યું તેમ થાય, આથી તેમ ન થાય માટે તે કહે છે કે હું કાળો કામળોજ ઓઢું કે જેથી બીજો કોઈ જાતનો મને ડાકજ ન લાગે. મર્મર્થ એવો છે કે વેરાગણ થાઉં, તો મને રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખતા બંધ પડે. એવટે કહે છે કે હરિની લાડણી--માનીતી સ્ત્રી મીરાં સંત સાધુની પાસેજ રહે છે, કારણ કે તેને સાધુઓ સાથે ધણું સ્નેહ (પ્રીત) છે; અને પેલા કપડીથી (રાણાથી) તેનું દીલ (મન) દૂર છે, અર્થાત્ તેના ઉપર તેને બીજાકુલ પ્યાર નથી. માર્મિક=કેંડા અર્થવાળો.

મીરાંબાઈ જીવા ગોસાંઈ જે વંદાવનમાં રહી સ્ત્રીનું મુખ જોતા નહોતા તેમને કહે છે, કે આજ સુધી હું એમ જાણતી હતી કે વ્રજમાં એક કૃષ્ણજ પુરુષ છે. અર્થાત્ બીજી બધી સ્ત્રીઓ છે, આમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે મૂળ પુરુષ અને પ્રકૃતિથી આ સ્વરૂપ (દેહ) રચાયેલો છે. કૃષ્ણની ગોપીઓએ-પ્રકૃતિએ પુરુષરૂપે ભક્તિ કરેલી છે, આથી મીરાં કહે છે કે વ્રજમાં સર્વ પુરુષની વહ લી પ્રકૃતિઓજ (સ્ત્રી પુરુષ સર્વે) છે અને તે નારીજાત એટલે પુરુષ એકલા શ્રીકૃષ્ણ છે, અને બાકીનાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સર્વ તેની પ્રકૃતિરૂપે છે. પછી કહે છે કે તમે વંદાવનમાં રહીને હજી સુધી પુરુષરૂપે રહ્યા છો, એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે ! એવું કહેવા માગે છે કે વંદાવનમાં સર્વ શ્રીકૃષ્ણના ભક્તો છે અને તે સર્વ તેની પ્રકૃતિઓ છે, એટલે તે સર્વ કૃષ્ણરૂપ થઈ ગયાં છે. મતલબ કે સ્ત્રીરૂપ વગર કૃષ્ણ સાથે એકલીન થઈ શકાયજ નહિ. તમે વંદાવન જેવા પવિત્ર સ્થળમાં રહી પુરુષ રહ્યા; અર્થાત્ કૃષ્ણ સાથે એકતાર ન થઈ શક્યા એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે ! પુરુષરૂપે કદીપણ કૃષ્ણ સાથે એક તાન થઈ શકાયજ નહિ, માટે ઉપરનું માર્મિક વચન થયું છે. કહેવાનું એવું કે તમે પુરુષ હો તો કૃષ્ણરૂપ થયા નથી, એટલે આ તમે દમામ રાખો છો તે જુદો છે; અને જો કૃષ્ણ સાથે એકતાર થયા હો તો તમે પણ સ્ત્રીરૂપ છો. કારણ (પ્રકૃતિ) વગર તેની સાથે કોઈ એકતાન થઈ શકતુંજ નથી, તો તમને સ્ત્રીનું મુખ જોવાનો કોઈ જાતનો વાંધો નથી; કારણ તમે પણ સ્ત્રીજ છો.

તાત્પર્ય=ભાવાર્થ

વામી=ધણી

યાત્રા (સં) જત્રા (યા ધાતુ=જવું)

| તે દરમિયાન=તે અરસામાં; તે

વખતમાં.

લકિતભાવ=લકિત કરી એક તાર
થવું તે (લકિત+ભાવ=હેતુ)
પ્રેમરસ=કૃષ્ણ સાથે પ્રેમરૂપી રસ-
માં મસ્ત થઈ લકિત કરવી તે;
મતલબ કે કૃષ્ણની સ્ત્રી તરીકે
લકિત કરવી તે.

રાધાકૃષ્ણ=રાધા અને કૃષ્ણ.

(રાધા=બ્રીજુલાન નામના ગોવાળ
ની પુત્રી એ લકિતનો અવતાર
હતી+કૃષ્ણ)

સમતોલ=ખરાખર; સાટે
તૂક=કડી; હેલ્લું ચરણ.

હે ! પ્રાણી તું રાધાકૃષ્ણ સિવાય ખીજું કાંઈપણ ખોલ નહિ,
ખોલ નહિ, ખોલ નહિ. સાકર ને શેરડીનો મીઠો સ્વાદ છોડી દધને
તું કડવા લીમડાનો રસ (પીવા માટે) ઘોળ નહિ (અર્થાત્ હરિ
લકિત રૂપી સાકર ને શેરડી જેવો મિષ્ટરસ છોડી સંસાર રૂપી
(માયારૂપી) કડવા લીમડાનો રસ પીવા માટે ન ઘોળ, (મતલબ કે
લકિત છોડી માયામાં ન લપટા.) રાધાકૃષ્ણ સિવાય ખીજું કાંઈ
પણ ખોલ નહિ. ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવાતું તેજ છોડી દધને તું આ
ગીયા સાથે પ્રીત જોડીશ નહિ. (ચંદ્ર સૂર્યના તેજને હરિરસ સાથે
અને સંસારને આગીયા સાથે સરખાવે છે, ચંદ્ર સૂર્યના તેજ આગળ
આગીયાતું તેજ જેમ ક્ષૂદ્ર છે. તેમ હરિરસ આગળ સંસાર ક્ષૂદ્ર છે
મતલબ કે અસ્થિર છે.) રાધાકૃષ્ણ હે ! પ્રાણી, જીવ, તું તારા આ
મનુષ્ય દેહ રૂપી મણિને હીરા માણેક રૂપી હરિ લકિતને મૂકી દધને
કથિર રૂપી સંસાર સાથે તોલ નહિ. અર્થાત્ દેહ છે તે મણિ જેવો
છે તેની સાથે તે હીરા માણેક વગેરે ઝવેરજ તોળાય (બદલો થાય)
કાંઈ કથિર સાથે તોળાયજ નહિ. મતલબ કે બદલો થાયજ નહિ,
કારણ કે લાયકને લાયક વસ્તુ સાથેજ સરખાવવી.) મીરાં કહે છે કે

ગિરિધર (ગિરિ=પર્વત+ધર=ધારણ કરનાર) પ્રભુએ તને શરીર સ-
મતોલમાં આપ્યું છે (અર્થાત્ દેહને લક્ષિતની સાટોસાટ આપ્યો
છે અર્થાત્ દેહની સાટે તેઓને તેં લક્ષિત આપવાની કહી ત્યારે
તને મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે.) માટે રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈ
પણ બોલ નહિ.

પાઠ ૯ મો.

અધિકાર=સત્તા; હુકમ

અમલ=હુકમ.

દોર=તોર

સફળ=ફળવાળો; સાર્થક

દાનંત=ઈચ્છા

છોડું કછોડું થાય પણ માળાપ

કમાળાપ થતાં નથી=છોકરાં માળાપ-

ની અવગણના કરે, સામું બોલે,

દુઃખ પણ દે; પણ માળાપ કદાપિ

કમાળાપ થતાં નથી એટલે છો-

કરાં ઉપરથી પોતાનો પ્રેમ ઓછો

કરતાં નથી. છોકરાઓના ગુન્હાને

તેઓ દરગુજર કરે છે, તેમના

વર્તન સામું જોતાજ નથી પણ

ઉલટું તેમના તરફથી આવતું

દુઃખ ખમી લઈ તેમને સુખ

થાય તેમ કરે છે; અર્થાત્ તેમનું

લલું થાય એમજ ધૃષ્ટિ છે.

વિદ્વાન=વિદ્યામાં નિપુણ વિકલાત

ગણવું

ઉદ્ધતાઇ=અસંખ્યતા; તોછડાઇ (ઉ.

દ્ધતમાં ઉદ્ધ ઉપસર્ગ+હનધાતુ=મારી

નાખવું. હનનો ભૂતકૃદંત હત એ

ઉપરથી ઉદ્ધ+હતની સંધી=ઉદ્ધત)

નિષ્પક્ષપાતપણે=ન્યાયની રીતે; પ-

ક્ષપાત વગર

કુસંપ=કજ્જો

સમાધાની=સલાહ શાંતિ

રાજ્યાધિકારીઓ=રાજ્ય ચલાવનાર

અમલદારો (રાજ્ય+અધિકારીઓ)

રાજ્ય ધર્મ=રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજ

ગેરઉપયોગ=ખરાબ ઉપયોગ (ગેર

+ઉપયોગ)

વર્તમાનપત્રદારા=ચાલુ ખબર આ-

પનાગ પત્ર મારફતે (વર્તમાન=વૃત

ધાતુ=હોવુંનો વર્તમાન કૃદાંત+વ-
ત+દ્વારા=મારફતે)

કાયદાની તરવાર ઝઝૂમે છે=કાયદા
રૂપી તરવાર તેમને માથે હાલ
હાલ કરે છે. જેમ ઝઝૂમતી
તરવાર પડવાથી તરત મરણ
થાય તેમ એવા અમલદારો કા-
યદાથી વિરૂદ્ધ ચાલે તો તુરત
કાયદારૂપી તરવારથી તેમનો નાશ
થાય; એટલે સત્તા જાય.

અકબૈંડુ.

ઘતિહાસ (સ') બનેલા બનાવ
તેના ખરા રૂપમાં વર્ણવવા તે.
(ઘતિ=એ પ્રમાણે+હ = નિશ્ચય;
ખરેખર+અસ=હોવું+અ=કિ બ.
પ્ર.)

ઘતિહાસ (સ') જેમાં જુની વારતા

હોય તે. (ઘતિહ=જુની વારતા+
અસ=હોવું+અ=કિ. બ. પ્ર.)
ટપ્પો=ટોણો.

ચીથરે હાલ=મરીબ; જેની ચીથરાં
પહેરવાની હાલત હોય તે.
દષ્ટાંત=દાખલો.

પાઠ ૧૦ મો.

વિનિમય=એક જણસ આપી બીજી
લેવી તે; અદલોબદલો.

અંકાય=નક્કી કરાય (અંક ધાતુ=
ચિહ્ન કરવું)

કણીઓ=દાણા વેચનાર (કણુ=દાણા)
મૂલ્યવાન=કીંમતી (મૂલ્ય+વાન)
નાણું=એક જણસવડે બાંજી બધી
ચીજોનો બદલો કરી શકાય તે
જણસ.

સવાલ-નાણાંને બદલે પહેલ વહેલો શેનો ઉપયોગ કરવા
માંડ્યો? તેમાં શી શી અડચણો પડવાથી કાઠી સીપનો ઉપયોગ કરવા
લાગ્યા? કાઠી સીપનો ઉપયોગ કયા કામમાં ધણો ખર્ચ લાગતો
નહિ? હાલ કાઠીનો લેવડ દેવડ કયાં ચાલે છે? લોઢાના સિક્કા ન
બનાવતા રૂપા અને સોનાનાં બનાવવાનાં ખાસ કારણો સમજવેલા.

પાઠ ૧૨ મો.

ધર્મ (સં) કરજ (ધૃ ધાતુ=ધારણ કરવું)

તારાગણ=તારાનો સમુદાય (તારા+ગણ=સમુદાય; જથ્થો)

નીતિ નિયમ=નીતિનો નિયમ.

પરમાત્મા (સં) મોટો આત્મા; પરમેશ્વર, (પરમ=મોટો+આત્મા.

આત્મા એ આત્મન શબ્દ ઉપરથી =જીવ)=મોટો જેનો જીવ છે તે; જે ઉદાર છે તે.

અદ્ભુત=નવાઈ ઉપજાવે એવી.

પ્રેમવૃત્તિ=પ્રેમભરી નજર (પ્રેમ+વૃત્તિ)

વિમુખ=મોટું પાછળ ફેરવેલું એવું; પૂઠ કરી હોય તેવું. (વિ=ફેરવેલું +મુખ=મોટું)

નિયંતા=નક્કી કરનાર; અનાવનાર આચાર વિચાર=પવિત્ર વિચાર;

(આચાર=અ+ચર=ચાલવું. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાની રીત+વિચાર)

બલકે (કા) ધણું કરીને; વિશેષે

પ્રાણ પાંચ છે. પાન, અપાન, વ્યાન, સમાન, ઉદાન.

દારણ=ભયંકર.

અંપલાબ્યો=વગર વિચારે ઝોકાબ્યો તીક્ષ્ણ=તીણી; તીખી

પુષ્પ માળ=ફૂલની માળા

ધર્મ માટેની એની ભૂખ સર્વથી મોટી છે=તીજ ભૂખ થોડું

ખાધાથી જરાતરા શાંત થાય, પણ આ ધર્મરૂપી ભૂખ ધર્મ

પાળવોજ એવી પ્રખળ ધમ્મજ એટલી બળવાન છે કે તેમાં

ધણા દાળનો ભોગ આપવામાં આવે તોપણ તે શાંત થતી

નથી.

અલૌકિક = (સં) લોક સંબંધી નથી તે. (અ=નહિ+લૌકિક=

દુનિયા)=લોક વહેવારમાં ન હોય તેવું.

સંતોષે છે=સંતોષે છે. (સમ + તુષ્ ધાતુ=ધરાવું)

નાસ્તિક (સં) જે પરમેશ્વરને નથી માનતો તે (ન=નથી=આસ્તિક

=જગતને બનાવનાર પરમેશ્વર
છે એમ માનનાર)

રાજ્યસત્તા=રાજ્ય તરફથી મળેલી
પદવી (રાજ્ય+સત્તા)

વાસના=સૂક્ષ્મ ઇચ્છા

આત્માને પુઆડે છે=જીવને ઉચ્ચ
સ્થિતિએ ન લઈ જતાં અધો
ગતિએ લઇ જાય છે.

અવગણના (સં) અનાદર

(અવ=અનાદર+ગણનામાં ગણ-
ધાતુ=મણવું. ગણના=ગણતરી),
એ કાણ છે ? એમાં શું છે ?
એવી રીતે જે બોલવું તે.

અસાધારણ=જે સામાન્ય નથી
એવું; ઘણુંજ (અ+સાધારણ=
સામાન્ય)

અમૂલ્ય = કીંમતી (અ+મૂલ્ય)
જેનું મૂલ્ય થઇ શકે નહિ તે.

દૃઢ=મજબુત; ફરે નહિ તેવો

આસરો=આધાર

મૈત્રી=દોસ્તી (મિત્ર ઉપરથી મૈત્રી)

ઉન્નતિ=(સં) મોટાઇ (ઉદ્=ઉંચું
+ત=વળેલું+ધ=વાળું) નત એમાં

નમ્ ધાતુ=નમવું) ઉંચાઇ; ઉંચ
સ્થિતિ; ચઢતી

સ્પષ્ટ=પ્રુલ્લુ

ઉદય (સં) ઉંચે આવવું (ઉદ્+
ધ=જવું)

જગૃત=જગતો; ઉત્તેજીત;

ઉત્સાહી (સં) ઉમંગી; આતુર
(ઉત્+સહ=ખમવું)

સ્વાભાવિક (સં) ઇશ્વરકૃત; કુદરતી
(સ્વભાવ+ધક=વાળો) સ્વભાવ
વાળો.

રચાપચા=ગુંથાઇ ગયેલા

અનંતકાળ=લાંબો વખત (અનૂ=
નહિ+અંત=છેડો+કાળ=વખત)
જેનો છેડો નથી એવો વખત.

પાઠ ૧૩ મો.

માસિક=મહીનાનો (માસ+ધક)

વૈદિક=વેદને માનનારા; સ્માર્ત
(વેદ+ધક)

આરંભ=શરૂઆત. (આ+રમ=રમવું)

અભ્યાસ (સં) મહાવરો (અભિ+
અસૂ=હોવું)=વારે વારે તેનું
તેજ કામ કરવું તે.

કમને=મન વગર; ઇચ્છા વિરૂધ્ધ
પાઠશાળા=કાલેજ
કાવ્ય (સં) કવિતા (કવ્ ધાતુ ઉ-
પરથી કહેવું; વર્ણન કરવું.)

લેખાયા=ગણાયા

પ્રયત્ન (સં) મહેનત (યત્નમાં
યત ધાતુ=મંડવું)

બુદ્ધિવર્ધક=બુદ્ધિને વધારનાર (બુ-
દ્ધિ+વર્ધ+અક)

સફળ થયા=ફાવ્યા; (સ+ફળ)

ગૃહસ્થ (સં) ઘર માંડીને રહેલા
(ગૃહ=સ્ત્રી; ઘર+સ્થ=રહેલા)

અગ્રેસર (સં) આગેવાન; પહેલ
કરનાર (અગ્ર=પ્રથમ+સર=જનાર)

શ્રીમંત (સં) પૈસાવાળા (શ્રી=સ-
ક્ષ્મી+મંત=વાળા)=સક્ષ્મીવાળા

રહેણી=રહેવાની સ્થિતિ

કહેણી=કહેવાની રીત

મુંબઈગરા=મુંબઈમાં વસનારા

ચડસાચડસી=પડાપડી

ઉદર (સ) પેટ; અન્નાશય; જઠર.

રસ્તો બદલ્યો=ખીજો ધંધો

સ્વીકાર્યો.

તારે ખોળે છું=તારાપર મારો આ-
ધાર છે. (મા જેમ ખોળામાં લઈ
રક્ષણ કરે છે તેમ હું તારા
ખોળામાં હોવાથી તું મારી માની
પેઠે મારું રક્ષણ કરજે.)

કમાવવાને=પ્રાપ્ત કરવાને
સભા પ્રચારક=સભાઓ ભરવાના
રિવાજનો ફેલાવો કરનાર (સ-
ભા+પ્રચારક=ફેલાવો કરનાર)

ઉદયકાળ (સં) ચટતીનો વખત
(ઉદય+કાળ)

ગદ્ય લખાણ=નિબંધ રૂપ લખાણ

નર્મગદ્ય=નર્મદાશંકર કવિનું બના-
વેલું—અખેલું વાંચન પુસ્તક

નર્મકોશ=નર્મદાશંકર કવિએ બ-
નાવેલું શબ્દ સંગ્રહનું પુસ્તક.
(નર્મ+કોશ=શબ્દ સંગ્રહ)

ધર્મ વિચાર=ધર્મ સંબંધી જેમાં
વિચાર વર્ણવેલા છે તે.

હિમાયતી=મદદગાર; હિમાયત કર
નાર; પક્ષ કરનાર.

ડાંડીયો=કોઠની પરવા વગરનો (ડાં-
ડુડુઓ. નામ પ્રમાણેજ એ

પંત્રમાં લેખ પણ લખાતા હતા)

મમ પ્રહાર=મશ્કરી રૂપ અથવા

સામાની લાગણી કુખાય એવા

ગુઠ અર્થવાળા લખાણના ફટકા

(મમ=માર્મિક+પ્રહાર=ફટકા)

મહાલતો=ફરતો; ભાગ લેતો

અરસો=વખત

તૂટ્યા=વેપારમાં પડી લાગ્યા; દે-

વાળું કાઢ્યું.

કરજ=દેવું

આજીવિકા (સં) ગુજરાત (આન-

જીવ ધાતુ=જીવતું, જીવિકા=જીવ-

વાનું સાધન)

મહારાજ્ય=મોટા રાજ્ય

(મહા રાજ્ય)

તારવણી=સાર

રાજ્ય રંગ=રાજ્યોનો રંગ; રા-

જ્યનો રંગ એટલે જુદાં જુદાં

રાજ્યો કેવી રીતે કયાં કારણોથી

ચઢતી પડતીમાં આવ્યાં તે સં-

બંધીની હકીકત.

પુખ્ત=કરેલ; આજીવિજીવનો વિ-

ચાર કરી શકે તેવા

દીનતા (સં) ગરિમાઈ (દીન=ગ-

રીમનતા=પાણું)

પ્રેમશૈયી=પ્રેમ અને સૂર.

પાઠ ૧૪ મો.

ધનાદય=પૈસાદાર

સુશીલ=સારા સદાચારવાળી; ડાહી;

ગુણવાન (સુ=સારા+શીલ=

સદાચરણ)

બાળી મૂકવું=મનમાં તેને ઘણીજ

લાગણી થાય તેવું કરવું

ધુંટડા ગળી જતી=મનમાં વાત

રાખતી. જેમ આપણે ધુંટડા

ગળી જઈએ છીએ તેમ તે પો-

તાને માથે આવેલી આફત સહ-

ન કરતી અને તે વાત કાઢીને

કહેતી નહિ.

જુદા ચલાવ્યું=કંજીઓ કર્યાં; વા-

ગ્યુધ્ધ ચલાવ્યું

બેશરમાઈ=નિર્જનતા

મોઘ ભેંસના મોટા ડોળા=મરેલી

ભેંસના ડોળાના તેના મુઆ પછી

વખાણ થાય છે કે એની આંખો

કેવી હતી ! પણ જ્યારે તે જીવ-

તી હોય છે ત્યારે ખાવાનું ઓછું
પડવાથી અથવા ખીજા કોઈ કા-
રણથી પુંકાડા મારી માલિક
સામી ભાળે, તો તે કહે કે “ખ-
લ્યા તારા ડોળા” આ ઉપરથી
સમજવાનું એ કે જે ડોળા જી-
વતાં બળ્યા કહેવાતા તેજ મુએ
વખણાય છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય
જીવતાં નિંદાતું હોય તેને મુઆ
પછી લોકો વખાણે છે; આવો
દુનિયામાં સાધારણ રિવાજ છે.
ઓરમાન=સોકનો છોકરો. (સંસ્કૃત
અપરમાતૃ)

પ્રસંગદ્વારા=મેળાપ વખતે; જોગ
મળતાં (પ્રસંગ=મેળાપ; સંબંધ+
દ્વારા=વડે)

વિદ્યારસ (સં) વિદ્યા એજ રસ;
વિદ્યારૂપી રસ.

મધુર=મીઠું; દેખાવે પ્રિય; મનોહરી-
આશ્રિત=(સં)જેને આસરો આપે-
લો છે તે (આ ઉપસર્ગ+શ્રિ ધાતુ
આશ્રય લેવો તેનું ભૂત કૃદંત શ્રિત)
જેણે આશ્રય લીધેલો છે તે

વિદ્યાર્થી (સં)વિદ્યા મેળાવવાને ઇચ્છ-
નારા (વિદ્યા+અર્થિન=મેળાવવાને
ઇચ્છનારા)

વિદ્યારસિક=વિદ્યાનો રસીઓ; વિદ્યા
ભણવામાં જેને રસ પડે છે એવો;

વિદ્યા રસિક કયો=રમતો એવી
રમાડી કે જેથી વિદ્યા ઉપરનો
શોખ જગૃત થયો; નાની વયમાંજ
વિદ્યાનો શોખ લગાડ્યો એટલે
નાની વયમાંથીજ વિદ્યા ભણવા
લાગ્યો. અથવા નાની વયમાંજ
વિદ્યા ભણવાનું શરૂ કર્યું.

પ્રુશામત (ક્ર) હાજીહા

અધમ=હલકી;

સંગતિ (સં) સોજત (સં=સારી
ગતિ=જવાની ક્રિયા. ગતિ એમાં
ગમ ધાતુ=જવું)

ગર્ભશ્રીમંત=ગર્ભમાંથીજ જેના
ઉપર શ્રીમંતાઈની છાપ પડેલી
હોય છે તે.

સમોવડીઆ=સરખા (ઉંમરે સરખા)
લઘુવયમાં=નાની ઉંમરમાં (લઘુ+
વયમાં=ઉંમરમાં)

સહાધ્યાયી (સં) સાથે અભ્યાસ
કરનાર તે (સહ=સાથે+અધ્યાયી)
ગાઢ=ગાઢી; મજબુત; વજ્રલેપ.
સરી પડી=છુટી ગઈ.

વજ્રલેપ=મજબુત (વજ્ર=તેનું હ-
થિયાર. એ એટલું બધું મજબુત
છે કે પર્વત ઉપર ફેંકવાથી પર્વ-
તનાં શિખરો તૂટી પડે છે+લેપ)

નગર સુધારક=શહેરને સુધારનાર
(નગર+સુધારક)

કાપડ વણવાનું યંત્ર=ભીલ

અગ્રેસર (સં) આગેવાન

ગુપ્ત (સં) છાનો (ગુપ્તમાં ગુપ્

ધાતુ=સંતાડવું. ગુપ્તું બૂત કદંત

ગુપ્ત=સંતાડેલું; છાનું.

લોકેષણા=લોકોનાં વખાણની ઇચ્છા

(લોક+એષણા=વખાણની ઇચ્છા)

ઉત્તમ (સં) પેદાશ (ઉદ્ ઉપસર્ગ

એના દત્તો સંધિમાં તથા છે.)

ઈવનિંગ પાર્ટી=સાંજનો મેળાવડો

આમંત્રણ (સં) તેકું (આ+મંત્ર

=ઓલાવવું+અન=ક્રિયાવાચક પ્ર-

ત્યય)=ઓલાવવાની ક્રિયા કરવી તે.

પ્રતિષ્ઠા (સં) આખર

સ્વચ્છાતિ (સં) પોતાની નાતના

(સ્વ=પોતાની+ચ્છાતિ=નાત)

વિદ્યાર્થી અવસ્થા (સં) વિદ્યાર્થી

તરીકેની સ્થિતિ

વસી ગયા=વાસો કરીને રહ્યા.

(એ ગુણોએ એના મનપર અસર

કરી અને તે અસર કાયમ રહી)

સ્મિત બર્ચું=મંદ મંદ હસણું.

(સ્મિત=જેમાં મંદમંદ હસણું બરેકું

છે એવું)

રમણીય (સં) શોભાયમાન ફરમાવું

રમવું+અનીય નિધ્યયનો પ્રત્યય=

યોગ્ય) રમવા યોગ્ય.

વદન (સં) મોં (વદ્=ઓલાવવું+અન

ક્રિયા વાચક પ્રત્યય) ઓલાવણી

ક્રિયા કરનાર સાહિત્ય.

હુવો તો વિવાહ=જન્મ થતાં લાગણો

વિવાહ થવો તે.

પરખાવો=તપાસવો

પારખામાંથી પરખાવો જોઈતો હતો

=ધાવણો હતો ત્યારથીજ વિવાહ

થવો જોઈતો હતો.

વિવાહ (સં) સગાઇ (વિ=વિશેષે
કરીને+વહ્=વહેવું; લઈ જવું)
વિશેષે કરીને લઈ જવું તે.

સૌ કોઇ આગ્રહ જતું રહેતું=
વિવાહ કરવા માટે આવનાર
સખળા માણસ વિવાહ કર્યા
સિવાય જતાં રહેતાં. (આગ્રહ=
આવેલાં માણસો)

લક્ષ્મી (કા) બહા; ધર્તીંગ; પુછકું.

પ્રસન્નૌ=અવતર્યો

માણું ફરી મયું=મિળન જતો
રહ્યો; ગુસ્સે થયા.

ફટકાર=ધિક્કાર

મેણું દીધું=દાગણી થાય એવા
જાણ કર્યા.

સ્વીકાર્યું=કબુલ કર્યું

લેવી=એક પ્રકારનો મેળાવડો; એમાં
મેટા મેટા લોકો ગવર્નર સાહેબને
સલામ કરવાને બેઠા થાય છે.

પાઠ ૧૬ મો.

પ્રાચીન=પહેલાંના (પ્રાચી=પૂર્વ
દિશા એ ઉપરથી પ્રાચીન)

પુરાતન ઠાણના=પહેલાંના વખતના

(પુરા=પહેલું)

આધુનિક (સં) હમણાના (અધુના
=હમણાં+ધક)

અઘાપિ (સં) આજ મુઘી પણ;

તથાપિ (સં) તો પણ (તથા=
તો+અપિ=પણ)

મીસરીઓ=મીસર દેશના વતનીઓ
સાંભરણુ=ચાદગાર

પાપાણુ=પાપર

કબરો (કા) ઘોરો (કબ્ર ઉપરથી
કબર)

જાળ (સં) મડકું; મરી ખમણું
પ્રાણી (જાવ ઉપરથી જાળ)

ચિત્રલિપિ=ચિત્રવડે લખવાની અને
સમજવાની કળા

કુશળ=હોશિયાર (કુશાન્ લાતિ

કુશાલ: જે વિદ્યાર્થી કુશલ=દર્મ

લાવવામાં હોશિયાર હોય તે

કુશળ કહેવાય. એ ઉપરથી લાક્ષ-

ણિક અર્થ હોશિયાર. અસલના

ઋષિ પાસે જ્યારે કોઇ નવો

શિષ્ય અભ્યાસ કરવા જતો ત્યારે

પ્રથમ તે કટલા સંસ્કારવાળો

છે તે જોવા માટે ઋષિ તેમને
દર્ભ લાવવાનું વગેરે કામ સોં-
પતા; દર્ભ એ એક જાતનું
ધારવાળું ધાસ છે તેને જો
આપણે જોઈએ તો તુરત આ-
પણો હાથ કપાય અને લોહી
નીકળે, આ ઉપરથી ઋષિઓ
પરીક્ષા કરતા કે જે વિદ્યાર્થી
હાથ કપાયા વિના દર્ભ લાવે
તે કુશળ એટલે હોશિયાર)

દેવી=ઇશ્વરના અવતાર; ઇશ્વરના
અંશવાળા; દેવતાઈ

સંભારણું=ચાદમીરી

પુરાણી=જુની (સંસ્કૃત પુરાણ=
જુનું ઉપરથી પુરાણી=જુની)

ઇજનેરી=ઇજનેર લોકના કામમાં
(અમુક મહેલ, નહેર, સડક
વગેરે કેવા પદ્ધતિસર કરવાથી
શંયદો થશે, ઓછો ખર્ચ થશે,
સારી દેખાશે ઇત્યાદિ કામથી
આહિતગાર તે ઇજનેર)

અંધ=પુરતા

પુરોહિત (સં) ગોર (પુરસ્ સંસ્કૃત |

અવ્યય=આગળ + ધા=મુકવું એ
ધાતુનો ભૂતકૃદંત હિત મુકેલું=
આગળ મુકેલું) જે દરેક કામમાં
આગળ પડતો ભાગ લે છે તે.
આધિન=તાબે; વશ (સં) (અ-
ધિન=તાબે)

પ્રવીણ=હોશિયાર; માહિતગાર.

નિર્વાહ=ગુજરાન (નિર્+વહ ધાતુ
=વહેવું)

પુનર્જન્મ=ફરીથી દુનિયાપર પેદા
થવું તે (પુનર્=ફરીથી+જન્મ
ધાતુ=પેદા થવું)

અસંખ્ય=અગણિત (અ+સંખ્ય)

સંગ્રહસ્થાન=એકઠું કરવા માટેની
જગ્યા (સંગ્રહ=એકઠું કરવું+
સ્થાન=જગ્યા)

અભિમાન=અહંકાર (અભિ+મન-
ધાતુ=માનવું તે) પોતાનેજ માનવું
તે; મમત્વ.

સુધારણા=સુધારાનો પ્રવાહ; સુ-
ધારાની પ્રાણાલિકા.

મકદુનિયા=ગ્રીસ દેશનો એક ભાગ.

પાઠ ૧૭ મો.

પાણી પાવું=લોહને ગરમ કરી

પાણીમાં બોળવું. આથી લોહું
સખત થાય છે.

ક્રિયા=કામ

ખંડલ=ગુથ

વિભાગ=ભાગ; વહેંચણી.

કરાઈ=લાકડાં વહેરનાર

લક્ષ (સં) ધ્યાન.

મથન=મહેનત (મથ્+ધાતુ=વક્ષોવવું)

પરઠી લાઈ=નક્કી કરી

વિલાયત (આ) સ્વદેશ; જન્મ

ભૂમિ આ ઠેકાણે ઈંગ્લાંડ

કારખાનું (ફા) કામ કરવાની

જગ્યા; કારીગરી કે કાંઈ મોટું

કામ જેમાં ચાલતું હોય તેવું

ઠેકાણું (કાર=કામ+ખાનું=ઠેકાણું)

પાઠ ૧૮ મો.

પરોણાગત=પરોણાચાકરી.

પરોણા=મેમાન (સંસ્કૃત પ્રાધુણ્યઃ)

સત્કાર=આદરમાન (સત્+કૃધાતુ=

કરવું. સત્ એ અસ્=ધાતુનો વર્ત-

માન કૃદંત, અસ્=હોવું.)

યોગ્યતા=લાયકી (યોગ્ય+તા)

ગૃહસ્થધર્મ=સંસારિક દરજ

મેમાનગીરી (ફા) પરોણાગત.

સંપ્રદાય=રિવાજ.

વૈશ્વદેવ=નિત્ય હોમ; બ્રાહ્મણ લોકો

જન્મતા પહેલાં અગ્નિને બળિદા-

નતી આહુતિ આપે છે તે ક્રિયા.

અતિથિ (સં) અબ્યાગત (અ=નહિ

+તિથિ=દિવસ. અથવા અત્=હં-

મેશાં ૧૨નારો) જે માણસ દર-

રોજ આવતો નથી તે અથવા

ફક્ત તિથિએજ આવનાર.

પોડશોપચાર=સોળ પ્રકારે પૂજા

કરવી તે (પોડશ્વ=સોળ+ઉપચાર

=વિધિ; પ્રકાર)

સંકોચ=હરકત; તંગી; સંકડામણ

યજ્ઞમાન=ચરા કરનાર; જજમાન.

નોખી=ગુદી.

ત્રાસ=અકળામણ; કંટાળો.

ઉદ્દેશ (સં) મુખ્ય ધારણા (ઉદ્+દિશ)

સ્તુતિ=વખાણ; ગુણગાન (સ્તુ-

તિમાં વખાણ હોય છે તે પ્રાર્થ-

નામાં કંઈ માગણી હોય છે)

બિક્ષા (સં) બીખ. બિક્ષુ ધાતુ=ગ્રી-

ખ માગવી)

શ્રદ્ધાળુ=આસ્થાવાળાં (શ્રદ્ધા+આળુ)	વળાવા=રક્ષણ કરનાર; વળાવા
મધ્યમ=વચલી	આવનાર.
અર્થાળ=અર્થ કરનાર. ઉડાઉ	પ્રવાસ=મુસાફરી (પ્ર+વસ ધાતુ=
ગરાસીઆ=બરણ પોષણ માટે દર-	રહેવું.)
બારમાંથી કાંઈ પણ વાંટો મળતો	ભાથું=મુસાફરીમાં ખાવાનું.
હોય તેવા માણસ. (સંસ્કૃત	મોટપ=મોટાઈ.
આસીઆ. આસ=કોળીઓ)	આચર=ખત.
સ્નેહીમંડળ=સંબંધીનું ટોળું; સં-	ગોષ્ટિ=(સં) વાતચિત.
બંધી વર્ગ.	મધુ=મીઠું.
ઉમંગકું=ઉભરાઈ જતો પ્રેમ; હોંસ	શ્રિયિ=ભાવ; પ્રીતિ.

સમજીતી—કવિ કહે છે કે એક સારું કુટુંબ લુપ્ત થાય અને તરુચ્ચાં માણસોને આનંદ આપે છે, લુપ્ત પાણી અર્થાત્ જે જવાર બાજરીનો રોટલો મળે છે તે તેમને (પરોણાને) ખવડાવે છે, તેની સાથે ધીમું ધીમું એટલે નરમાશથી બોલે છે, અને વાતોમાં રમુજ આપી તેને હસાવે છે. આ પ્રમાણે ચાકરી કરીને તથા કંઈ કંઈ નવી નવી વાર્તાઓ તથા આનંદદાયક દુયકાઓ કાઢી, થાકેલા (પરોણા) નો થાક મટાડી દે છે; (દુઃખ મટાડી દે છે;) અને તેને શાંત પાડે છે. વળી પરોણાને મધના જેવું અન્ન અર્થાત્ મિષ્ટાન્ન જમાડે છે, અને પોતે પણ જમે છે, અને તે ઉપર (તે બોજન પર) પરોણાને શ્રિય ઉત્પન્ન કરાવે છે. અર્થાત્ તેને તે શ્રિય પૂર્વક ખવડાવે છે.

પાઠ ૨૦ મો.

હરજત (૧) સ્વાદ.

ઉજ્ય કટિબંધ=જ્યાં હંમેશાં તાપ પુષ્કળ પડે છે એવો પૃથ્વીનો

ભાગ. (ઉષ્ણુ=ગરમ+કટિ+મંધ=ટા-
ઢ તાપ જાણવા માટે પૃથ્વીના
૫ વિભાગ પાડ્યા છે તે)

અરબસ્તાન=આરબ લોકોને રહેવાની
જગ્યા; આરબ લોકોનો દેશ. એ
ધરાનની પશ્ચિમમાં છે.

(અરબ=આરબ+સ્તાન=રહેવાની
જગ્યા.)

મસાલાનાં દ્રવ્ય=મસાલાની ચીજો
દ્વીપ=જેની ચારે બાજુએ પાણી
અને વચ્ચે જમીન હોય તે.

(દ્વિ=બે+અપ=પાણી. એ પાણીની
વચ્ચે આવેલો જમીનનો ભાગ)

અક્ષાંશ=વિષુવદ્વૃત્તથી ઉત્તર કે દક્ષિ-
ણમાં કોઈ જગાનું જે અંતર
હોય તે.

રેખાંશ=કોઈ મુકરર કરેલા રેખાંશ
વૃત્તથી પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશામાં
કોઈ જગાનું જે અંતર હોય તે.
(મુખ્ય રેખાંશ ધ્રિનિયથી શરૂ થાય
છે. ધ્રિનિયની પૂર્વ દિશાએ આવે-
લાં સ્થળ પૂર્વ રેખાંશપર કહેવાય
અને પશ્ચિમે આવેલાં સ્થળ પ-
શ્ચિમ રેખાંશપર કહેવાય.)

સુવાસિક=સારી વાસવાળું (સુ=સા-
રી+વાસ=ગંધ+ધિક્=વાળું.)

ગુણુકારી=દાયદો કરનારી (ગુણુ=
દાયદા+કાર=કરનાર+ધ્)

સાનીઓ=ગુદી ગુદી ખાવાની
વસ્તુઓ.

મુખવાસ=ખાધા પછી મોં સાફ
કરવા માટે કાંઈ પદાર્થ ખાવા તે.
(મુખ=મોં+વાસ વસ્તુ ધાતુ=રહેણું
પરથી જેની ગંધ મોંમાં રહે
છે તે.)

વેસ્ટ ઇંડીઝ=અમેરીકામાં આવેલા
મેટો, જેવા કે જમેકા, ક્યુબા
વગેરે. (વેસ્ટ=પશ્ચિમ + ઇંડીઝ=
હિંદુસ્તાનને લગતા. પશ્ચિમ હિં-
દુસ્તાનને લગતા) જ્યારે કોલં-
બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો ત્યારે
તેને એવી ખાત્રી હતી કે આ
નવો શોધી કાઢેલો દેશ હિંદુસ્તાન
(ઈંડીઆ) છે. કારણ કે તે વખતે
અમેરિકાની કોઈને ખબર જ ન-
હોતી; આથી અમેરિકાને જ હિં-
દુસ્તાન કહ્યો; પાછળથી ખરો

હિંદુસ્તાન જડયો ત્યારે માલમ
પડયું કે આ હિંદુસ્તાન તો
ખોટો છે. પણ જે ચાલતું
આવેલું તે કાચમ રાખવા માટે
એ ટાપુઓને વેસ્ટ=પશ્ચિમ હિં-
દુસ્તાને લગતા દીપો, ને ઇસ્ટ=
પૂર્વ હિંદુસ્તાનને લગતા દીપો
એવું નામ આપ્યું.)

સુગંધીદાર=સારી મંધવાળો (સુગં-
ધી=સારી ગંધ+દાર=વાળો) (મૂળ
શબ્દ સંસ્કૃત સુમન્ધિત છે. તેનું
પ્રથમા એકવચન સુગંધી એટલે
સારી મંધવાળો એવો શુદ્ધ શબ્દ
ગુજરાતીમાં વપરાય છે. અત્રે
સંસ્કૃત શબ્દને ફરીથી ઉપસર્ગ
દાર=વાળો. લાગેલું છે. એથી પુન
રક્તિ પણ થયેલી ગણાય)

વહાણુવટી=વહાણુનો ધંધો કરનાર;
દરિઆઇ વેપારી (વહાણુ + વટી
પ્રત્યય=ધંધો કરનાર)

દરીઆ માર્ગે=દરીઆને રસ્તે.

પોતાને હસ્તક=પોતાના હાથમાં;
તાઆમાં.

પૃથ્વી પદ્ધતિ=પૃથ્વીની આબુ-
બાબુ પાચકમણુ કરવું તે; પૃથ્વી-
ની આબુપાબુ કરવું તે.

અક્કલ હેરાન થઈ જાય=અક્કલ
ચાલે નહિ; અક્કલ કલું કરે નહિ;
આશ્રય માં અરક થવાય.

સંજા=સારી રીતે જાણી શકાય
તે નામ

જ્યાળામુખી = જેના મોંમાંથી
શિખરમાંથી ધુમાડા નીકળે છે
તેવો પર્વત (જ્યાળા=અગ્નિ+મુખ
=મોં+ધ=વાળો.)

પરિપકવ=અરાખર પાકેલું (પરિ=
પૂર્ણ+પકવ=પાકેલું) = પુરેપુરું
પાકેલું.

ચિરાડા=ફાડ.

પ્રમટ=પેદા.

કુંજ=બિનાશમાં ઉગેલો છાડ; જે
ધણાજ લીલો હોય છે.

ઉત્તેજક=ઉત્તેજન આપનાર; ઉત્તે-
રનાર.

ઉખ્યુતા=અરમી (ઉખ્યુ=અરમનતા
પણું)=અરમપણું

દરત કબજ કરે છે=અંધકોશ કરેછે;
ઝાડો બંધ કરે છે.

એકત્ર=એકઠું.

રેચક=શુભાપ્ત થાય તેવું.

વાયુનાશક=વાયુનો નાશ કરનાર

વાળા=તંતુ; તાંતણા.

પાઠ ૨૧ મો.

જય=શ્લેષ; જીત (સંસ્કૃત જિ
ધાતુ પરથી.)

મનન=ધ્યાન પૂર્વક વાંચન; મનમાં
વાંચવું તે; મનમાં વિચારી જવું તે.

વૃત્તિ=વલણ.

મહાવિદ્યાલય = વિદ્યા ભણવાનું
મોટું ઠેકાણું; કાલેજ (મહા=મોટું;
વિદ્યા+આલય=ઠેકાણું.)

પાઠશાળા=મોટી નિશાળ.

નિરાભિમાન=અભિમાન વગર (નિર્
=નહિ+અભિ ઉપસર્ગ+મન ધાતુ
=માનવું, ઉપરથી માન)

હરણ કીધું=ખેંચ્યું; આકર્ષ્યું.

ધર્મોપદેશક=ધર્મનો બોધ કરનાર
(ધર્મ+ઉપદેશ=બોધ+અક=કરનાર)

દલિવિદ્યા=પ્રકાશ સંબંધી શાસ્ત્ર

(દલિ+વિદ્યા)

વિરમય=આશ્ચર્ય; નવાજ

પૃથકરણ=ગુદું કરવું તે (પૃથક=
ગુદું=કરણ=કૃ ધાતુ પરથી
કરવું તે)

પાયો નાખ્યો = સરખાત કરી.

છિદ્ર=કાણું (સંસ્કૃત છિદ્ર ધાતુ
પરથી)

વેરણ સેરણ=ગુદાં ગુદાં.

શ્વેત=સફેદ.

ઉપદ્રવ=રોગ.

સંભાપણ=ભાપણ.

ગુરુત્વાકર્ષણ (સ) પૃથ્વી પદ્ધતિ પ-
દાર્યોને ભારના પ્રમાણમાં ખેંચે
તે (ગુરુ=ભાર+ત્વ=પાણું+આ+કૃપ
ધાતુ=ખેંચવું+અન=ક્રિયાવાચક
પ્રત્યય)

ગતિમાર્ગ=જવાનો રસ્તો; શરવાનો
રસ્તો (ગમધાતુ=જવું+તિ=પાણું
+માર્ગ=રસ્તો.)

ભરતી (સ) પાણીનું ભરાવું (ભ્ર=
ભરવું+તિ=પાણું) જીવાળ.

ઝાટ=પાણીનું ઉતરી જવું.

બરતીઓટ=દરીઆનું પાણી દિવ-
સમાંજે વાર ચઢે છે, અને જે વાર
ઉતરે છે, તેને બરતીઓટ કહેછે
હાથ બીડમાં હતો=પૈસાની તંગી
હતી.

મુક્ત (સં) મુકાએલું; છુટું થએલું
(મુચ્=મૂકવું+ત=મૂ. કૃ. પ્ર)

નિવારણ કરવું=મટાડવું.

પદાર્થવિજ્ઞાન=પદાર્થ સંબંધી વિ-
શેષ ગુણો જોની અંદર ખતાવેલા
હોય છે તે શાસ્ત્ર. એમાં પદાર્થ-
ના ગુણોનું વિવેચન કરવાનું
હોય છે તથા શીખવાનું હોય છે

અસાધારણ=ધણીજ; ઉંચા પ્રકારની.

રાજતંત્રીઓ=રાજ ચલાવનાર પુરુષો

(તંત્રી-તમ ધાતુ=ખેંચવું પરથી)

ટંકશાળ=ચલાણી નાણું પાડવાની
જગ્યા.

સમાગમ=મેળાપ

ખામોશ (ફા) ધીરજ.

મહાસાગર (સં) મોટા સમુદ્ર (મહા

+સાગર. સાગર રાજના છોકરા-

ઓએ યમનો ઘોડો ખોળવા માટે

ખોદેલો, માટે સાગર)

સત્યરૂપી સમુદ્ર=સત્ય એજ સમુદ્ર;

સત્યનો ભંડાર

સંશોધન=ખોળ; તપાસ

પાઠ ૨૨ મો.

બુદ્ધિસાગર=મોટી બુદ્ધિવાળો (બુદ્ધિ
+સાગર=મોટી)=મોટી અક્ષલ-
વાળો; બુદ્ધિમાન; બુદ્ધિસાગર આ-
ઠેકાણે વિશેષનામ છે)

સંતતિ=છેયાં છોકરાં (સમ=સારી
રીતે+તતધાતુ=ખેંચવું પરથી+તિ
=વંશને ખેંચનાર અથવા આ-
ગળ ચલાવનાર)

નામ પ્રમાણે ગુણ હોવાથી અર્થાત

નામ બુદ્ધિસાગર હતું તે પ્રમા-

ણેજ તે મોટી અક્ષલવાળો હો-

વાથી એટલે બુદ્ધિનો સમુદ્ર

અથવા બુદ્ધિનો ખજાનો હોવાથી

દત્તકપુત્ર=કરી લીધેલો છોકરો

વિલંબ=વાર

પ્રાતઃકાળે=સવારમાં

રાત્રિ સમય=રાતનો વખત

ધોર ખોલતી સંબળાઈ=નસકોરાં
ખોલતાં સંબળાયાં મતલબ કે

હંધી ગયેલાં જણાયાં.

ખાતર (સ) માટે; વાસ્તે (ખન-
ધાતુ=ખોદવું પરથી ખાતર)

ભવની ભાવટ=જન્મની પીડા (ભવ
જૂત ધાતુ ઉપરથી)

ઉજમાળો=આનંદનો

વારસ=મુઆ પછી થનાર માલિક
બાધા=પ્રતિશ્ઠા

કોઠી કરવી=કોટે બાઝવું

મસલત=ગોઠવણ

સામગ્રી=જોષ્ટી ચીજો

નૈવેદ્ય=દેવને ધરાવવાનો ખોરાક

બહુ તન્તવો બલવન્ત:=ધણી તાંત-

ણા બળવાન હોય છે, એ પ્રમા-

ણે વાણીએ સ્ત્રીને કહ્યું ભાવાર્થ

એવો છે કે એમ કહીને તેણે

ઝેરીને સમજાવી કે એની આજીવ

બાજી ખૂબ તાંતણા વીટજો

કારણ કે બહુ તન્તવો બલવન્ત:

તદબીર=યુક્તિ

સ્વાધિન=તાબે

પાઠ ૨૩ મો.

મૂળસ્થિતિ=અસલસ્વરૂપ; (પાકેલી

સ્થિતિમાં)

રૂપાંતર=રૂપમાં ફેરફાર (રૂપ+અંતર)

કમાવે છે=પકવે છે; તેમાર કરે છે.

બહુધા=ધણું કરીને

ચોજના=ધડી કાઢેલો ખરડો

હથોટીવાળા=જેનો હાથ ખેસી ગ-

યેલો હોય તેવા; ચાલાક; ચપળ;

મનપર લેન્ધારે; પોતાના મનને

એ વાતમાં ખુંચવે.

પાઠ ૨૫ મો.

વાસના=મનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ ઇચ્છા

અંકુર=ફણગો

અનુકૂળ=લાયક (અનુ=કૂળ=કિના-

રો) મળતું આવવું તે.

પ્રવળ=ખેરાવર (પ્ર+વળ)

ઇચ્છાશક્તિ=મન

મહાનશક્તિ=મોટી શક્તિ (મહાન

+શક્તિ)

જાહે=વધારે

મહા પ્રયાસ=મોટી મહેનત

(મહા=મોટું+પ્ર=ઉપસર્ગ+પ્રયાસ. યા

ધાતુ પરથી)

ઉપરાંત=વિશેષ

ઝાંઝવાનું જળ=મૂંઝાનું; કમ્પનિક

જળ; ખારી જમીનમાં તાપને
હીધે જપ્તાય છે તે.

અગાધ (સં) ધણી (અન્નહિ+
ગાધ=હાહૃ) = હાહૃ નહિ તે.

લાગ=દાવ

પર્યય=છેડા મુધી (પરિ=મુધી+અન્-
ત=છેડો.)

જન કલ્યાણુ=માણુસોનું બહુ.

પ્રશંસા=વખાણુ; તારીફ (પ્ર+શંસ
ધાતુ=વખાણુ.

અસહ્ય=સહન ન થઈ શકે એવું
(અ+સહ્ય સંસ્કૃત સહ=સહન
કરવું.)

સુમાર્ગ=સારો રસ્તો (સુ=સારો+માર્ગ

પાઠ ૨૬ મો.

સામ્રાજ્ય = મહારાજ્ય; બળવાન
રાજ્ય.

બવ્ય=અપકાર.

પુરોહિત=ગૌર; રજવાડામાં આમળ
પડતું કામદાન કરનાર.

નિરીક્ષા (સં) ખારીખાધી જોવું
તે (નિર્+પ્રક્ષ=જોવું.)

ભૂમિતિ=પૃથ્વીનું માપવાની વિજ્ઞા

(ભૂ=પૃથ્વી+મિતિમાં મા ધાતુ=
માપવું.)

લેખનપદ્ધતિ = લખવાની રીત;
લખવાની શૈલી.

(લિખ્ ધાતુ=લખવું.)

લહીઆ=ત્રખનાર (સંસ્કૃત લેખક)
વિકરાળ=ભયંકર.

નિર્દય=દયા વગરના; ક્રૂર; ધાતકી
(નિર્=નહિ+દય=દયા)

આશુરી=સિરિઆ કે અશ્શારના-
વતનીઓ.

ઐનિક=વ્રક્ષકરમાં જવાવાળો (ઐ-
ન=વ્રક્ષકર+નિક=વાળો.)

ભૂમધ્ય=શુની દુનિયા એટલે એ-
શિઆ યુરોપ અને આફ્રિકાની
વચ્ચે આવેલો. (ભૂ=પૃથ્વી+મ-
ધ્ય=વચ્ચે)=પૃથ્વીની વચ્ચે આવેલો.
દરીઓ ખેડવો=દરીઆમાં લાંબી
લાંબી મુસાફરી એટલે સફર
કરવી તે.

આરાધના (સં) બજન; સ્તુતિ.

(આ+રાધ્=પ્રસન્ન કરવું+અન
+આ)

સ્વતંત્ર (સં) મરજી મુજબ રાજ
ચલાવનાર (સ્વ=પોતાનું + તંત્ર=
રાજ)=જેને પોતાનું જ રાજ છે.
એવો.

ઘીટપણું=મજબુતપણું.
શુરાતન=જોરેસો; જવાંમર્દી.

પાઠ ૨૭ મો.

વાયુપુત્ર=વાયુનો છોકરો; હનુમાન.
અગ્નિનિધાન=અહુ અળવાન (અ-
ળ+નિ+ધા=મુકવું) અળ મુકેલું છે.
એટલે રહેલું છે એવો પુરુષ) અ-
ળના સ્થાનરૂપ. અહુ અળવાનને
માટે એ શબ્દ વપરાય છે.

રૂદ્રમાળ=મહાદેવનાં દહેરાંની હારની
હાર છે એવું સ્થાન (રૂદ્ર=મહા
દેવ+માળ=માળા; હારની હાર)
ઉપનામ=‘મીઞ્’ નામ; નાનું નામ
(ઉપ=પાસે; નાનું; ખીજું+નામ)
પરાક્રમ=સામર્થ્ય (પરા=ઉલટું+ક્ર-
મ=ઓળંગવું) ઓળંગવાથી ઉ-
લટું; નહિ ઓળંગાય એવું.

શત્રુના વાળાં આવી અહીંઆ
ગંગડશે=શત્રુઓ રૂદ્રમાળપર ચઢી

આવશે. વાળાં ગંગડવાનું કારણ
લશ્કરને શુરાતન ચલાવવાનું છે.
ભસ્મ=રાખ.

હનુમાન=વાંદર; દાઢીવાળો (હનુ=
દાઢી+માન=વ.ળો)

આલસ્ય (સં) આળસ

દૈત્ય=રાક્ષસ; કશ્યપ પ્રજાપતિને દિ-
તિ નામની સ્ત્રીથી થએલા પુત્રો.

કાં=શા માટે

નિરધાર=નિશ્ચય. (નિર્ ઉપસર્ગ+
ધા+સંસ્કૃત ધાતુ=ધારણ કરવું)
નક્કી કરવું તે; નક્કીપણું.

મંત્રેશ્વર=સર્વ પ્રધાનોમાં મોટો
(મંત્ર=વિચાર કરવો+શ્વર=મોટો)
વિચાર કરવામાં મોટો. વિચાર કરવો
એ કામ રજવાડામાં પ્રધાનોનું જ છે.

અનિત્ય (સં) હંમેશનું નહિ તે.
(અ+નિત્ય=હંમેશ)

પૂર્ણિમા=જે તિથિએ માસ પુરો
થાય તે તિથિ. ઉત્તર હિંદુસ્તા-
નમાં હજી પણ પુનમે મહિનો
ખદલાય છે (સંસ્કૃત પૌર્ણિમાસી
ઉપરથી પૂર્ણિમા)

કળાહીન=તેજ વગરનો (કળા=તેજ;
પ્રકાશ+હીન=વગરનો.)
પ્રલય=મહાનાશ (પ્ર+લી ધાતુ પરથી
લય=નાશ)

વિષ્ણુ=વ્યાપક ઇશ્વર (વિષ્=વ્યાપવું
+આણુ=કણ)=જે કણે કણમાં
વ્યાપી રહેલો છે તે.

કામ=મોહ; સ્ત્રી પુરુષમાં પરસ્પર
પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવી સંબોગ કરા-
વનારો દેવ.

પામર=ગરીબ; હલકા; ક્ષુદ્ર.

રાજપાટ=રાજની ગાદી (રાજ્=સં-
સ્કૃત પરથી રાજ=પ્રકાશવું +
પાટ=ગાદી)

દેવાલય=દહેરાં (દેવ+આલય=કેકા-
ણા) દેવોને રહેવાની જગ્યા.

જ્ઞાનવાર્તા=જ્ઞાનની વાત; સમજવા
યોગ્ય વાત (જ્ઞાન+વાર્તા.)

આખરનો વિચાર=છેવટનો વિચાર
શીદ=શા માટે.

યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌ=જ્યાં સુધી
ચંદ્ર સૂર્ય તપે ત્યાં સુધી (યાવ
ત=જ્યાં સુધી+ચંદ્ર+દિવાકર=

સૂર્ય) ચંદ્ર અને દિવાકરનો સં-
સ્કૃત નિયમે દ્વંદ્વ સમાસ થઈ
ચંદ્ર દિવા કરૌ થયલું છે, અને
તેને યાવત્ અવ્યય લાગવાથી
આખો સમાસ અવ્યયી ભાવ
થઈ ગયેલો છે.)

કારમું=નવાઈ ઉપજાવે એવું.

શિલાદિત્ય=સૂર્ય જેને પથર આ
પેલો છે એવો (શિલા=પથર+
આદિત્ય=અદિતિના પુત્ર; સૂર્ય.

ઉદય પામી શૂન્યમાં મળ્યાં હશે=
ચઢતીમાં આવી પડતી સ્થિતિએ
પહોંચ્યાં હશે. (શૂન્ય=કાંઈ નહિ
એવી સ્થિતિ=લય)

નિર્મૂળ=વંશજ વગરનો (નિર્=
નહિ+મૂળ=મૂળીડ)મૂળીઆં વગરનો.
મૂળ હોયતો ઝાડ થાય.

સોલંકી=સૂર્યને આપવાની અંજ-
લીમાંથી જે વીર પેદા થયો હોય
તેના વંશજ. સોલંકી ચૈલુક્ય
ઉપરથી ચનો શ થઈ સ થયો
છે ચૈલુક્ય=ચુલુક્ય=અંજલી)

મૂર્તિકાર=પ્રતિમા બનાવનાર (મૂ-

તિ=પ્રતિમા+સંસ્કૃત કૃધાતુપરથી
કાર=કરનાર)=પ્રતિમાને કરનાર
સિદ્ધરાજ=જેણે સર્વ વાત સિદ્ધ
કરેલી છે એવો રાજા (સિદ્ધ
અનન્દી; પ્રાપ્ત) અત્રે સિદ્ધરાજ
વિશેષ નામ છે.

આજ મારે ને કાલે તારે=આજ

હલકી પણ સેવાને અર્થે મતલબ કે સેવા એ હલકી તો છેજ
કારણ કે કહેણું છે, કે “ઉત્તમ ખેતી મધ્યમ વ્યાપાર, કનિષ્ઠ (હલકી)
ચાકરી. માટે ચાકરીને હલકી કહેલી છે. પણ આપની સેવા કરવી એ
હલકું કામ નથી, કારણ મોટા મોટા રાજાઓના કુંવરો પણ આપના
લશ્કરમાં રહેલા છે. નોકરી હલકી તો છેજ એ ઉપરથી પોતે
નોકરીની, કિંમત સમજે છે; એમ બતાવે છે પણ મહારાજની સેવા એટલી
બધી હલકી નથી માટે સેવા (નોકરી)ની માગણી કરે છે.

ક્ષત્રિવીર્ય=ક્ષત્રિપણું (ક્ષત્રિ+વીર્ય
=બળ; તેજ)

આરસ=આરસપહાણના પત્થર
શાસ્ત્રાભ્યાસ=શાસ્ત્રનું અધ્યયન
(શાસ્ત્ર+અભ્યાસ)

ગ્રામ=ગ્રામ

પ્રવાસ=મુસાફરી

ગણિકાગૃહ=ગણિકાનું ઘર; વેશ્યા
નું ઘર (ગણિકા=નર્તકી+ગૃહ=ઘર)

મારી આવી દશા છે તો કાલે
તારી પણ એવી દશા થશે. (કા-
રણ કે દેવનું કાગમું ચક્ર નિરં-
તર ફર્યા કરે છે; તડકાને છાંયડો
ફેરવાયાજ કરે છે.)

પૃથ્વીપતિ=રાજા (પૃથ્વી=દેશ; જ-
મીન=પતિ+ધણી)=દેશનો ધણી;

ધામ=કેઠાણું

સંપત્તિ=દ્રવ્ય

પ્રાપ્તિ=પેદાસ

યુવાઋતુ=જુવાનીનો કાળ (યુવા=
જુવાની+ઋતુ=કાળ)

અફળ=નિરર્થક (અ+ફળ)

જામે=થાય

અલાભ=ગેરલાભ (અ+લાભ)

ઉપર=ઉંમરો; ખારણાનો ઉંમરો

ઋણુ=દેવું

વંશપરંપરા=પેઢીધરપેઢી; છોક-
રાનાં છોકરાને પહોંચે ત્યાં સુધી
(વંશ+પરંપરા=હારનીહાર)

ઉપભોગ=ભોગવટો

બાળક તે બાળકજ દીસે છે
મતલબ કે વ્યવહારમાં કંઈ રીતે
ફાયદો થાય છે, તે જેમ બાળક
સમજી શકતું નથી; તેમ તું
પણ બાળક હોવાથી સમજી શ-
કતો નથી. અર્થાત્ તને વ્યવ-
હાર જ્ઞાન નથી.

કૃપાનિધાન=મહેરઆનીના ઠેકાણું
૩૫; મહેરઆનીનો ભંડાર

દેવ=નસીબ

વિનયયાત્રા=વિનય મેળવવા માટે

દેશે દેશ ફરવું તે.

વિરલા=કોઈ એક

વિખ્યાત=પ્રખ્યાત

દેશવટો=પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યા
કરવો તે

અધર્મ=અન્યાય; ધર્મ નહિ તે
ભંડારી=ભંડારનો ઉપરી; ત્રિજેરી
નો ઉપરી. (સંસ્કૃત ભાષ્યાગરા)
સુભટ=સારા યોદ્ધા (સુ=સારા+
ભટ=યોદ્ધા)

નવલ ગ્રંથાવળી=નવલરામના અ-
નાવેલા ગ્રંથોની આવલી (હાર);
નવલરામની કવિતાઓનો સંગ્રહ
કરેલો હોય એવું પુસ્તક (નવલ
=નવલરામ+ગ્રંથ+આવળી=હાર)

સમજીતી—ચતુર પુરુષ અને આરસના પત્થરને ભાર પ્રમાણે
તોળીને વેચાય નહિ મતલબ કે બીજી વસ્તુઓની કિંમત જેમ વજન
પરથી નક્કી કરાય છે, તેમ આ બે વસ્તુની કિંમત કરાય નહિ. મા-
ણસ શરીરે દુખળો હોય પણ અટંકી હોય, આરસનો કકડો નાનો
હોય પણ તે એકજ હોય, આવી રીતે હોવાથી ઉપરની કડી કહેલી
છે જેમ જેમ તે દૂર બીજે દેશ જાય છે, તેમ તેમ વધારે મૂલ
આવે છે. મતલબ કે કોઈ માણસ પોતાના દેશમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ
પામતોજ નથી પીર પોતાના વતનમાં પૂજતોજ નથી. ઇત્યાદિ.

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વિદ્વાનોનો ધણો સમાગમ રાખવો, ગામે ગામ મુસાફરી કરવી, રાજની સભામાં બેસવું, ગણિકાને ઘેર જવું, એ પાંચે લક્ષણ ચતુરાઇનાં ધામ (ઠેકાણાં) છે. અર્થાત મનુષ્યને ચતુરાઇ મેળવવાનાં સ્થળ પણ એજ છે.

જે માણસે મુસાફરી કરીને પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી નહિ. તે માણસના યુવાનપણાને ધિક્કાર છે; ફરી કદાપિ પ્રાપ્ત ન થાય એવો તેનો જીવવાનીનો વખત નકામો ગયો.

જો માણસ ગામમાં પોતાનો ઉમરો જાલીને બેસી રહે તો તથા ગેરલાભ થાય. ૧) જુગડાં ફાટે. ૨) દેવું વધે. કદાપિ તેને આખર મળેજ નહિ.

પાઠ ૨૯ મો.

ત્રાટ=ઓવારો.

વીર=અહાદુર.

વિધવા=ધણી વગરની; રાંડેલી

(વિ=નથી+ધવ = ધણી)=જેનો

ધણી નથી તે.

રાજ્યસત્તા=રાજ્યની લગામ (રાજ્ય +સત્તા=હુકમત; લગામ)

પ્રતિષ્ઠા=આખર.

વિધ=હરકત; અડચણ.

ઉપદેશ=મોઘ.

મર્મ=ગુપ્ત વાત.

કળી ગઠ=ગળી ગઠ.

રાજ્યાસન=રાજગાદી (રાજ્ય+આસન.)

સેનાધિપતિ=સશ્કરનો ઉપરી (સેના =સશ્કર+અધિ=મોટો+પતિ=ધણી)

સ્તંભ=(સં) થાંભલો.

ઉણી=ઓછી

સત્તાલોભી=સત્તાનો લોભ કરનાર; માર્જન બધે ચલણ થાય એવું ઇચ્છનાર.

ઉછાંછળો=ઉદ્ધત; વગર વિચાર્યું કામ કરનાર.

પ્રત્યક્ષ=ખુલ્લું; દેખીતું (પ્રતિ=સામું +અક્ષ=આખ)

દરમિઆન=મુદતમાં.

એકનિષ્ઠા=એકમન.

અવકાશ=વખત.

રાજકીય=રાજ સંબંધી.

પરરાજ્ય=મીઞનાં રાજ્ય.

કારકિર્દી=અમલ.

નિષ્ફળ=નકામી (નિષ્+ફળ=ફાયદો)

દાનકીર્તિ=દાન આપવાની આખર;

તેના જેવું દાન આપનાર કોઇ નહોતું એવી આખર.

દેવલોક પામી=ગુજરી ગઇ.

નિરભિમાની=અહંકાર વગરની

(નિરુ+અભિમાન+ઇ)

પાઠ ૩૦ એ.

ભો=મીક (સંસ્કૃત ભય)

વળાવો=રક્ષણ માટે લીધેલો માણસ;

ચોકીદાર.

કર (સં) વેરો; મહેસુલ; સંરક્ષ-

ણું બાકું.

પ્રાપ્ત=મળનાર; પેદાસ.

કંગાળ=પૈસા વગરના; ગરીબ.

સંરક્ષણ (સં) સારી રીતે સંભાળ

રાખવી તે. (સમ્+સારી રીતે+રક્ષ

=રક્ષણ કરવું+અન)

દશા=હાલ; સ્થિતિ

જનમેલો=ફેલાયેલો.

જનમાલ (ફા) જીવ અને માલ

(જન=જીવ+માલ)

ગુનેગાર (ફા) ગુના કરનાર (સં-

સ્કૃત અપરાધી)

ન્યાયાધીશ (સં) ઇનસાફ કરનાર

અધિકારી (ન્યાય+અધીશ=અણી;

અદાલત (ફા) કચેરી; ઇનસાફ

કરવાની જગ્યા.

અપરાધી (સં) ગુનેગાર.

તુરંગ (પો) બંદીખાતું; કેદીએની

રાખવાની જગ્યા. (સંસ્કૃત કારા-

ગૃહ. ઇંગ્રેજીમાં જેલ)

પગાર (પો) મહેનત બદલ દર

મહિને કે અમુક મુદતે જે મળે

છે તે

નેસ્તી=મોદી; સીધું વેચનાર

બાકું=કોઇ પણ જગા કે પદાર્થ

વાપરવાનો બદલો

મ્યુનિસિપાલિટી=શહેર સુધરાઇ

ખાતું

સલામતી (આ) ખુશી હાલત;
હિસ્સો (આ) ભાગ
નિંદા પાત્ર=અપોષ કરવા લાયક
આડકતરા કર=ધી, ખાંડ, મીઠું,
કાપડ વગેરે ખાવા પીવાના અને

ઓઢવા પહેરવાના કોષ કોષ પ-
દાર્થોપર વેપારી ખાસે જે કર લે-
વામાં આવે છે તે
ધરાક=સોદો ખરીદનાર (સંસ્કૃત
ગ્રાહક)
વાસ્તવિક=ખરેખરી

સવાલ--કર એટલે શું ? કર આપવાની જરૂર છે કે નહિ ?
જો હોય તો તેનાં કારણ સમજાવો. કર આપવામાં આપણે લુચ્ચાઈ
કરીએ તો તેથી ખીજાને નુકસાન થાય કે નહિ તે સવિસ્તર સમ-
જાવો. કરના કેટલા પ્રકાર છે તે તે કયા કયા ? સીધા કર અને
આડકતરા કર શું તે સમજાવો.

પાઠ ૩૧ મા.

લાભકર્તા=દાયદો કરનાર (લાભ+
કર્તા=કરનાર)
ધેન=ખુમારી
અલૌકિક=પરલૌકિક; દેવતાઈ (અ+
લૌકિક=લોક સંબંધી નહિ તે)
સેવવા=વાપરવા
દુર્વ્યસન=નહારી ટેવ (દુર+વ્યસન
+વ્યસન=સંકટ; ટેવ)
બહુ ચઢે છે=બહુ ઠેક આવે છે.
ગાંડ=ખુખાંધ

ફળદ્રુપ=રસાળ
સ્થાનિક વપરાશ=આપણા દેશના
વપરાશને માટે (સ્થાન+પક=રહે
વાનાં ટેકાણાં સંબંધી)
બંધાણુ=બંધારણુ; ટેવ
સંધરી=એકઠા કરી
આહાર=ખોરાક; ખાવાનું
કસ્ટખો=અરીણનું પાણી
પ્રતિજ્ઞા=આધા; પણ
મલ=દાર

સવાલ— મુખ્ય કેરી પદાર્થો ગણાવો. ભાંગ અને ગાંજો શે-
માંથી થાય છે ? ભાંગ અને ગાંજો એ બેમાં વધારે કેરી વસ્તુ કઈ ?
તાડનાં ઝાડ કયા પ્રદેશમાં થાય છે ? સૌથી વધારે તાડનાં ઝાડ કયાં
થાય છે ? ગુજરાતમાં તાડનાં ઝાડ કયાં વધારે થાય છે ? ખસખસના
છોડની વાવણી કયાં કયાં થાય છે ? ખસખસના છોડ કેટલી ગતનાં
થાય છે ? અરીસુનો ઉપયોગ કયા લોકો વધારે કરે છે ? અરીસુમાં
કયા કયા ગુણ છે ? દારૂ કઈ કઈ વસ્તુમાંથી બનાવે છે ? અરીસુ
તથા દારૂનો દવામાં શી રીતે ઉપયોગ થાય છે ? દારૂ પીવાથી શું શું
નુકસાન થાય છે ?

પાઠ ૩૩ મો.

આદિકવિ=શરૂઆતનો કવિ; પ્રથમ
કવિ (કવિમાં કવ્ ધાતુ=કહેવું)
વૈદિક=વેદને માનનાર; વેદ પ્રમાણે
વર્તન કરનાર. (વેદ+ઈક)
મુસદ્દી=રીતસર લેખ લખનાર
વર્ષે=આશરે વર્ષ (વર્ષ+એક)
કેઈ (કા) અથવા
વિવાહ=લગ્ન (વિ+વિશેષે કરીને
વહ્+ધાતુ વહેવું અથવા લઈ જ.
વું)
ક્ષત=ટેવ; છુરી ટેવ
તાન=લહે.
ભારે પડ્યું=અધરું પડ્યું.

આવેશ=ભુરસો

અખાડો=પડ્યા પાથર્યા રહેવાનું

હંમેશનું રહેઠાણ

સીમંત=અધરણી

ચિત્તભેદક=ચિત્તને વેધે એવા; હ-

દય દ્રાવક (ચિત્ત=મન+વેધક

સંસ્કૃત વેધ ધાતુ=વેદવું તે)

ચિત્ર=સુંદર બ્યાન; તસ્વીર

હરિકીર્તન=ઈશ્વરનું બજન

નિરંજન=મેષ શકાય નહિ એવા;

તેજેમય.

નિરાકાર=આકાર રહિત; સર્વાકાર;

અક્ષ (નિર=નહિ+આકાર=ધાત;

ડાળ)

અખિલ=આખા

અક્ષાડ=ચૈાદે જુવન; ઇંડાકારનું

વિશ્વ (અક્ષ=ધૃત્વર+અંડ=ઈંદ્રિય)

હૃદયની અમર કવિતા=જેમાં ઉંચે

ભાવ હોય એવી ખરા રસથી

લખાયેલી; લાંબા વખત સુધી

જેની અસર પહોંચે એવી કવિતા.

પાઠ ૩૪ મો.

ગ્રીક=ગ્રીસ દેશના વતની

મીસરી=મીસર દેશના વતની

વર્ણુ=રંગ

ચિત્રલેખન પદ્ધતિ=ચિત્રવડે લખ-

વાની પદ્ધતિ.

હોમરનું કાવ્ય=ધક્ષિયડ

સ્વસ્થતા=સલાહ શાંતિ

થાળે પડયો=કાર પડયો; ઠેકાણે પડયો

પરાજય=હાર (પરા=ઉલટું+જય=

જીત જયમાં જી ધાતુ=જીતવું)

જીતવાથી ઉલટું; હારવું તે.

જસેં સ્પાર્ટનોએ કરેલી લડાઈ તે

થર્માપિલિ નામે ઓળખાય છે.

વકતૃત્વ=ભાષણ કરવાની શક્તિ.

તત્ત્વજ્ઞાન=તત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાન.

ફિલસૂફી.

એક સત્તાક=ફક્ત એકજ માણસનાં

હાથમાં બધી સત્તા હોય તે

તત્ત્વ=મૂળ; સાર

કાળાંતરે=વખત જતાં=(કાળ=ર-

ખત+અંતરે) વખતના અંતરે

પ્રશકી=જમીનનો રસ્તો; પગવાટ

સર્વોપરી=અધાના ઉપરી(સર્વ+ઉપરી)

પાઠ ૩૫ મો.

પ્રસન્ન=પ્રુશ

વદન=મો (વદ્=બોલવું+અન ક્રિયા

વાચક પ્રત્યય) બોલવાની ક્રિયા

જે વડે થાય છે તે.

અનુકંપા (સં) કોઈને કાંઈ દુઃખ

થાય તો બીજે ધૂજે (દીક્ષગીર

થાય) તે; દયા. (અનુ=પાછળ+

કંપ=ધૂજવું) પાછળ ધૂજવું તે.

અન્યોઅન્યાશ્રય=એક બીજાને મદદ

આપવી તે (અન્યોઅન્ય=એક

બીજાને+આશ્રય =મદદ)

વખત આવે ધૂજાનો પણ ખપ

પડે=સમયપર ધૂજા જે ધણી

નજીવી છે તેનો પણ ખપ પડે

છે. મતલબ કે વખતે નજીવી

વસ્તુનો પણ ખપ પડે છે. માટે
કાર્થનો અનાદર કરવો નહિ.
વસુધા=રત્નોને ધારણ કરનાર;
પૃથ્વી (વસુ=રત્ન+ધા=ધારણ કરવું)
અપશબ્દ=નહારા બોલ; ખિભતસ
શબ્દ (અપ=અરાખ+શબ્દ=બોલ)
આદરવો=શર કરવો (આ+દૃ ધાતુ=
શર કરવું)
ખલેલ=હરકત.
ચાહન=લધ જનાર (વહ્ ધાતુ=
વહેવું.)

પાઠ ૩૭ મો.

અમત્કારિક=આશ્ચર્યજનક (અમ-
ત્કાર=નવાઈ+ધક=વાળા)
આધ્યાત્મિક=આત્મા સંબંધી (અ-
ધિ+આત્મા+ધક)
પ્રાકૃતિક=કુદરતી પદાર્થો; ભૌતિક
પદાર્થો (પ્રકૃતિ=મૂળ; કુદરતી+
ધક=વાળા)
ઐહિક=આ લોક સંબંધી (ઈહ્=
આ+ધક=સંબંધી)
અર્વાચીન=હાલના વખતનો; હમ-
ણનો; પ્રાચીનથી ઉલટું

બલિહારી=ખુબી
ગાર્ડ (અ) તપાસ રાખનાર; એ
ગાડીના છેલ્લા ડબ્બામાં રહે છે.
ડ્રાઇવર (અ) ગાડી ચલાવનાર
સૂક્ષ્મ=ઝીણી; પાતળી
યંત્રદારા=યંત્ર મારફત
વાસ્તવિક=(વસ્તુ+ધક) ખરી; વસ્તુ
હોય તેવી; યથાસ્થિત રૂપ.
સાંકેતિક=છુપાં; સંકેત કરી રાખેલાં
(સંકેત=છુપી વાત+ધક) છુપી
વાત; ગોઠવણ કરી રાખેલાં.
સાક્ષાત=પ્રત્યક્ષ
સ્વર સંવાહક=અવાજને સારી રીતે
લધ જનાર (સ્વર=અવાજ+સં=
સારી રીતે+વાહક=લધ જનાર)
સ્વરધારણુ=સ્વરને ધારણ કરનાર;
સ્વરગ્રાહક
સુરત (આ) છત્રી; તસ્વીર
અસ્પષ્ટ=અચોક્કસ (અ+સ્પષ્ટ=ચોક્કસ)
લઢણુ=ટેવ; આદત
ચેષ્ટા=મશ્કરી; મળક
ધ્વનિ=અવાજ
અદ્ભુત=આશ્ચર્યકરક

પાઠ ૩૮ મો.

સરસ્વતી મંદિર=વિદ્યાનું રહેઠાણ.

(સરસ્વતી=વિદ્યા+મંદિર=ધર)

પ્રચાર=ફેલાવો.

જ્ઞાસુ=નવું જાણવાની ઇચ્છાવાળાં

મેદની=દહ; લીડ

રસિક=રસજ્ઞ; રસને જાણનાર

કરપો=ખેડાળ; બદશીકલ

પરિચય=સંબંધ; ઓળખાણ; પિ-
છાણ.

શૈલી=ખેલવા લખવાની ઢબ.

અધ્યયન=અભ્યાસ; ભણવું

ઉત્કંઠા=પ્રયત્ન ઇચ્છા; હોંસ.

વિરોધ=અસંબંધ; અણબનાવ

પંથ=રસ્તો.

અંકાશીલ=સંદેહ ઉઠાવ્યા કરે એવા

ઇશ્વર પ્રેરણાથી=ઇશ્વરના ગુપ્ત સં-

દેશાથી; ઇશ્વરની ગુપ્ત ઇચ્છાથી.

વિલંબવાર; ઢીલ; ખોટી.

પ્રતિપાદન=સ્થાપન.

ઉલ્લંઘન=ઓળંગવું તે(ઉદ્ધ+લંઘ

=ઓળંગવું+અન)

પાઠ ૩૯ મો.

આપ સમાન જળ નહિ=આપણા

કામમાં આપણું પોતાનું બળ

જેટલું કરી શકે છે તેટલું બી-

જનનું બળ કરી શકતું નથી.

કારણ કે આપણા કામની કાળ-

જ આપણા જેટલી બીજને

હોતી નથી.

પારકી આશ સદા નિરાશ=આપ-

ણા કામનો બીજપર ભરોસો

રાખવાથી હંમેશાં નાઉમેદ

થવાય છે.

નસીબ=પ્રારબ્ધ; ભાવી.

સ્વાર્થ=પોતાનો જ અર્થ (સ્વ=પોતા

નો+અર્થ=મતલબ) = પોતાની જ

મતલબ.

મોળાં=દિક્ષાં; વિત વગરનાં.

પ્રવીણ=હોશિયાર; માહિતગાર.

અર્થ સરે છે=કામ થાય છે (અર્થ

=કામ)

શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ જુલું છે=મહે-

નત વગર નસીબ કંઈ પણ

કરી શકતું નથી. માટે હંમેશાં

મહેનત કરવી ને પછી ફળ આ-
પવાનું કામ નસીબને સોંપવું.
સંધિ=સમેા.

સિદ્ધિ=પાર પડવું તે; પોતાના કામમાં

ફૂટેલ મેળવવી તે.
કહેણી તેવી રહેણી=કહેવું તે પ્રમા-
ણે ચાલવું.
બંધન=અટકાવ.

નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને અર્થાત્ નામરદ હોય
તે પૈસાને રડે એટલે હાય હાય કરે કે વખતે મારી પાસેથી પૈસો જતો
રહેશે એમ ધારે, પણ મરદ તો નામનેજ રડે છે એટલે નામને
માટેજ મથે છે, તેને તો ગમે તેટલો પૈસો જાય પણ નામના (કીર્તિ)
થવી જોઈએ એવીજ ઇચ્છા હોય છે.

નામ રહતાં ઠક્કરો, નાણાં નવ રહતાં; કીર્તિ તણાં જે કોટડાં,
તે પાણાં નવ પડતાં હે ઠાકોર, નામ (કીર્તિ) અમર રહેછે, નાણાં
હંમેશાં રહેતાં નથી, કીર્તિ રૂપી જે કોટડાં છે તે પાડેલાં કઠી પણ
પડતાં નથી; બીજું સર્વ પડી જાયછે મતલબ કે નાશ પામે છે.

આમ્રહ (સં) મનમાં આવ્યું તે
કરવુંજ કરવું એવી જે મનની
વૃત્તિ તે. (આ+મ્રહ્=પકડવું)

ઉત્સાહ (શં) ઉમંગ (ઉત્+સહ
=ખમવું)
કર્મકુશળતા=કામ કરવામાં હોશિ-
યારી.

સવાલ--સદ્ગુણ અને શક્તિ શાથી વધે છે ? આપણામાં ચાલતી
કહેવતોમાંની કઈ બે કહેવતોને અનેક રીતે સમજવી અને તે
પ્રમાણે ચાલવું ? નસીબને માનવાથી શા શા ગેરલાભ થાય છે ?
પારકાની આશા રાખવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ? આપ બળના
વિચારથી શા શા લાભ થાય છે ? બીજી કઈ વાત યાદ રાખવી ?
કોઈ પણ કામ કરવામાં કયા બે ગુણો કામે લગાડીએ તો તે કામ

કરવામાં હોશિયારી આવે અને જશ મળે ? શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લુલુ
 છે એટલે શું ? ત્રીજી કઇ વાત યાદ રાખવી ? કામ કર્યું હોય છતાં
 મહેનત ફાકટ ક્યારે જાય ? ચોથી કઇ વાત યાદ રાખવી ? મોટું
 કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવાથી આપણામાં કયા કયા સદ્ગુણો
 આવે છે ? પાંચમી વાત કઇ યાદ રાખવી ? સત્ય અને પ્રમાણિકપણાનો
 ગુણ મહત્ત્વ કરીએ તો શો લાભ થાય ? છઠી વાત કઈ યાદ રાખ-
 વી ? કહેણી તેવી રહેણી રાખવાથી આપણને શો લાભ થાય છે ?
 સાતમી કઈ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? બાપ દાદાનો ધંધો કરવો કે
 બીજો કોઈ કરવો ? આઠમી કઇ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? નવમી
 કઈ વાત યાદ રાખવી ? સ્વભાવ ગુણ કેળવવા માટે કઈ નવ બાબતો
 યાદ રાખવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું ? કઈ ઇચ્છા ઉદ્ભવને ઉત્તેજન
 આપનાર છે ? નામ (કીર્તિ) ને માટે કહેવત કહો. આપણી સ્થિતિ
 શું શું કરવાથી પુરેપુરી સુધરશે ?

સાર--આ પાઠ ધણોજ અગત્યનો છે માટે એમાં કહેલી બાબતો
 ખૂબ મનન કરવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું.

પાઠ ૪૧ મો.

તાજમહોલ=મુમતાઝમહાલ બેગ-	નીસરણી=સીડી (નિઃ=નીચે + સર=
મના નામથી શાહજહાંએ બંધા-	સરવું) નીચે સરવાનું સાધન.
વેલો મહેલ	સંગેમરમર=એક જાતનો પથર
પ્રવેશ=દાખલ	હોજ=પાણીની ટાંકી; નાનકડું
કુરાન=મુસલમાનનું ધર્મ પુસ્તક	તળાવ
બબ્બ=મપકાદાર	રોનકદાર=ઘાટદાર
વિશાળ=વિસ્તારવાળી	દોષ રહિત=ખોડ વગર (દોષ=
	ખોડ+રહિત=વગર; સિવાય)

સંપૂર્ણપણ્ડ=પુરેપુરાપણ્ડ (સં+
પૂર્ણ+પણ્ડ)

સમર્થ=શક્તિવાળા; બારે

અવર્ણનીય=વર્ણન ન થઈ શકે
એવો.

તબક=માળ

સૌંદર્ય=શોભા; ખુબસુરતી

અત્યુત્તમ=ધણોળ સુંદર (અતિ=
ધણો+ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠતા વાચક પ્રત્યય)

વિરમય=આશ્ચર્ય; નવાઇ

સુવર્ણમય=સોનારૂપ; સોનાથી પૂર્ણ
સુવર્ણ=સોનું+મય=ભરેલો) સો-
નાથી ભરેલો

સંસ્કાર=છાપ; અસર

એકાગ્ર=એકત્ર

શ્વેત=સફેદ; ધોળો

સર્વત્ર=અધે

ભિન્નતા=મુદાપણ્ડ (ભિન્ન=ભુદ્+
તા)

તક્ષીન=એકતાર (તત્ત્વે. લી
ધાતુ લય પામવું) મળી જવું તે.

પ્રતિક્ષણે (સં) દરેક પળે (પ્રતિ=

દરેક+ક્ષણે=પળે)

રમેણીક=સુશોભિત

હિમમય=ખરકથી ભરેલાં (હિમ=

ખરક+મય=ભરેલું)

વિહાર=સહેલ; મોજ

અવર્ણ્યજ=વર્ણન ન થઈ શકે એવો

મુક્તા=મોતી

દિંગ=સ્તબ્ધ; સડક

અર્જમંદ્યાનુ=શાહજહાંની યેગ-

મનું નામ છે,

અગાધ=ધણોળ

ટીકા=વિસ્તારીને ગુણ દોષ દેખાડવા

દ્વારપ્રદેશ=મારણવાળો ભાગ.

(દ્વાર=મારણ)

પ્રાસાદ=મહેલ

પાઠ ૪૨ મો.

નેસ્તી=મોદી; પરચુરણ સીધુ વેચનાર

ગુમાસ્તાગીરી (ફા) વાણોતરપણ્ડ

વિપત્તિ=દુઃખ; સંકટ

આવક=પેદાસ

કરરસર ખીજો બાઇ છે. મતલબ કે એક સગો બાઇ, ખીજો
બાઇ કરકસર, ત્રીજો બાઇ નેવડ, અર્થાત્ ખીજા બાઇથી જે ફાયદો
થાય છે તેટલો ફાયદો કરકસર (ચોખ્ખ ખરચ) થી થાય છે.

સાધુકાર=નાશાવટી; અરાહ. (સંસ્કૃત સાધુકાર=સાધુ+સાર+કાર=કરનાર) સારાં કામ કરનાર; બલા માણસ

એવિંગ્સ એંક (અ) અચાવેલાં નાણાં મૂકવાની પેઠી

વ્યાજ=રૂપીઆનું બાકું.

સામાદરકત=સહી કરી આપવી; સામું લખી આપવું.

વાણેતર=ગુમાસ્તો

સહીસલામત=સુખરૂપ

અનિશ્ચિત (સં) નિશ્ચય વગરનું;

અયોકસ. (અ=નહિ+નિસ+મહાર+ચિ=એકઠું કરવું+ઈતિ)

મુદ્દલ=વ્યાજે મૂકેલી રકમ

સંભવ=આશા

પાઠ ૪૭ મો.

દષ્ટે=રસ્તો કાપતાં જેટલે જેટલે

અંતરે વિસામે એવાનો હોય તેટલો તેટલો એટલો ભાગ.

ફનીઆ જેટલોજ પૈસાનો ખપ

હતો અર્થાત જેમ પરણે નહિ

તો વંશ જાય એવું હતું, તેમ

પૈસા વગર પરણવાનું અને તેમ નહોતું. બંનેની સરખી જરૂર હતી.

પેસેંજર (અ) મુસાફરી કરનાર દાઝ=ખીજનું દુઃખ દેખી થતો બળાપો; દયા.

વાઝાણુ=રાણીરૂપી બાણુ (વાગુ=રાણી+માણુ=શર)

ગાંધીઆદું=ગાંધીનો ધંધો.

ઉદ્દગાર (સં) જેસાથી જણુ કરનાર શબ્દ (ઉદ્દ=ઉંચું+ગદ્દ=અવાજ કરવો)

છાસા=જણુવાની ઈચ્છા.

અખત્યાર (સં) કામ કરવા સંબંધી મળેલી સત્તા; અધિકાર.

શીરસ્તદાર=રીત રિવાજથી જાણીતો (શીરસ્તા=રીત રિવાજ+દાર=વાળો)

પાઠ ૪૫ મો.

અતિવૃષ્ટિ (સં) ધણો વરસાદ (અતિ=ધણો+વૃષ્ટિ=વરસાદ)

અનાવૃષ્ટિ(સં)મુદ્દલ વરસાદ નહિ તે મૂપક (સં) ઉંદર.

શબલ (સં) તીડ.

શુક (સં) પોપટ.

અનિષ્ટ (સં) અપ્રિય.

ભરત્યક=પુષ્કળ.

હૃદયવેષક=હૃદય પાણી પાણી થાય
એવા.

અણીને વખતે=જરૂરી પ્રસંગે.

દુકાળ=અનાજ પાણી ન મળે એ.

વેા વખત (દુઃ=નહારો+કાળ=વ-

ખત)=નહારો વખત.

તગાવી=સરકારે ખેડુતને કૃષીના

નાણાં આપવા તે.

સવાલ--સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ કઈ છ આપત્તિઓ વર્ણવી છે ?
છ આપત્તિમાં સૌથી વધારે નુકસાન કરનાર આપત્તિ કઈ ? હિંદુસ્તાનના
કયા કયા ભાગમાં દુકાળ જવલ્લેજ પડે છે ? આપણા દેશમાં કયા કયા
સનમાં અને કયા કયા મોટા દુકાળ પડ્યા હતા અને તેથી કેટલું
નુકસાન થયું હતું ? આખા ભરતખંડમાં કયા સનમાં દુકાળ પડ્યો
હતો ? ગુજરાતમાં અસે વર્ષમાં કેટલા દુકાળ પડ્યા અને તેમાં મોટા
કયા કયા સનમાં પડ્યા હતા ? એ મોટા દુકાળ વિષે શું ઇતિહાસ
મળી આવે છે ?

પાઠ ૪૬ માં.

આહાર વિહાર=ખાવું પીવું અને
ફરવું ફરવું (આહાર=ખાવું+વિ-
હાર=ફરવું ફરવું)

દીર્ઘદષ્ટિ=લાંબી નજર (દીર્ઘ=લાં-
બી+દષ્ટિ=નજર)

અગમ્યેતી = આગળથી જાણી
જવું તે.

પાઠ ૪૭ માં.

દ્વીપકલ્પ=જેની ત્રણ ખાણોએ પા-
ણી અને એક ખાણુ જમીન
હોય તે. (દ્વીપ=મેટ. દ્વિ=મે+અપ્-
પાણી. અપ્નો ઇપ્ થાય છે તેથી
દ્વીપ+કલ્પ=સગભગ) સગભગ
મેટ કારણ કે ત્રણ ખાણોએ પાણી
અને એક ખાણુએ જગત હોવાથી.

પ્રાબલ્ય=ખેર (પ્રબલ ઉપરથી)
જામદારખાનું=ત્રિખેરી.

ઉત્ર=ભુરસાવાળા.

વિગ્રહ=લગાધ (વિ+ગ્રહ ધાતુ)

જમીન દોસ્ત કર્યું (ફા) પાયમાલ
કર્યું; ધૂળમાં મેળવી દીધું; નાશ
કર્યો.

વાસ્તવિક=ખરેખરો.

સ્મૃતિકારો=કાયદા બાંધનાર (સ્મૃતિ
=યાદદાસ્ત; ધર્મના નિયમનું પુ-
સ્તક+કારો=કરનાર)

સાપ્રત=આધુનિક; હાલ.

પાઠ ૪૯ મો.

પ્રાણી માત્ર=સર્વ પ્રાણી

પરાયણ=સાથે વળગી રહેલું એવું;

સંબંધી; વિષે (પરા+ધ+અન)

નિર્મમન=ગાળવું (નિર્+મમ ધાતુ
=મવું)

આરોગ્યાલય=તંદુરસ્તી મેળવવાનું
ઠેકાણું. (આરોગ્ય=તંદુરસ્તી+આ-
લય=ઠેકાણું)

તાલીમ=કેળવણી

વૃત્તાંત=અથ ઇતિ ખરી હકીકત.

(વૃત્ત=ખતેલો બનાવ+અંત=છેડો)

છેડા સુધી ખતેલો બનાવ

ભગીરથ પ્રયત્ન=મોટો પ્રયત્ન (ભ-

ગીરથ કહેવાનું કારણ. પૂર્વે

સગર રાજના દશહજાર પુત્રો

કપિલ ઋષિના આપથી બળી

મએલા તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે

તેના પૌત્ર ભગીરથ રાજાએ દશ

હજાર વર્ષ સુધી ગંગાનું, તેટ-

લાજ વર્ષ સુધી મહાદેવનું

ધર્ત્ત્યાદિ ઉત્ર તપ કર્યું હતું તેથી

પછી હંમેશ કહેવાનો રિવાજ

પડ્યો કે ભગીરથ=મોટું; મહાન)

અનિષ્ટ=ખરુંછેલું નહિ તે. (અન-

=નહિ+ષ્ટ=ખરુંછેલું ધષ્ ધાતુનો

ભૂત કૃદંત ધષ્ટ)

વિરામ=આરામ

ઉન્નતિ=ચઢતી (ઉદ્ધ=ઉંચે+નત ન-

મવું ઉપરથી)=ઉંચે ચઢવું તે.

પાઠ ૫૦ મો.

જાટ=ભરતપુરના રાજકર્તાઓના

વંશજ

પ્રત્યજ=ઝળકતી

નિર્મૂળ=સદંતર નાશ (નિર્=નહિ
+મૂળ)=મૂળ નહિ તે

સહસ્રો=હજારો

પરોક્ષ=ઝાની રીતે

મુક્ત=છુટા થએલા

નિમિત્તે=જહાને

માતૃપર=જ્ઞેરાવર; પૈસાદાર

તક=દાવ

પ્રશંસા=વખાણુ (પ્ર+શંમ્+પ્રાતુ=
વખાણુવું)

કાલી=અયંકર દેવી

આરાધતા=પ્રસન્ન કરતા (આ+

રાધ=પ્રસન્ન કરવું)

ધર્માધ=ધર્મને માટે આધિના (ધર્મ
+અધ)

પાઠ ૫૨ મો.

મનવાર=લગાઈના વહાણુ

અખતરા=પ્રયોગ; અજમાયશ

ખુશકી=જમીનપરતી

સુરંગ=કિલ્લો તોડવા માટે જમી-
નની અંદર દાડ લરી ખનાવ-

વામાં આવે છે તે.

અરમાર=દરિયામાં લગાડતું મોટું
વહાણુ

ડોલ=વહાણુનો આગલો ભાગ

શસ્ત્રો=ફેંકીને મારવાનાં ઓળખ

હેરત=આશ્ચર્ય

આચાર્ય=ગુરુ

શસ્ત્રવૈદ=વાદકાપ કરનાર વૈદ;
સર્જન

અજ્ઞાત=નહિ જાણવામાં હોય—

જાણી શકાય તેવી વસ્તુને ખતા-
વનાર

પ્રયાસ=મહેનત

વિકટ=અધરું; મુશ્કેલ

પાઠ ૫૩ મો.

સ્વરૂપ=ખરૂં રૂપ

વિચિત્રતા=નવાઈ

મુસારો=પગાર

સ્પર્ધા=હરિદ્વાધ

સાહસિક=હિંમત વગાવી ઉમંગથી
કામ કરનાર

પાઠ ૫૬ મો.

મંત્ર=કાર્ય સિદ્ધ થાય

એવું ગુપ્ત વાક્ય.

ગોત્ર=વંશનો મૂળ પુરુષ

જે ઋષિ તે

ગોધન=ગાય બગદરૂપી

ધન

સત્વર=જલદી

એકત્ર=એકઠી

અંશે=ભાગે

સંબંધ=સહવાસ; સમા-

ગમ

ઘાટ=શિકલ

નિર્વાહ=ગુજરાત

જીઆંગ=પતુઅ; પાંદડાં

પહેરનાર અનાયજાત

દોરદોર=દોર વગેરે

બગિદાન=ભોગ આપવો

તે

ચરચરાટ=કંપારી

ભૂત=મરતી વેળા મર-

નારનું મન કશામાં

રહી ગયાથી મરી ગયા

પછી તેના જીવની કાળક્રમે=વખત જતાં

સ્થિતિ જે રૂપે થ-

એલી મનાય છે તે.

એની ઘણી જાતો છે.

ભૂત, પ્રેત, પિશાચ,

વેતાલ વિગેરે

ખેતરપાળ=ગામને પાદરે

જે દેવ તે

કાકાજળીઆ=શીતળા

સવાલ-અનાયોની મુખ્ય

કેટલી જાતો અને તે

કમ કમ ? મૂળ વતની

અનાયોની જાતો ગ-

ણાવો, અને તેઓ

હાલ ક્યાં ક્યાં રહે

છે તે કહો. જીઆંગ

પલિઆર, મંદાવર,

નેર અને કાંધ લોકો

વિષે જાણવા જેવી

વાત કહો.

પાઠ ૫૭ મો.

સ્મૃતિ=પાછળથી યાદ

કરીને લખાએલાં ધર્મ

ગ્રંથો

સાદી સ્થિતિ=સાદા

જરિઆત=ખપ

થાન=તાકા

અનુકૂળ=માફક આવે

એવા

અધ્યયન=અણવું

અધ્યાપન=અણાવવું.

યજન=હોમ; યજ્ઞ

દિગ્વિજય=અનેક દેશો

પર જય મેળવવો તે

સંસાર=નામ

ધીરધાર=પૈસા સંબંધી

લેવડ દેવડ.

વર્ણવ્યવસ્થા=જાતોની

ગોઠવણ

નક્ષત્રી=જ્ઞપ્તિય વગરની

પરિચય=સહવાસ; ઓ-

ળખાણ.

ઇદ્રિયોપર કબજો=સંયમ

આસ્તિકગણ=ધર્મરતે

માનવું તે.

શૌર્ય=શૂરાતન.

જતે હહાડે=વખત જતાં
મિથ્યાભિમાની=આપ
વડાઇવાળા.

નહુપ=એ નામનો રાજા.
(એના અભિમાનને
લીધે એ અજગર
થયો હતો.)

શીલ=સદાચરણ.

પાઠ ૫૮ મો.

અક્ષીસ=મેટ.

પદ્ધતિ=નિયમ; વ્યવસ્થા

વ્યક્તિ=માણસ.

માંડી=આરંભી; શરૂ કરી

પાયો=મંડાણ.

ઉદ્દેગ=ખેદ; દીક્ષગીરી.

દ્રવ્યો=વસ્તુઓ.

સહવાસ=સમાગમ.

તત્પર=તૈયાર.

સમાપ્તિ=છેડો.

ઉત્કૃષ્ટ=શ્રેષ્ઠ.

તોછડાઇ=અવિવેક.

સર્વદા=હંમેશાં

અર્થે=માટે

અતિથિ=ધેર માગવા
આવેલો ભિક્ષુક; પ-
રોણો.

પાત્ર=માણસ

યથાશક્તિ=શક્તિ પ્રમાણે

પળીઆં=સફેદ વાળ

વદકલ=ઝાલનાં લુગડાં

નિગ્રહ કરવો=રોકવું;

તાળામાં રાખવું.

સર્વ ભૂત માત્ર=સધ-

ળાંજ પ્રાણી પદાર્થ

સહિત=સાથે

શિખા=ચોટલી

દંડ=હાથમાં રાખવાની

લાકડી (રાજા, સં-

ન્યાસી દંડ રાખે છે)

શ્રવિત=જિંદગી

કુશળ=આરોગ્ય

પાઠ ૫૯ મો.

વેદોક્ત=વેદમાં જણા-

વેલા

વિધિ=ક્રિયા

લોપ=નાશ

ખટપટ=જંજળ

પુત્ર સંતતિ = છેકરાં
ઠેયાં

મુખાકૃતિ=મોઢાનો ઘાટ

ક્ષણભંગુર=જેનો પણ

વારમાં નાશ થઇ

જાય એવો.

વૃત્તિ=વલણ; ધ્રુવ

વેદાંત=ઉપનિષદ

સંપાદન કર્યું=મેળવ્યું

સમાધાન=ખુલાસો

નિર્વાણ=શાંતિ

દેહકષ્ટ=કાયાને દમવી તે

ગાડરીઓ પ્રવાહ=ગાડર

એટલે ઘેટાંની માફક

એકે કર્યું તેમ ખીજાએ

એવી રીતે કરવું એવી

જે રીત તે

અહિંસા=કોઈપણ જીવ-

ને મારવો નહિ તે

પ્રસાર=ફેલાવો.

પ્રવર્ત્તાવવામાં = ફેલાવો.

કરવામાં

પરિપદ=સભા	સૂચના=ચેતવણી	ધર્મ સંધ=ધર્મ મંડળ
ભાષ્ય=વિસ્તારથી આ-	ભયભીત=ખીધેલા	પાઠ ૬૧ મો.
પેલી જે સમજ તે;	કુંભસ્થળ=હાથીના મા-	વિસ્તાર=ફેલાવો
વિવરણ; ટીકા	થાનો ઉપલો ભાગ.	નોંધ=ટુંકસાર
પંચશીળ=સદાચરણના	ધનુર્વિદ્યા=આણુ માર-	ભેખ=વેરાગ
પાંચ નિયમ	વાની વિદ્યા	કરવત=કાકડા વહેરવાનું
માદક=કેરી	વિલાસ=મોજમઝા	હથિયાર
પાઠ ૬૦ મો.	રાગ=પ્રીતિ	સલાટ=પત્થર ધડનાર
આદિ=પહેલા	કારાગૃહ=કેદખાનું	કુંભી=યાંભલાની ખેસણી
તીર્થંકર = સંસારમાંથી	સંયમ=ઈંદ્રિયોને વશ	અખૂટ=ખૂટેનહિ એટલી;
તારનાર	રાખવી તે	ધણીજ
હેમચંદ્ર=સિદ્ધરાજ અને	સામ્રાજ્ય=રાજ્ય	ચક્રવર્તી=જેની આણુ
કુમારપાળના વખતના	અહણુ કરીશું=સ્વીકાર-	નાનાં મોટાં ધણાં
એક પાંડિત એ મૂળ	રીશું	રાજ્યોપર વર્તાતી હોય
ધંજુકાના વાણીઆ	યતિ=ગોરજી	તેવું
હતા.	શદ=નુચ્ચા	સરહદ=છેવટની હદ
વિનીત=નિયમમાં રહે-	પ્રમાદ=ખેદરકારી	યુનાની=ગ્રીસ દેશનો
નાર	સુનૃત=સસ	એલચી=પ્રતિનિધિ
પાયદળ=પગે ચાલનારું	વિવચસુખ=જ્ઞાનેંદ્રિયથી	પ્રતાપ=મજા; મોટાઇ
લક્ષકર	મળતું સુખ	પાંજરાપોળ=દુઃખી જન.
ચતુરંગ=ચાર અંગ એ-	સાધ્વી=પવિત્ર વૃત પાળ-	નવરો રાખવાનું ઠેકાણું.
ટલે વિભાગવાળા.	નારી સ્ત્રી	કલિંગદેશ=કટકથી મદ્રા-
જીરવી = પચાવી	આવિકા=આવકની સ્ત્રી	સ સુધીનો પ્રદેશ

ફેલાવો=પ્રસાર

દુરાચારી=ખરાબ ચાલનો

સૂચ' અસ્ત યથો=પડ-

તીમાં આવ્યું

પાઠ ૬૨ મો.

તરવેતા=તરવણી;

ફિલસુફ

કારકીર્દી=અમલ

આહુત્ય=જાતબળ

ઉચલપાચલ=ફેરફાર

દિગ્વિજય=અનેક નાનાં

મોટાં રાજ્યો પર જીત

પ્રજિપ્ત=મીસર

સંદેશો=કહેણુ

કડક=ગુરુસાવાળો

બૂલથાપ=બૂલાવો

ધમચકડ=દોડધામ

ઉપલાણુ=નદીના મૂળ

તરફની બાજુ

હયદળ=ધોડે સવાર લ-

શકર; અશ્વદળ

કાટકા=મોટા અવાજ

પૂર=રેલ

પટ=પહોળાઈ

ઝોકાવ્યું=ઝંપલાવ્યું.

ઝીક=ટક્કર

પાંખ=ખાજી

દારુણુ=ત્રણું ભારે

મૂર્છા પાછ=મેમાન થઈ

માન=નોટાઈ; આખર

આગ્રહ=હઠ

પાઠ ૬૩ મો.

ભોજપ્રત્યંધ=ધારા નગ-

રીના ભોજરાજ સંજાં

બી પ્રત્યંધ છંદનું કાચ.

ઉપમા=એક વસ્તુને બી-

જી સાથે સરખાવવી તે;

મુકાબલો.

કદિપત=જોડી કાઢેલી;

બનાવટી.

ઉત્કૃષ્ટ=ત્રેણ; ઉત્તમ

અંદીઓ=માટ ચારણુ

વગેરે

અજ=દશરથના પિતા

યશોગીત=કીર્તિનું ગાન

રતિ=કામદેવની સ્ત્રી

શાપ=અદ્દુવા

યક્ષ=દેવથી ઉતરતી જાત

મેધ=વરસાદ

રહરી=સહરાટવાળી

સમૃદ્ધિ=દોલત

આમેહુત્ય=મૂળને પુરેપુરું

મળતું.

અંત:પુર=જનાનખાતું

વસ્તુ સંકલના=નાટકના

પાત્રની યોજના

દુર્વાસા=આત્રિ પ્રજાપ-

તિના પુત્ર.

મેનકા=સ્વર્ગની મુખ્ય

ત્રણ અપસરામાંની એક

પાઠ ૬૪ મો.

સમરકંદ=રશિઆઈ તા-

ર્તરીમાં શહેર છે.

ભોખારા=પશ્ચિમ તાર્ત-

રીમાં શહેર છે.

સુના=ખાલી; વસ્તી વ-

ગરના

ધૂપ=ધુગંધીદાર વસ્તુનો

ધુમાડો.

કુરુક્ષેત્ર=પાણીપતનું
મેદાન

હરહાર=આત્રા ને અયો-
ધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતમાં
જાત્રાનું ઠેકાણું છે.

ત્રીયારાજ્ય=ત્રીઓનું
રાજ્ય

આણુ=દ્રુવ

ખવાસ=વસાવ

ધોરી=શરિયામ

ચિતાર=ચર્ચન; હેવાલ

અક્ષયવડ=વડનું નામ છે

નાલંદા=ગવાજીની પાસે

બાદધર્મનો મોટો

અપાસરો છે.

વહાર=મદદ

પરવા=દરકાર

વેદ=મહત મજુરી કરા-

વવી તે

દાણુ=જકાત

પાઠ ૬૫ મો.

ઉદય=ચઢતી

વરુણ=જળનો દેવ

આકૃતિ=ભોગ; અગ્નિમાં

હોમવું તે

અસ્ત=નાશ

અસ=પુરતો;

જોછએ

તેવો.

મહેશ=મહાદેવ

સ્તોત્ર=સ્તુતિનો ગ્રંથ

મધ્યસ્થ=કોઈનો પક્ષ

ન લેતાં સ્વતંત્રપણે

અભિપ્રાય આપનાર

ઉપનિષદ=એ નામનાં

વેદના એક ભાગનાં

પુસ્તકો

સમાધિ પામવી=સંન્યા-

સી મરી જાય ત્યારે

તે સમાધિ પામ્યો

કહેવાય છે.

પાઠ ૬૬ મો.

દૈનિકગતિ=દરરોજની ગતિ; પૃથ્વી
પોતાની ધરા ઉપર દરરોજ પશ્ચિ-
મથી પૂર્વબાજી ફરે છે તે ગતિ.

વાર્ષિકગતિ=વરસ દિવસની ગતિ;

પૃથ્વી આખા વરસમાં સૂર્યની

આસપાસ લંબગોળ માર્ગમાં ફરે

છે તે ગતિ.

ધરી=આંક; આસ; અક્ષ; પૃથ્વીના

ઉત્તરના મધ્ય ખિંડુથી તે દક્ષિ-

ણના મધ્ય ખિંડુ સુધી આરપાર

એક સળીઓ દાખલ થએલો

માની લીધો છે તે. એનાપર

(એની) આસપાસ પૃથ્વી દૈનિક

ગતિ કરે છે.

વાંકાશ=વાંક; વાંકાઈ; વાંકાપણું.

સર્માતરપણું=અધી તરફથી સરખું

છેડું રહેવું તે (સમન્નતર)

ભિન્નભિન્ન=જુદી જુદી

વિવેચન=(સ) (વિ=વિશેષે કરીને+
વિચ=ધ્રુવ પદ્મ+અન=ક્રિયાનો
પ્રત્યય છે) વિશેષે કરીને ગુણદોષ
જુદા પાડી બતાવવા તે; પુરે-
પુરે વર્ણન

ધ્રુવ=ધરીના છેડા; ઉત્તર છેડાને
ઉત્તર ધ્રુવ ને દક્ષિણ છેડાને
દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે.

વિષુવવૃત્ત=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર
બરોબર મધ્ય ભાગે કલ્પેલી જે
ફરતી લીટી તે. એ લીટી પૂર્વથી
પશ્ચિમ અખંડ વર્તુલાકાર છે
અને તેના પૃથ્વીના ગોળાના
ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે
ગોળાર્ધ પડે છે.

ક્ષિતિજ=કલ્પેલી લીટી-એ લીટી
પૃથ્વીના ઉપલો અને નીચલો
એવા બે ગોળાર્ધ કરે છે અને
તેથી જે દેખાતા આકાશને ન
દેખાતા આકાશથી જુદું પાડે
છે તે (ક્ષિતિજ બે જાતની છે
દ્રષ્ટિ ગાચર અને વાસ્તવિક,
ક્ષિતિજથી તો પૃથ્વીના બે સરખા

ભાગ પડે છે અને જે જોઈ
શકતા નથી)

અક્ષાંશ=પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર ઉત્તર
દક્ષિણ ધ્રુવથી મધ્ય ભાગે પૂર્વ
પશ્ચિમ દોરેલા ગોળથી ઉત્તર
અથવા દક્ષિણ દિશાએ હરકોઈ
જગ્યાનું જે અંતર તે; વિષુવવૃત્ત-
થી કોઈ જગ્યાનું ઉત્તર અથવા
દક્ષિણ તરફનું છેડું.

(વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરે અને દક્ષિણે
સમાન અંતરે જે નાના વર્તુ-
લો દોરેલા છે. તેને અક્ષાંશ
વૃત્તો કહે છે)

રેખાંશ=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર એક
મુકરર કરેલાં સ્થળથી બીજા કોઈ
પણ સ્થળનું પૂર્વે અથવા પશ્ચિમે
જે અંતર તે. (એવા મુકરર
કરેલા સ્થળથી પૂર્વ પશ્ચિમ
સમાન અંતરે જે ઉભા દક્ષિણથી
ઉત્તર સુધીના વર્તુલો દોરેલા
છે, તેને રેખાંશવૃત્તો કહે છે.)

સંજ્ઞા=નામ; નિશાન

કીરણ=પ્રકાશ;

તીરકસન્વાસું

પૃષ્ઠઽઉપલી સપાટી

આકર્ષા=વધારે ગરમ થએલાં

અનુભવ=વારે વારે જોવાથી જે
જ્ઞાન થાય છે તે

નિહાળવું=ધારી ધારીને જોવું
લક્ષ=ધ્યાન; નજર

કોમળ=કુમળું; નરમ; ઓછું ગરમ
અનુમાન=અટકળ

ગોળાદ્ (સં) અડધો ગોળ
(ગોળ+અર્ધ=અડધું)

કાંતિવૃત્ત=સૂર્યની દેખાઈતી ગતિ-
નો લંબ ગોળ માર્ગ; આકા-
શમાં જે માર્ગે સૂર્ય દરરોજ
ફરતો દેખાય છે તે માર્ગ

સંપાતખિંદુ=અયન ખિંદુ; (એ
એછે, મેષ ને તુલા. કાંતિવૃત્ત
વિષુવવૃત્તને જે બે ઠેકાણે છેદે
છે તે બે છેદન ખિંદુઓ)

પર્યંત (સં) (પરિ=સુધી+અંત=
છેડા) છેડા સુધી; સુધી

કક્ષવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરે ૨૩½
અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું
છે તે.

મકરવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી દક્ષિણે ૨૩½
અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું
છે તે.

અંશ=ગોળાનો ૩૬૦ મો ભાગ
(પૃથ્વીના પરીધના એક અંશની
લંબાઈ ૬૯૬૦ મૈલ થાય છે.)

સમુગગા=તદન; ખીલકુલ

ધ્રુવવૃત્ત=દરેક ધ્રુવ ખિંદુથી ૨૩½
અંશને અંતરે જે વૃત્તો દોરેલાં
છે તે. ઉત્તર તરફનાને ઉત્તર
ધ્રુવવૃત્ત ને દક્ષિણ તરફનાને
દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત કહે છે.

કટિખંધ (સં) પૃથ્વીની સપાટીનું
હવા માન જાણવાને તેના પાંચ
ભાગ પાડેલા છે તેમાંનો એકેકો
ભાગ (કટી=કેડા+ખંધ=ખંધન;
પટો) પાંચ કટિખંધની સમ-
જણ.

૧ ઉપજી કટિખંધ=કક્ષ અને મકર
વૃત્તની વચ્ચેનો ૪૭ અંશનો
પટો. એટલા ભાગમાં તાપ વિ-
શેષ પડે છે.

૨-૩ સમશિતોષ્ણુ=તે બે છે, ઉત્તર સમશિતોષ્ણુ અને દક્ષિણ સમશિતોષ્ણુ કટિખંધ; કર્કવૃત્ત અને ઉત્તર ધ્રુવવૃત્તની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે ઉત્તર સમશિતોષ્ણુ કટિખંધ; અને મકરવૃત્ત અને દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્તની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે દક્ષિણ સમશિતોષ્ણુ કટિખંધ કહેવાય છે. (સમ=ગરાળર+શિત ટાઢ+ઉષ્ણુ=ગરમી; તાપ) એ ભાગોમાં તાપ અને ટાઢ સરખાં પડે છે.

૪-૫ શિત કટિખંધ; એ પણ બે છે. ઉત્તર ધ્રુવ ખિંદુથી ઉત્તર ધ્રુવવૃત્ત સુધીનો જે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અં-

શનો પટો તે ઉત્તર શિત કટિખંધ; અને દક્ષિણ ધ્રુવ ખિંદુથી દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્ત સુધીનો જે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશનો પટો તે દક્ષિણ શિત કટિખંધ કહેવાય છે; એ ભાગોમાં ટાઢ વધારે પડે છે.

સ્વાભાવિક (સં) કુદરતી; પોતાની મેળે થએલું (સ્વ=પોતે+ભાવ એમાંભૂધાતુ=યજું;હોવું+મક=વાળું) અર્થાત્=મતલબ કે

હવામાન=કોઈ ગણુ સ્થળ પર ગરમી, સૂકા અને બેજવાળો વાયુ, વાયુની ગતિ અને દિશા, વરસાદ વગેરે બાબતોથી જે અસર થાય છે તે.

પ્રત્યેક (સં)=દરેક (પ્રતિ+એક)

સવાલ—પૃથ્વીને કેટલી ગતિ છે ? દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિથી શું અસર થાય છે ? પૃથ્વીની ધરી, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ, વિષુવવૃત્ત, ક્ષિતિજ, અક્ષાંશ, અને રેખાંશની વ્યાખ્યા આપી સમજવો. કટિખંધ કેટલા છે અને તે કયા કયા ? વિષુવવૃત્તથી જેમ જેમ ઉત્તરે અને દક્ષિણે જઈએ તેમ તેમ હવામાનમાં શો ફેરફાર થાય છે ? હવામાન એટલે શું તે સમજવો.

પાઠ ૬૭ મો.

ઉષ્ણુતામાન (સં) ગરમીનું માપ
વૃત્ત=વર્તુળાકાર લીટી

સમોષ્ણુતાવૃત્ત (સં) પૃથ્વીના ગોળા
પરના જે સ્થળોનું ગરમીનું માપ
સરેરાસ સરખું હોય તેમને નક-
શામાં જેડી દીધાથી જે ધણી
લીટીઓ બતાવેલી હોય છે તે.
(સમ+ઉષ્ણ+તા+વૃત્ત)

ખીણ=ખે પહાડ વચ્ચેની નીચી
જગ્યા; ગલી
વિસ્તારીને=સંખ્યાવીને; વિગતવાર
વર્ણન કરીને

ઉષ્ણુતા માપક યંત્ર (સં) ગરમી
માપવાનું યંત્ર; થર્મોમિટર. એ
ત્રણ જાતના છે ૧) સેન્ટિગ્રેડ
એમાં દાર અને ઉકાળ બિંદુ વચ્ચે
૧૦૦ અંશનું માપ હોય છે. ૨)

ફારન હાઇટમાં ૦ થી ૩૨ અને
૩૨ થી ૨૧૨ સુધી એટલે ૧૮૦
અંશનું માપ હોય છે, ૩) રૉમ-
રમાં ૦ થી ૮૦ સુધી એટલે ૮૦
અંશનું માપ હોય છે.

મોનસૂન=મોસમ

સુકો પવન=ભેજ વગરનો પવન
ઉદાહરણ=દાખલો; દર્શાવત
સમઘાત (સં) ધણી ગરમી તેમજ
ધણી ઠંડી નહિ તેવું.

ક્ષેત્રફળ=ચોરસ માપ; ક્ષેત્રનો
વિસ્તાર

અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+
સમાન=સરખું; અસામર)

સ્થિર=કાયમ

સરાસરી=સરેરાસ; સરખે ભાગે જે
વહેંચણી કરેલી તે

રેખા=લીટી (સંસ્કૃત રેખા ઉપરથી)

સવાલ—હરકોઈ સ્થળના હવામાનમાં કયા કયા કારણોથી
ફેરફાર થાય છે અને શો ફેરફાર થાય છે તે સમજાવો. પૃથ્વી પરના
હરકોઈ એકજ અક્ષાંશપરના બે સ્થળનું હવામાન શા માટે સરખું
હોતું નથી તે દાખલો આપી સમજાવો. પૃથ્વીની સપાટીથી જેમ
ઉંચે જઈએ તેમ ઉષ્ણુતામાનમાં શો ફેરફાર થાય છે? આપણા

દેશમાં મોનસૂન પવન ક્યારે વાય છે ? અને તેથી શી અસર થાય છે ? સમુદ્રની પાડોશનાં અને દૂરનાં એકજ અક્ષાંશ પરનાં સ્થળોની હવામાં શો ફેર હોય છે અને એવો ફેર હોવાનું કારણ શું ? ગુજરાત કાઠિયાવાડના કાંઠાના પ્રદેશમાં અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના હવામાનનો ભેદ અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ સમજાવો. ઉત્તર ગોળાર્ધ કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધમાંનું હવામાન વધારે સ્થિર શા કારણથી છે ? સમોષ્ણતાવૃત્ત એટલે શું તે સમજાવો. સમોષ્ણતાવૃત્તો પહેલાં વહેલાં કોણે ઠરાવ્યા ? સમોષ્ણતાવૃત્તો ક્યાંના સ્થિર હોય છે અને વાંકાચુંકા ક્યાંના હોય છે તે કારણ સાથે કહો.

પાઠ ૬૮ મો.

ભરતી=દરીઆમાં અથવા તેને જાગતી નદી કે ખાડીમાં છ છ કલાકને અંતરે જે પાણી વધે છે તે એટ=પાણીનું ઉતરી જવું તે નિયમિત=(સં) નિયમ પ્રમાણે હોય તેવું (નિયમ+ઇત=વાળું)
ચમત્કાર=નવાઈ પમાડે એવો દેખાવ અવશ્ય=ખાસ કરીને; નક્કી શિરોમિંદુ=ટોચનો-મથાળાનો મધ્ય ભાગ. (શિર=માથું)
ગૂદ=ઢીંડો; ન સમજાય તેવો (સંસ્કૃત ગુણ ઉપરથી)
અનુસર=પુરેપુરું ભરેલું

નિખાર=પાણીનું ધણામાં ધણું જે ઉતરી જવું તે.

ઉધાન=પુનેમે અને અમાસે અથવા એ તિથિની આજુબાજુના દિવસોએ જે સૌથી મોટી ભરતી આવે છે તે.

જુવાળી=ભરતી; પાણીનું ચઢવું.

અરસો=વખત; અવસર

(અરબી અરસહ ઉપરથી)

સિદ્ધાંત=નિશ્ચય

આકર્ષણ (સં) ખેંચવાની શક્તિ

(આ=હદને અર્થે=કૃપ્ ધાતુ=ખેંચવું+અન=ક્રિયા બતાવનાર પ્રત્યય=હદ મુજબનું ખેંચાણ કરવાનો ગુણ.

ગુરુવાકર્ષણ=જે ધર્મથી સર્વ વસ્તુ
જમીનપર પડે છે તે ગુણ

(ગુરુ=ભારે; મોટો+ત્વ=પણું)
પદાર્થમાં ભારે પણું=વજન હોવાને
લાંઘે તેનું ખેંચાણ જમીન ભણી
થવાનો ગુણ

અગોળવેત્તા (સં)=આકાશી ગોળ,
સંબંધીની વિધાનો જાણનાર
(અ=આકાશ; વેત્તા એમાં વિદ્
ધાતુ=જાણવું)

અહ=આકાશમાં સુરજની આસપાસ
ફરતા તારા જેવા પણુ તેનાથી
વધારે ને સ્થિર ચળકતા દેખાતા
ગોળાઓ; એ નવ છે. રવિ, ચંદ્ર,
મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ,
રાહુ ને કેતુ

ઉપગ્રહ=(સં)ચંદ્ર; મુખ્ય ગ્રહની આ-
સપાસ ફરનારો નાનો ગ્રહ (ઉપ=
નાનો+ગ્રહ)

સન્મુખ=મોંની સામે (સં) (સન્+
મુખ)

ખન=નક્ષર; કંઠણ

પરમાણુ=ઝીણમાં ઝીણો ભાગ;
રજકણ (પરમાણુથી ઝીણો ભાગ

હોઈ શકેજ નહિ)

પડખુ=પાસું; ખાણ

પૂર્ણિમા=પુનેમ; (પૂર્ણિમાસી ઉપરથી
પૂર્ણ=પુર્ણ+માસ=નહિનો; ચંદ્ર+
ઈ=ચાળી. એ દિવસે ચંદ્ર પુરેપુરો
હોય છે અથવા હિંદુસ્તાનના કેટ-
લાક ભાગમાં એ દિવસે મહિનો
પુરો થયો એટલે કે મહિનાની
છેલ્લી તિથિ ગણાય છે. અને પૂ-
નમે પુરાં થતાં મહિનાને પૂનમીઓ
મહિનો કહે છે તે ઉપરથી)

અમાવાસ્યા=અમાસ; વદ પખવા-
ડીઆનો છેલ્લો દહાડો (એ દિ-
વસે સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે વસે
છે એટલે કે તેમનું પૂર્વ પશ્ચિમ
અંતર બિલકુલ રહેતું નથી તે
ઉપરથી)

શુકલ પક્ષ (સં) સૂદ પખવાડીઉં
(શુકલ=સફેદ+પક્ષ=પખવાડીઉં)
ચંદ્રની ચાંદનીના ઊગવાથી અજ-
વાળીઉં પણ કહેવાય છે.

કૃષ્ણ પક્ષ=(સં) વદ પખવાડીઉં;
અંધારીઉં (કૃષ્ણ=કાળું)

કક્ષા=મહ અને ઉપગ્રહનો ફરવા- અર્થાત્=એ કારણસર; ખરેખરી
નો માર્ગ ખતાવનાર વર્તુળાકાર રીતે
લીટી
બહુધા=વહુ કરીને બ્રમણ=બ્રમણું તે; ફરવું તે.

સવાલ—ભરતી ઓટનો સમય જાણ્યાથી કેને કેને શા
ફાયદો છે? સજ્જર અને નિખાર તથા ઉધાન અને ખાટનું પાણી તે
શું તે સમજવો. ભરતી ઓટ કયા કારણથી થાય છે? ખગોળ-
વેત્તાએ એ શાથી શોધી કાઢ્યું છે તે વિસ્તારથી સમજવો. જે
વખતે અમુક જગ્યાએ ભરતી આવે છે તેજ વખતે પૃથ્વીના જોજાના
તે ભાગની નીચેના ભાગપર ઓટલે સામી બાજુએ પણ ભરતી થાય
છે તેનું કારણ શું? મોટા અને નાના જુવાળ ક્યારે ક્યારે આવે
છે અને તેમ થવાનું કારણ શું? ભરતી ઓટથી સમુદ્રના પાણી
પર શી અસર થાય છે અને જે અસર થતી હોય તેનાથી શા ફાયદા છે?

પાઠ ૬૯ મો.

ગ્રહણ=(સં) પૃથ્વીની ડાયા ચંદ્ર
ઉપર અને ચંદ્રની ડાયા પૃથ્વી
ઉપર પડવાથી ચંદ્રસૂર્યના પ્રિમ્મ-
નો જેટલો ભાગ પ્રકાશ આપતો
અંધ પડે છે તે.

(ગ્રહ=પકડવું+અન્=ક્રિયા વાયક
પ્રત્યય)=એકના પડછાયામાં બી-
જની પકડાઇ જવાની ક્રિયા થતીતે
આરાધના=પૂજા; સ્તુતિ

સાંપ્રત=હમણાં; આલતો

રાહ અને કેતુ=એહોનાં નામ છે.
તમેરપ=નાશ કરવાની શક્તિવાળા;
અંધકારના ગુણવાળા
(નમ=માયાના ત્રણ ગુણમંત્રો ત્રીજો
ગુણ છે.)

ગ્રાસ=કોળિયો; ગ્રહણથી સૂર્ય ચંદ્ર-
ના પ્રિમ્મનો જેટલો ભાગ ઘેરા-
એલો હોય તે

અપારદર્શક=(સં) જેની આરપાર
ન દેખાય તેવું.

(અનહિ+પાર+ખીજી બાબુ+દશ
ધાતુ=જોવું+અક+કરનાર)

ક્રમ=અનુક્રમ; એક પછી એક; વારા
ફરતી આવવું તે

કેન્દ્ર=મધ્ય ગિન્દુ

વ્યાસ=મધ્ય મિન્દુમાંથી બને તરફ
પરીધ સુધી પહોંચેલી લીટી

અગ્રાસ=દેખાતા બિંબનું પુરેપુરું
ઘેરાવું તે.

ખંડિત=ખાંડું થએલું; દેખાતા બિં-

બનું અપૂર્ણ એટલે થોડા
ભાગનું ઘેરાવું તે

કંકણાકાર=કંકણનો આકાર; દે-
ખાતા બિંબનો મધ્ય ભાગ
ઘેરાઇને આસપાસ પ્રકાશનું
કંકણ પડેલું હોય તે.

બિંબ=આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્ર વગેરે
જે ગોળાકાર દેખાય છે તે પુરે-
પુરું મૂળરૂપ.

સવાલો—અજ્ઞાન લોકો અહણ વિષે શું માને છે? ચંદ્ર માસ કેવી
રીતે ગણાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણ કયારે અને શા માટે થાય
છે તે સમજાવો. દરેક પુનેમ અને અમાસે ચંદ્ર અને સૂર્ય અહણ
શા માટે થતાં નથી? દર વર્ષે અહણો પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે કેમ
થતાં નથી અને કેટલે વર્ષે પાછા ફરીને પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે
અહણો થાય છે? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણો કેટકેટલાં પ્રકારનાં છે?
અને દરેક પ્રકારનાં અહણો કેવા સંજોગોથી થાય છે તે સમજાવો.

ચંદ્રનું કંકણાકાર અહણ કેમ થતું નથી? સૂર્ય અને ચંદ્રના
અહણો અનુક્રમે તેમના બિંબની કઈ તરફથી લાગવા માંડે છે અને કઈ
તરફથી સુકાઈ રહે છે? ચંદ્રના અહણ પરથી શું સિદ્ધ થાય છે?

પાઠ ૭૭ મો.

જ્યાળામુખી=(સં) જેના સિખર-
માંથી ધુમાડા, બળતાં, બળેલા

પદાર્થ નીકળતા હોય તેનો પર્વત.
(જ્યાળા=બળતું+મુખ=મોઢું+ધ
વાળો) બળતા મોઢાવાળો.

ધરતીકંપ=ધરતીનું હાલતું. (એ
 થતાં પહેલાં હવામાં અથવા ધર-
 તીની નીચે અવાજ થાય છે)
 (ધરતી+કંપ=કાંપવું. ધ્રુજવું)
 દ્રવરૂપ=રસજેવી; ઝરણુ જેવું.
 પૃથ્થ=પડ; ઉપશી સપાટી
 ભૂકંપ=(સં) (ભૂ=ધરતી+કંપ)
 ધરતીકંપ
 પર્વતાદિ=પર્વત વગેરે (આદિ=
 વગેરે)
 ચમત્કાર=અદ્ભુત બનાવ; નવાઇ
 લાગે તેવો પ્રસંગ

ગુફા=પહાડનું પોલાણ
 લાવા=પીગળેલા પથ્થરનો રસ (એ
 ઠરી જવાથી કઠણુ અને કરકરો
 પથ્થર બને છે; ધંટીના પડો એ
 જાતના પથ્થરના હોય છે.)
 નિકટ=પાસેનો; નજીકનો
 ઉત્પત્તિસ્થાન=પેદા થવાનું—તીક-
 જાવાનું ઠેકાણું
 પેટું=માંહેનો ભાગ
 પ્રચંડ=અતિશય મોટું
 નિરાધાર=(સં) આશરો વગરના
 (નિરૂ=નહિ+આધાર=આશરો)

સવાલો—જવાળામુખી પર્વતનું વર્ણન કરો. જવાળામુખી
 પર્વત ફાટતાં પહેલાં અને ધરતીકંપ થયા અગાઉ શા શા ચિહ્નો
 જણાય છે ? ધરતીકંપ અને જવાળામુખીના ચમત્કાર કયા કારણોથી
 થાય છે ? ધરતીકંપ અને જવાળામુખીથી શા શા નાશકારક અને
 ફાયદાકારક પરિણામો નીપજે છે ? એમ ચમત્કારોનાં પરિણામો જે
 જે રથજે જણાયા હોય તેના થોડા દાખલા આપો. ધરતીકંપ અને
 જવાળામુખી સિવાય પૃથ્વીના પેટાની ગરમીને લીધે પૃથ્વી પર ખીજ
 કયા દેખાવો જોવામાં આવે છે અને તે ક્યાં ક્યાં છે તે કહો.

પાઠ ૭૧ મો.

સંપાદન=મેળવવું તે
 પ્રાપ્ત કરવું=મેળવવું

રાજ્ય તૃણા=રાજ્ય મેળવવાનો
 લોભ-છત્તા
 દ્રવ્ય લોભ=ધન મેળવવાનો લોભ

આકાંક્ષા=(સં) આશા; ધ્વિષ્ટા
 તીર્થયાત્રા=ધર્મનાં પવિત્ર સ્થળે
 જવું તે; જત્રા જવું તે
 પ્રસાર=ફેલાવો.
 સાહસ=જે કામ કરવામાં જવું
 તુકસાન થવાનો ભય હોય તેવું
 મોટું કામ ઉઠાવવાનો જીરવો.
 કળા=હુન્નર; કિસમ.
 ઉત્સાહ=ઉમંગ

પ્રુશકી (કા)=જમીન માગ
 સત્ય=નિર્ણય, સમ્યાધ
 રૂમી લોક=રોમના રહેવાસી; રોમન
 ઉદય=ચઢતી
 લય પામવું=નાશ પામવું
 બખેડો=મારામારી; ફિસાદ
 અઘાપિ=(સં) આજે પણ; હજુ
 સુધી (અઘ=આજે+અપિ=પણ)

સવાલ—જૂગોળના જ્ઞાનનો વધારો કઈ કઈ બાજતોથી થયો છે; કીનીશી લોકો ક્યાંના વતની હતા? અને તેમના કાર્યોથી જૂગોળના જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો? સીકંદર પાદશાહની સવારીઓથી જૂગોળના જ્ઞાનમાં શો ઉમેરો થયો? મીસરના ટોલેમી રાજના સમય સુધી પૃથ્વીનો કેટલો ભાગ જણાવેલો હતો? ત્યાર પછી અનુક્રમે કયા કયા લોકોની ચઢતીના સમયમાં જૂગોળ સંબંધી જ્ઞાનનો કેટકેટલો વધારો થયો? હોકાયત્રથી જૂગોળના શોધમાં શી મદદ મળી? સાંપ્રત કાળમાં જૂગોળના કયા પ્રદેશોનું જ્ઞાન મળ્યું નથી અને તે કયા કારણથી?

પાઠ ૭૨ મો.

ગોદી=વહાણો બાંધવાનું કે સમા-
 રવાનું દરીઆ કિનારા પરનું
 ઠેકાણું (તૈયાર કરેલાં વહાણો
 ચાલતા કરવાને જ્યારે જોઈએ
 ત્યારે દરીઆનું પાણી ગોદીમાં

લેવાય એવી તજવીજ ત્યાં કરેલી
 હોય છે)

મહત્વનો=મોટો; જાણવા લાયક
 સોઈ=જોગવાઈ; સગવડ
 સુરક્ષિત=(સં) સારી રીતે રક્ષણ
 કરાએલું; બાંધકામો કરીને બ-

ચાવ જેનો કરેલો છે એવું
વિસ્તીર્ણ=વિસ્તાર પામેલું; મોડું
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ=(અંગ્રેજી)
(યુનાઇટેડ=જોડાએલાં+સ્ટેટ્સ=સં
સ્થાનો=જોડાએલાં સંસ્થાનો)

પાઠ ૭૩ મો.

હિતેજન=મદદ; કામ કરવાને ઉસ્કે-
રનાર જુસ્સો

સહિઆઈ=ભાગીદાર; મઝિયાઈ
ઉદ્ભિજ્જ (સં) જમીનમાં ઉગતો
પદાર્થ, (ઉદ્=બહાર+ભિજ્જમાં
ભિદ્ધ ધાતુ=નીકળવું)=જમીનમાંથી
ઊગીને બહાર નીકળેલું તે
કળા કૌશલ્ય=હુન્નર અને ચતુરાઈ
સંપત્તિ=દોલત
નિકાશ=ખીજે દેશ માલ જવો તે
આયાત=પરદેશી માલ દેશમાં આવે તે

સવાલ—કોઇ પણ દેશનો વેપાર વધવાનાં મુખ્ય કારણો કયાં
કયાં છે? હિંદુસ્તાનનો ધણો ખરો માલ કયે કયે બંદરેથી પરદેશ ચઢે
છે? આપણા દેશનો માલ જળમાર્ગે અને સ્થળ માર્ગે કયા કયા
દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને જાય છે? હિંદુસ્તાનમાં કઇ જાતનો માલ ધણો
ખરો પરદેશથી આવે છે? અહીંથી કયાં માલ પરદેશ જાય છે? હર-
કોઇ દેશ ધનવાન છે કે નિર્ધન તે જાણવાનો આધાર શા ઉપર છે?

પાઠ ૭૪ ને ૭૫ મો.

દુંદુભિ=દોલત; નોખત
નિષ્પક્ષપાતી (સં)=કોઇની તરફ-

દારી ન કરે તેવા (નિષ્=નહિ+
પક્ષ=બાજુ; તરફેણ+પાતમાં પત
ધાતુ=પડવું+ધ=વાળા)

સવાલ—વેબ્સ્ટર નામે અમેરિકન ગૃહસ્થે બ્રિટિશ મહારાજ્ય
સંબંધી શું લખ્યું છે? બ્રિટિશ મહારાજ્યના મુખ્ય ભાગો કહો. અને
તે દરેકમાં કઇ જાતના લોકો વસે છે? બ્રિટન લોકોની ચંદતી કયાં
કારણથી થઇ છે? કાનડા, આસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકાખંડ માંહેલા સંસ્થાનો
અને તાળાના મુલકોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૬ મો.

કાર્ય=કામ; પ્રતિરોધની સામા ગતિ ઉત્પન્ન કરવી તે; પરિણામ; ફળ; પદાર્થની મૂળ અવસ્થામાં ફેરફાર થવો તે

કાર્યશક્તિ=કામ કરવાનું બળ; પદાર્થની મૂળ સ્થિતિમાં હરકોઈ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર બળ; કામ કરવાની શક્તિ

સ્પષ્ટ=ચોક્કસ; ખુલ્લો

ચોક્કસ=નક્કી; ખાત્રી પૂર્વક

ગતિ (સં) હાલવું ચાલવું (ગમ=જવું+તિ=પણ)=જવા પણું; જવાનું બળ

પ્રતિરોધ (સં) સામો અટકાવ (પ્રતિ=સામો+રોધ=અટકાવ;) આડ સંભાવ્યશક્તિ=સ્થાનને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શક્તિ. (જેમકે પથરો ઢોળાવપરથી ગમડે છે. એ એની સંભાવ્યશક્તિ)

ગમનશક્તિ=ગતિને લીધે ઉત્પન્ન થનાર શક્તિ. (જેમકે ઢોળાવ પરથી પથરો ગમડતી વખતે બીજા

પથરાને ભાગી નાખે છે અને ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે એ એની ગમનશક્તિ.)

કામ કરવાની શક્તિ=સંભાવ્યશક્તિ ને ગમનશક્તિ. (ઢોળાવ પરથી ગમડતી વખતે પથરામાં બંને શક્તિ હોયછે. એ એની કામ કરવાની શક્તિ. તેમજ સ્થિર પથરાને ગતિ આપીએ ત્યારે પણ તેમાં એ બંને શક્તિ એટલે કામ કરવાની શક્તિ આવે છે)

આણુસમૂહ (સં) કીણા રજકણોનો જથ્થો (આણુ=કીણા રજકણુ+સમૂહ=જથ્થો)

વાસ્તવિક=ખરેખર; કુદરતી

અનુકૂળ=મળતા આવવું તે; ગમતું; પસંદ પડતું; ફાવતું. (અનુ+કૂલ=કિનારો)

જમાવ=એકઠું થવું; સંચય.

જંગી=ધણા મોટા.

આંદોલન (સં) હાલ્યા કરવું તે (સ્થિર પાણીમાં પથરો નાખવાથી ગોળ કુંડાળાં થાય છે એ જળનાં

આદોલન છે; અવાજ સંભળાય છે એવામાં નાદનાં આદોલન છે; પ્રકાશની રશ્મિ એ આકાશ (ખાલી જગ્યા, ધથર)માં પ્રકાશનાં આદોલન છે, એક રજકણમાંથી બીજા રજકણમાં ગતિ (બળ) જાય છે તેથી આદોલન ઉત્પન્ન થાય છે) રિથતિસ્થાપકપદાર્થ=પોતાની મૂળ હાલતમાં પાછા આવી જવાના ગુણવાળો પદાર્થ. જેમકે નેતર, વાદળી, રૂ વગેરે.

શક્તિનું એક રૂપ બદલી બીજું

સવાલો—આપણે કામ કરીએ છીએ એમ ક્યારે કહેવાય? કોઈ વસ્તુ પર આપણે કાંઈ કામ કર્યું અથવા કામ થયું એમ ક્યારે કહેવાય? કાર્યશક્તિ કયા બે બિન્ન પ્રકારની છે? કાર્યશક્તિનાં કયાં ચાર રૂપો છે, તે દરેક દષ્ટાંત આપી સમજાવો.

પાઠ ૭૭ મો.

યંત્ર (સં) સહેલાઈથી બળ વાપરવાની કળા; સંયો. (યમ=અટકાવ કરનાર સાધન)

યોગ્ય ઉત્તર=વાજબી જવાબ
નિરીક્ષા (સં) ધારીને જોવું તે;
આલોકન. (ધક્ષિ ધાતુ=જોવું)

રૂપ કરી શકાય છે=પદાર્થની દેખાઈતી ગતિ અટકાવીને, તે પદાર્થમાં ઉષ્ણતા આપીને કિરણ રૂપે જનારી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; ઉષ્ણતા કાઢી નાખીને વિદ્યુત દાખલ કરવાથી વીજળીની કાર્યશક્તિ દાખલ કરી શકાય છે; વીજળીની કાર્યશક્તિ દૂર કરીને બીજી રીતે બળ આપીને તે પદાર્થને ગતિમાન કરી શકાય છે; આવી રીતે કાર્યશક્તિનું એક રૂપ બદલી બીજું રૂપ કરી શકાય છે.

કોશીશ=ચત્ન; તજવીજ

બુધુ=લાંબું જડું લાકડું

અતિ સાધારણ=બહુ વર્ષરાશમાં આવતું

ઉચ્ચાલન (સં) ટેકો, વજન અને શક્તિનો ઉપયોગ જે સાદા યંત્રમાં થાય છે તે. જેવા કે બુધુ,

સુડી, કાતર. કાંટો વગેરે, (ઉત્=ઉ-
પર+ચક્ષ=જવું+અન) ઉંચું કરવું;
ઉંચકવું. એક ધરી ઉપર ફરનાર
દાંડી. (જે બિંદુપર ઉચ્ચાલન
ધરી ફરે છે, તેને ટેકા કહે છે.

ઉચ્ચાલનમાં ત્રણ વંસ્તુ હોય છે.
વજન, શક્તિ (બળ), ટેકા એ
ત્રણના ફેરફારથી ઉચ્ચાલનની
ત્રણ જાત પાડેલી છે.)

એકલી જડેલી ગરગડીથી બળ વાપરવું સહેલું પડે છે, એટલે
બળની દિશા બદલી શકાય છે; પણ એથી યાંત્રિક લાભ થતો નથી.
જડેલી ગરગડીની સાથે છુટી ગરગડી વપરાય ત્યારે યાંત્રિક લાભ થાય
છે. રેંટની ધરીના વ્યાસ કરતાં તેના પૈડાનો વ્યાસ અથવા હાથાની
લંબાઈ જેમ વધારે તેમ ભાર ઉપાડવો સહેલો પડે છે.

સવાલ--યંત્ર અને યાંત્રિક લાભ એટલે શું ? કાર્યશક્તિમાં
કદી લાભ કે ટોટો થતોજ નથી એ નિયમ સમજવો. બળમાં લાભ
મળે તેમ ટોટો શેમાં જાય છે ?

પાઠ ૭૮ મો.

સહાયતા=મદદ

જળચાપ=કપાસની ગાંસડીઓ વગેરે
બાંધવાનું પાણીની મદદથી
ચાલતું યંત્ર; એ યંત્ર ખૂબ
નામના વિદ્વાને શોધી કાઢેલું
હોવાથી ખૂબપ્રેસ પણ કહેવાય
છે. એ યંત્રમાં વજન ઉંચકવા-
ની નળી કરતાં દબાણ કરવાની
નળીનું ક્ષેત્રફળ જેમ વધારે તેમ

વજન સહેલથી ઉંચકાય છે.

સાધણ=સરખી સપાટી જણાવનાર
યંત્ર. લેવલ (વોટર લેવલ, સ્પી,
રીટ લેવલ, મર્ક્યુરી લેવલ વગેરે.
એ યંત્રની મદદથી ઢાળવાળું
નીચું પાસું તરત પરખાઈ
આવે છે)

બકનળી=એક પાસું ટુંકું અને
એક પાસું લાંબું એવી વાળેલી
પોલી નળી; સાયકલન. (હોજ

કે ટેકરીપરના તળાવ ખાલી કર-
વામાં તથા જળચક્ષીના પાટાપર

ઘોષ પાડવામાં સાયફોનનો ઉપ-
યોગ થાય છે)

સવાલ—જળચાપચંત્રની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો.
બકનળી (સાયફોન)ની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. સાયફોન વડે
પાણી ક્યારે ખાલી ન થઈ શકે ? જળચાપ તથા સાયફોનમાં પાણીના
કયા ગુણનો ઉપયોગ થાય છે ? પ્રવાહીના ખીજા જે જે ગુણો આ
પાટમાં તમારા જાણવામાં આવ્યા હોય તે ગણાવો.

પાઠ ૭૯ મો.

આર્કિમીડીસ=એ ગ્રીસ દેશનો રહી-
શ અને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ
વિદ્વાન હતો. ગ્રીસના રાજાએ
એક સોનાનો મુગટ કરાવ્યો,
તેમાં સોનાંએ ભેગ કર્યો છે કે
કેમ તેની તપાસ કરવાનું કામ
આર્કિમીડીસને સોંપ્યું. આની
પરીક્ષા માટે એ નહાવા ગયો
હતો ત્યાંથી એને નિયમ સ્પ્રચ્યો,
તેથી નગ્ન સ્થિતિમાં “યુરેકા
યુરેકા, તે મને જડ્યું, તે મને
જડ્યું” એમ બૂમો પાડતો દો-
ડ્યો, અને ઘેર જઈ એક ચો-
કખા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં
ચોકખું સોનું તોળી જોયું, તો

મૂળ વજનનો જેટલો ઘટ આવી,
આ ઘટ સોનાના કદ જેટલા
પાણીના વજનની હતી. તે ઉપરથી
એણે નિયમ સિદ્ધ કર્યો કે પાણી-
માં ડુબેલો પદાર્થ જેટલી જગા રોકે
તેટલા પાણીના વજન જેટલો ભાર
ડુબેલા પદાર્થમાંથી ઘટે છે. પછી
સમાન કદે પાણી કરતાં સોનું
૧૮ ગણું ભારે છે, એટલે પાણીમાં
જોખતાં ચોકખા સોનાનો જેટલો
ભાગ વજનમાં ઘટે છે. એ નક્કી
કરી મુગટનો ભેગ પારખી આવ્યો.
સમાન વજનનો=તેના જેટલાજ
ભારવાળો

ઉપલીમેર દબાવ્યું કરવાનું=ઉપર
હડસેલવાનું

વલણુ=શક્તિ; સ્વભાવ

શક્તિ

તારકશક્તિ=પદાર્થને ડુબવા નહિ સમતોલ=સ્થિર; ઉપર કે નીચે
દેતાં ઉપલીમેર હડસેલી કાઢવાની જવા દેતાં અટકાવી રાખવું તે

સવાલ—પાણીની તારક શક્તિ એટલે શું? પાણીમાં તારક શક્તિ
છે ત્યારે કેટલાક પદાર્થો એમાં ડૂબી કેમ જાય છે? લોઢાના એક પોલા
ગોળાનો રસ કરવાથી તે કેટલા ધન ઇંચ થશે, એ ગોળો ભાગ્યા
વિના શી રીતે શોધી શકાય? છલાછલ ભરેલા પાણીના વાસણમાં
એક વસ્તુ મૂકીએ, તો તેમાંથી કેટલું પાણી બહાર નીકળી જશે?
આર્કિમીડીસનો નિયમ શો? આર્કિમીડીસે નિયમ શી રીતે શોધી
કાઢ્યો તે સવિસ્તર કહો. લોઢાની બનાવેલી આગખોટ કેમ ડૂબી
જતી નથી? વહાણ લાકડાનાં શા માટે બનાવે છે? ખાલી વહાણ
કરતાં માલથી ભરેલું વહાણ પાણીની અંદર વધારે ખેઠેલું સાથી
જણાય છે? તોફાનની વેળાએ વહાણમાંનો સરસામાન તથા ઉપયોગી
મોટાં પ્રાણીઓને શા માટે દરીઆમાં ફેંકી દેછે?

પાઠ ૮૦ મો.

ખેંચવું+અણુ=ક્રિયા વાયક પ્ર-
ત્યય)

સાય=સાંજની

કેશાકર્ષણ (સં) વાળ વડે જેમ
શરીરમાંનો મેલ નીચેથી ઉપર
ખેંચાય છે તેમ મટોડી, કપડું
બ્લૉટીંગપેપર વગેરે ચીજોને
પ્રવાહી પદાર્થ એક જગ્યાએ
લાગ્યાથી તેમાં ઘણે ભાગે ખેંચાઈ
જાય છે તે (કેશ=વાળ+આ=
મર્યાદા બતાવનાર ઉપસર્ગ+કૃપૂ=

સંધ્યા=સવારમાં સૂર્ય ઉગતી વ-
ખતે અથવા સાંજે સૂર્ય આથ-
મતી વખતે આત્મણુ, ક્ષત્રિય વગેરે
દ્વિજ પ્રજા જે વૈદિક ધર્મક્રિયા
કરે છે તે. (સંધી=દિવસ અને
રાતનો અથવા રાત અને દિવ-

સનો મેળાપ+આ=નારી જનતિનો પ્રત્યય)

ઉપરણો (સં) ખાંધે નાખવાનું વસ્ત્ર; ખેસ; પિછોડી [ઉપ=પાસે+પ્રાવરણ=લુગડું (પ્ર=અગાઉ+અ=સુધી+૪=ઢાંકવું)]

કેશીશ=તજવીજ; યત્ન

છિદ્રાણુ (સં) કાણાવાળો પદાર્થ; આઘાં અઘાં રજકણુવાળો એટલે જેના રજકણુની વચ્ચે જગ્યા રહેલી હોય એવો પદાર્થ. કાણું; રજકણુ વચ્ચે રહેલી જગ્યા+આણુ=વિશેષણ કરનાર પ્રત્યય)

વકરેઆકૃતિ (સં) વાંકી લીટીથી જેની હદ થએલી છે એવી આકૃતિ આકૃતિ=હદ

ભાવાર્થ (સં) મૂળ મતલબ; સાર. (ભાવ=મનની ઇચ્છા+અર્થ=મતલબ)

અંતર્ગોળ (સં) માંહેથી ગોળાકાર હોય તે. જેમકે વાડકો માંહેથી અંતર્ગોળ કહેવાય, અને બહારથી જેતાં બાહ્યગોળ કહેવાય. (અંતર=માંહે+ગોળ)

સપાટી=ઉપલી બાજુ

બાહ્યગોળ=બહારથી ગોળાકાર હોય તે (બાહ્ય=બહાર+ગોળ)

કેશાકાર (સં) વાળાના જેવા સાંકડા વેહના ધાટની નળી (કેશ=વાળ+આકાર)

મઘાર્ક (સં) ચોકખો દારૂ; રૂપીરીટ એમાં હરકોઈ વસ્તુ ઓગળી જાય છે, એ બહુ કેરી છે. મઘ=દારૂ+અર્ક=તેજાવ)

અર્ક (સં) ઝાડના રસ કે ફૂલને પાણીમાં નાખી ઉકાળી તેલ જેવું સત્વ કાઢે છે તે.

સવાલ—દીવાની બત્તી વાટે તેલ ચઢે છે એ શાર્પી? કેશાકર્પણુનો આધાર શેના શેના ઉપર છે? કોઈ પ્રવાહી કેશાકર્પણુથી ઉપર ચઢશે કે નહિ તે શી રીતે જાણી શકાય?

પાઠ ૮૧ મો.

પ્રસરણ (સં) ફેલાવ જવું. (પ્ર=

આગળ+સૃ=સરકવું; જવું+અણ

=ક્રિ. વા. પ્ર.) આગળ જવું

વિસ્તાર=ફેલાવો

યંત્ર (સં) મહેનતનો અટકાવ કર-

નાર સંચો (યમ=અટકાવવું+ત્ર=

સાધન)

વિશેષ લક્ષણ=ખાસ સ્વભાવ

પ્રમાણ=હિરસો; ભાગ

ભિન્ન ભિન્ન=જુદો જુદો

નિરીક્ષા (સં) ચોક્કસાઈથી જોવું

તે (ઈક્ષિ=તપાસવું; જોવું)

પ્રયોગ (સં) અજમાયશ (પ્ર=અ-

હાર+યોગ=જોડાણ) બહારના

પદાર્થ સાથે જોડાણ કરી જોવું તે

સિદ્ધ=નક્કી

મુખ્યત્વે=ધણું કરીને; બહુધા

હૈડ્રોજન=એક જાતનો હલકો વાયુ.

(એ ભાગ હૈડ્રોજન અને એક

ભાગ ઓક્સિજન નામે વાયુનું

પાણી બનેલું છે. હૈડ્રોજન ઓ-

ક્સિજનની પેઠે ધીમે ધીમે સળ-

ગતો નથી, પણ એકદમ બંદુક

જેવો અવાજ થઈને સામટો

સળગી જાય છે)

કોલગ્યાસ=ખનીજ કાચલાને બંધ

વાસણમાં તપાવી તેમાંથી દાઢી

લીધેલો વાયુ

સવાલ—ઉજળતાથી કયા પદાર્થો ફૂલતા નથી? પ્રત્યેક વા એકેક અંશ ગરમી વધવાથી કેટલો વિસ્તાર પામે છે? વાની તારકશક્તિ શા બપોરમાં આવે છે? બલૂનની પ્રથમ શોધ કાણે કરી? અને તેમાં સુધારો કેવી રીતે થયો?

ટુંકસાર—પાઠને અંતે લખ્યું છે કે “બલૂન ચોક્કસ વાહન તરીકે અદ્યપિ વપરાયું નથી, અને વપરાશે એમ લાગતું નથી” પરંતુ જર્મન અને અમેરીકામાં હાલમાં ધારેલી દિશાએ અને ધારેલી જગ્યાએ બલૂન લઈ જવાના પ્રયોગ ફતેહમંદ નીવડ્યા છે. પ્રાચીન

સમયમાં હિંદમાં ધણા મોટા વિમાનો ધારેલે સ્થળે લઇ જવાતા હતા. હવે એપલીન અને એરોપ્લેન નામના બહુન ધારેલે સ્થળે લઇ જવાય છે.

પાઠ ૮૨ મો.

સ્વરધારણ યંત્ર=ફોનોગ્રાફ (એ યંત્રની શોધ મહાન વિદ્યુત શોધક એડિસને કરેલી કહેવાય છે)

આંદોલન=મોજાં; એક રજકણ બીજા રજકણને હડસેલી ગતિ આપે છે તે

તીક્ષ્ણ=ઝીણી; ખારીક નળાકાર=નળના જેવો ઘાટ (નળ +આકાર)

બોબણ=ખાડો; ખાંચ આબેહુબ (ફા) અસલ હોય તેવુંજ; બરોબર

સ્વર=લાંબો ઝીણો અવાજ; સૂર વસ્તુતઃ=ખરું જોતાં

ખાસ=વિશેષ ધ્વનિ=અવાજ

સાહિત્યો=સાધનો ત્વચા=ચામડી; છાલ

અપ્રિય=ગમે નહિ એવા (અ+પ્રિય) નાદ=મોટો અવાજ

પ્રહાર=માર બાથુ=કાયમ; હંમેશ

ઉચ્ચતા=ઉંચાપણું (તીણાસૂર) યોગ્ય સંધાન=લાયક જોડાણ

તીવ્ર=તીણા; ઉંચા

સવાલ—ફોનોગ્રાફ અવાજને કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે, તથા કેવી રીતે પાછો બહાર કાઢે છે? ફોનોગ્રાફમાં અવાજ બદલાય છે શાથી? આપણા પોતાના અવાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? મોટા તુમડાવાળા તંબુરાને ગવૈયા શાથી વધુ પસંદ કરે છે? સૂર અને નાદનો ભેદ સમજાવો. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના સૂર કેમજા શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૩ મો.

ઝળઝળું=સૂર્ય ઉગતાં પહેલાં અને

આથમ્યા પછી જે રાતો ઝાંખો પ્રકાશ દેખાય છે તે.

મૃગજળ=ઝાંઝવા; ખુણા મેદાન અ-
થવા રણમાં તડકો પડતો હોય
ત્યારે દૂરથી પાણી જેવું જણાય
છે તે.

પરાવર્તન (સં) પાછું ફેંકાવું (પ-
રા=પાછું+વૃત=વળવું+અન=ક્રિ.
વા. પ્ર.)

વક્રીભવન (સં) એક જાતના પાર
દર્શક પદાર્થમાંથી બીજી જાતના
પારદર્શક પદાર્થમાં જતા પ્રકા-
શનાં કિરણ વાંકા વળે છે તે (દીવાના
કોડીઆમાં મુકેલી સળી અને
પાણીમાં મુકેલી લાકડી એથીજ
વાંકી જણાય છે; કેમકે કોડીઆમાં
જે સળી મુકેલી છે તેમાંથી નીક-
ળતા કિરણ તેલની બહાર સીધી
લીટીમાં નીકળતા નથી, પણ મર-

ડાય છે તેથી મળી વાંકી જણાય છે.
અવસ્થાંતર=સ્વરૂપમાં ફેરફાર; હા-
લતવું બદલાવું

વાતાવરણમાંની રજકણુ=આકાશ-
માં પવનના જેરથી ફેલાએલી
ઝીણી રજ

પ્રસરેલી=ફેલાએલી

પ્રત્યક્ષ=ખુણા; દેખીતા (પ્રતિ=સામું
+અક્ષ=આંખ) આંખ આગળ;
ખરેખરા

વાસ્તવિક=ખરું

પૃષ્ઠ=ઉપલી બાજુ

સંસર્ગ=સંબંધ

ઓછા ઘાડા થર=પ્રાતળા પડ

પૂરવણી કરનારા=દેખાવ પુરો કર-

વામાં મદદ કરનારા

પ્રતિરૂપ=સામુંરૂપ (પ્રતિ+રૂપ)

સવાલ—ઝળઝળું કેટલા કાળ રહે છે? ઝળઝળું થવામાં
કિરણો શેને લીધે પરાવર્તન પામે છે? સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે ૧૮°
ચાલતાં જે દેખાઇતો કાળ લાગે છે તે કયે સ્થળે ઓછો હોય છે?
ક્ષિતિજની સમીપમાં સૂર્ય ચંદ્ર ચપટા શાથી દેખાય છે? તારાની
શોધને માટે નિરીક્ષા સ્થળો ઉંચા કુંગરપર શા માટે રાખે છે? સૂર્ય
અસ્ત પામે છે તે વખતે આપણે તેની સામે શાથી જોઇ શકીએ

છીએ? મૃગજળ દેખાવાનું કારણ શું? નારંગી, લીલો, જાંબુઓ તથા ઘોળો રંગ શી રીતે દેખાય છે? પૂરવણી કરનારા રંગોના એક એ ઉદાહરણ આપો.

પાઠ ૮૪ મો.

મેઘધનુષ્ય (સં) એકવાર વરસાદ આવી ગયા પછી આકાશમાં ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં અર્ધગોળ રંગીત કમાન નીકળેલી દેખાય છે તે; ઈંદ્ર ધનુષ્ય; કાચખી (મેઘ= વદસાદ+ધનુષ્ય=કામઠું)=વરસાદનું કામઠું

પૃથક્કરણ (સં) જુદું પાડવાની ક્રિયા (પૃથક્=જુદું+કરણ=કરવાની ક્રિયા)

અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+ સમાન)

રસાયની ચંચલતા=એ પદાર્થ એ- કઠા થતાં તે બંનેમાંથી જુદાજ ગુણવાળો ત્રીજો પદાર્થ થવાની ક્રિયા તે

સિદ્ધાંત (સં) નિક્કી કરેલો સાર (સિદ્ધ=સાબીત+અંત=પાર;છેડો)

રૂપાંતર=દેખાવમાં ફેરફાર (રૂપ+ અંતર)

સવાલ—મેઘધનુષ્ય શાથી થાય છે? મેઘધનુષ્યનો દેખાવ કેવો હોય છે? પ્રકાશનું પ્રસરણ એટલે શું અને તે શાથી દેખાય છે? કોષપણ પદાર્થ આપણને પ્રકાશના કયા ગુણને લીધે દેખાય છે? કોઈ વસ્તુ પોળી તેમજ કાળી દેખાવવામાં કિરણોપર શી અસર થાય છે? લીલા કાચમાંથી જોતાં ગુલાબનો અને રાતા કાચમાંથી જોતાં વાદળી ફીતનો રંગ કાળો દેખાવાનું કારણ શું? પ્રકાશ અને કિરણની બાબતમાં ન્યૂટને શું બતાવી આપ્યું?

પાઠ ૮૫ મો.

ધર્ષણ વીજળી=એ પદાર્થને પરસ્પર
ધસવાથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી
પ્રવાહ=આવક
બહેતી વિદ્યુત=જે વીજળીનો એક
સરખો પ્રવાહ લાંબા વખત સુ-
ધી મળ્યા કરે તે
તકતી=ચોરસ કકડો
વિદ્યુત પાત્ર=વીજળી ઉત્પન્ન કરવા-
નું માટીનું વાસણ
મેટરિ=વિદ્યુત પાત્રનો જથ્થો
રસાયન વ્યાપાર=વિરૂદ્ધ ગુણવાળો

સવાલ—પહેલી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાની એક રીતનું વર્ણન
કરો. મેટરિ બંધ અને ખુલ્લી છે, એક ક્યારે કહેવાય? વિદ્યુત
લોહચુંબક બનાવવાની રીત શી છે? વિદ્યુત તાર યંત્રનું વર્ણન લખો.
એ યંત્રની શોધ કોણે કરી? એ યંત્રથી શા લાભ થયા છે?

પાઠ ૮૬ મો.

રસાયનપ્રીતિ=રસાયનાકર્ષણ; જે
બળવડે જુદાં જુદાં તત્ત્વો એકઠાં
મળી મિશ્ર પદાર્થ બને છે તે
દ્રવ્ય=વસ્તુ
વિકાર=ફેરફાર
પ્રકૃતિ વિકાર=પદાર્થના મૂળરૂપમાં

પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા
વિદ્યુદ્ઘાટક=વીજળીનો પ્રવાહ અ-
હણુ કરી શકે એવું
વાહક (સં) લાઇ જનાર
ઉત્ક્રમણ=પોતાની ઠરાવેલી હદથી
બહાર જવું
લોહચુંબક=લોહાને ખેંચનાર; લો-
હાને આકર્ષણ કરનાર
વિદ્યુત લોહચુંબક=વીજળીની મ-
દદથી લોહાને ખેંચનાર પદાર્થ
વિદ્યુત અવાહક=જેમાંથી વીજળી-
નો પ્રવાહ જઈ ન શકે તે; કાચ.

કોઈ કારણસર થોડા વખત સુધી
જે ફેરફાર દેખાય છે તે
રસાયનવિકાર=એ કે વધારે પ-
દાર્થ એકઠા થતાં તેમનાથી વિરૂદ્ધ
ગુણવાળો ત્રીજો નવો પદાર્થ
ઉત્પન્ન થાય છે તે
ઘટક=રજકણ

સંયોગ=મેળાપ; જોડાણ
રસાયની સંયોગ=રસાયન વિકાર
રસાયની પૃથક્કરણ=પ્રકૃતિ વિકાર
મિશ્રણ=મેગ

સંયુક્ત=જોડાએલા

સાદુ' મિશ્રણ=સહેલાઈથી મૂળ વસ્તુ
પાછી મેળવી શકાય એવું મિશ્રણ
જેમકે રેતીમાં ખાંડ; દૂધમાં પા-
ણી; પાણીમાં મીઠું નાખીએ તે
રસાયની મિશ્રણ=એ રસ મળવાથી
તેમાંથી નવો પદાર્થ બને છે તે
મિશ્રણ

સાદા દ્રવ્ય=મૂળતત્ત્વ. (એ અડ-
સડ મનાતાં હતાં, હાલમાં ૭૦
મનાય છે)

તત્ત્વ=મૂળ વસ્તુ

શુદ્ધ=ચોક્ખાં; મૂળ સ્વરૂપે
આણુસમૂહ=રજકણનો જથ્થો
સંબંધાકર્ષણ=જે આકર્ષણને લીધે

દરેક પદાર્થનાં રજકણો એક બીજા
સાથે વળગી રહેલાં છે તે (જો
પદાર્થમાંથી સંબંધાકર્ષણ નીક-
ળી જાય તો રજકણો ઢગલો
થઈને પડે)

પરમાણુ=છેક ઝીણામાં ઝીણો અણુ
ભિન્નતા=જુદાપણું

રચના=બનાવટ

સજીવ=જીવવાળા (સ+જીવ)

અદસ્ય=ન દેખી શકાય એવા
ત્રણ અદસ્ય વાયુ=ઓક્સિજન, હે-
ડ્રોજન તે નૈટ્રોજન

પાણીમાંથી સંબંધાકર્ષણ નીકળી
જતાં ઓક્સિજન અને હૈડ્રોજન
અદસ્ય વાયુ ઉત્પન્ન થાય

સજીવ પ્રાણીમાંથી સંબંધાકર્ષણ
નીકળી જતાં ત્રણ અદસ્ય વાયુ
અને કાર્બન જેવા મૂળતત્ત્વો રહે.

સવાલ—પ્રકૃતિ વિકારને રસાયનવિકાર એટલે શું તે દાખલા
આપી સમજાવો. સાધારણ મિશ્રિત અને રસાયની સંયોગમાં શો
તફાવત છે? મૂળતત્ત્વો કેટલાં છે? તત્ત્વોના કેટલા પ્રકાર છે તે તે
કયા કયા? કેટલાંક તત્ત્વોનાં નામ ગણાવો. રસાયનાકર્ષણ એટલે શું?

તરવોમાંથી વસ્તુઓ કેવી રીતે થઈ છે? જગતમાંથી સંબંધાકર્ષણ જતું રહે તો કેવા ફેરફાર થાય? રસાયની સંયોગના એક એ પ્રયોગ સમજાવો.

પાઠ ૮૭ મો.

અવિભાજ્ય (સં) જેના વિભાગ

થઈ શકે નહિ એવું. (અ=નહિ+

વિ=વિશેષ+ભાજ્ય=ભાગ) જેના

એકથી વધારે ભાગ પાડી ન

શકાય તે

જનક=પિતા; પેદા કરનાર

ઘટ=ભાડી

સવાલ—પાણીમાંથી ઓકિસજન અને હૈડ્રોજન વાયુ છુટા પાડવાના એ પ્રયોગોનું વર્ણન કરો. હૈડ્રોજન વાયુ ઓકિસજન સાથે મળવાથી રસાયનીક સંયોગ થઈ જે ક્રિયા થાય છે તેનું વર્ણન કરો. જુદી જુદી સીસીઓમાં ઓકિસજન અને હૈડ્રોજન વાયુ ભર્યા હોય તો તે શી રીતે પારખી શકાય?

પાઠ ૮૮ મો.

દ્રાવ્યતા (સં)ઓગળવાપાણું.(દુધાતુ

=દ્રવવું; ઓગળવું+તા=પણું)

અદશ્ય=ન દેખી શકાય એવું

ભાવાર્થ=મૂળ મતલબ(ભાવ+અર્થ)

દ્રાવણ=એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ

ઓગળવાથી થએલો પદાર્થ

દ્રાવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી શકે એવા

પદાર્થો

અદ્રવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી ન શકે

એવા પદાર્થો

દ્રાવક=ઓગળનાર

મિશ્રણ=મેગ

મર્યાદા=હદ

ઉણ્ણુતામાન=ગરમીનું માપ

અપવાદ=આધ

ભિન્ન ભિન્ન=જુદી જુદી

વૃદ્ધિ=વધારો

અંશો=ભાગો (સંસ્કૃત અંશ=ભાગ

પાડવા; વહેંચી આપવું)

કસ્તર=કચરા જેવું

સવાલ—દ્રાવણ, દ્રાવ્યતા દ્રાવ્ય, અદ્રાવ્ય અને દ્રાવકની વ્યાખ્યા તથા દૃષ્ટાંત આપો. પાણીમાં મીઠું કેટલું ઓગાળી શકાય? દ્રાવ્યતાની વધઘટ શાથી થાય છે? તેમજ તેના અપવાદ કયા છે? કઠણ અને નરમ પાણી શી રીતે બને છે, તથા તે કેમ પરખાય? કુદરતી પાણીમાં ઓગળેલા દ્રાવ્ય સિવાય બીજું શું હોય છે? તે શી રીતે દૂર કરી શકાય? ઝરણુનું પાણી સ્વચ્છ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૯ મો.

હરેક ઉષ્ણતામાને=ઓછી વત્તી
ગમે તેટલી ગરમી હોય તોપણ
આપ્તબવન=વરાળનું થવું
શોષણ=ચૂસી લેવું; ખેંચી લેવું
નીમે ભગે=અર્ધ ભાગે
વધારેમાં વધારે નીમે ભાગે=ધણે
ઓછે ભાગે

અશક્ત=શક્તિ વગરના; ઓછી
શક્તિવાળા. (અ+શક્ત=શક્તિ)

અવગુણકારી=નુકસાન કરનાર(અવ
=નહારો + ગુણ+કાર=કરનાર+ધ=
વાળો)

ઉષ્ણતામાપક=ગરમી માપનાર
(ઉષ્ણ+તા+માપ+અક)

સવાલ—બેજ શોષી લેનાર પદાર્થોમાં કયા પદાર્થો શિઆળામાં ખપ લાગે છે? અતિશય બેજવાળી વરસાદની રતુમાં પણ બીનાં લુમડાં શાથી સૂકાય છે? સૂકી હવા તદ્દન બેજ વગરની હોય છે કે કેમ? બીની અને કારી દહીવાળાં બેજમાપક યંત્રનું વર્ણન કરો. અને ઉષ્ણતામાપક યંત્રના અંશમાં વધતો ઓછો ફેર કયારે પડશે?

પાઠ ૯૦ મો.

એસિડ=તેજા; સ્વાદે અતિશય
ખાટો અને નીળા લિટમસનો
રંગ રાતો કરનાર

અલ્કલિ=સ્વાદે તીક્ષ્ણ અને રાતા
લિટમસનો રંગ બદલી નીળો
કરનાર

ક્ષાર=જે પદાર્થનો સ્વાદ ખાટો કે

તીક્ષ્ણ નથી અને એસિડ તથા
અલ્કલિના સંયોગથી જે બને
છે તે

જલદ=તીક્ષ્ણ; પુષ્કળ અસર કર-
નાર

નીળો=ધેરો લીલો; કાળો લીલો

આપ્પ=વરાળ; આફ

ભવન=થવું

સવાલ—દહીં, છાશ અને કાચા ફળમાં ખટાશ શાની છે ?
એસિડ કે અલ્કલિની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ? જલદ અલ્કલિ કે
અલ્કલિ કયા કયા છે ? એસિડ અને અલ્કલિનો સંયોગ એક બીજાપર
અસર કરે છે ? એમોનિયમ નેટ્રેટ શી રીતે બનાવવો ? પાસાદાર
કકડા શેના બંધાઇ શકે ? અને તે પાસા શાથી બંધાય છે ?

પાઠ ૯૨ મો.

અતિ જવાળાગ્રહી=થોડી ગરમી
લાગતાંજ એકદમ બડકો થઇને
બળે તે (જવાળા=બડકો+ગ્રહી=
લઇ લેનાર)

ધર્પણથી=ધસવાથી

અકસ્માત=ઓચિંતું નુકસાન

નિર્ભય દીવાસળી=સેફ્ટી મેચીસ;

જે તેના ખોખાપરજ ધસવાથી
સળગે છે તે

સવાલ—પીળા અને રાતા ફેસ્ફરસનો મુકાબલો કરો. દીવા-
સળી શાથી સળગે છે ? દીવાસળી બનાવનારા પર ફેસ્ફરસની શી
અસર થાય છે ? આપણા ખોરાકમાં ફેસ્ફરસ કેવા ક્રમથી દાખલ
થવા પામે છે ? હાડકાં શેનાં બનેલાં હોય છે ? ફેસ્ફરસવાળી દવાઓ
અને ખાવાના પદાર્થો માણસને શાથી ગુણુ કરે છે ?

પાઠ ૯૨ મો.

દહન (સં) બળવાની ક્રિયા; વસ્તુનો

ઓક્સિજન જેડે રસાયણિક સં-
યોગ થતાં ઉણ્ણતા અને પ્રકાશ

ઉત્પન્ન થઇ વસ્તુના મૂળ રૂપનો

નાશ થવાની ક્રિયા

શ્વાસોચ્છવાસ (સં) દમ લેવો અને
બહાર કાઢવો તે. (શ્વાસ=દમ

લેવો+ઉત્=નહાર+શ્વાસ) =શ્વાસ
 પ્રશ્વાસ
 અવિનાશપાણું=નાશ નહિ પામવા-
 પાણું. (કોઇ પણ પદાર્થનો
 ખરી રીતે જોતાં નાશ થતો નથી
 પણ તેનું રૂપ બદલાય છે)

વાસ્તવિક=ખરો

અનુમાન=અટકળ; ધારણા

વસ્તુતઃ=ખરું જોતાં

રક્તવાહિની=લોહી વહેવડાવનાર
 નસો. (રક્ત=લોહી+વાહિની)

સવાલ—ખરી રીતે જોતાં બળવાથી પદાર્થનો નાશ થતો નથી
 તો આપણે તેને કેમ જોઈ શકતા નથી? મીણુબત્તી બળવાથી ક્યા
 ક્યા પદાર્થો બને છે? આપણે જે ઓકિસજનનો દમ લઇએ છીએ
 તેનું શું થાય છે? ઉચ્છ્વાસમાં ક્યા ક્યા પદાર્થો નીકળે છે? અને
 તે શી રીતે બનેલા હોય છે? મીણુબત્તીના અને આપણા દહનમાં
 તફાવત શો? ખોરાક શા માટે લેવો પડે છે તે સમજાવો.

પાઠ ૯૩ મો.

કાર્બન=દહન થનાર મુખ્ય તત્ત્વ;
 કાર્બોલો

ચૂર્ણ પાપાણું=ચુનાનો પત્થર
 સેદ્રિય પદાર્થ=કોઇ પણ વસ્તુને
 બળતાં તેમાંથી જે ભાગ જડી
 બળ્ય છે તે.

કાર્બોનિક એસિડ વાયુ=કાર્બન
 અને ઓકિસજનના સંયોગથી
 થએલો વાયુ

ઓપ=ચળકાટ

રસાયણ જળ=જે પાણીમાં ધા-
 તુના ક્ષાર મળેલા હોય છે તે

સવાલ—કાર્બન શેમાં શેમાં હોય છે? કાર્બન ક્યા ત્રણ
 રૂપમાં મળે છે? એ ત્રણેમાં એકલો કાર્બનજ છે એની ખાત્રી શી?
 એ ત્રણે ક્યા ક્યા ઉપયોગમાં આવે છે? પાણીમાં કાર્બોનિક એસિડ
 વાયુ કેવી રીતે જળે છે? તેની અસર ખડકોપર શી થાય છે?

કાર્બોનિક એસિડ વાયુ માણસ તથા વનસ્પતિના ખપમાં કેવી રીતે આવે છે ?

પાઠ ૯૪ મો.

લોહિતાંગ=લોહીના જેવા શરીર-
વાળો (લોહિત=લોહી જેવું+અંગ=શરીર)

સંક્રમણ=સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે
ગ્રહોનું એક લીટીમાં આવવું તે

વાર્ષિક ભ્રમણ=એક વરસમાં ફરી
વળવું તે (પૃથ્વી સૂર્યની આસ-
પાસ એક વરસમાં ફરી વળે છે)

ઉપગ્રહ=મુખ્ય ગ્રહની આસપાસ
ફરનારો નાનો ગ્રહ (ઉપ+ગ્રહ)

સવાલ—મંગળ અને જુહસ્પતિનું સૂર્યથી અંતર, તેમની દૈનિક તથા વાર્ષિક ગતિ અને તેમના ગ્રહોનું ભ્રમણ કેવા પ્રકારે છે ? દૂરખીન વડે એ જે ગ્રહોનું નિરીક્ષણ કરતાં કેવા દેખાવ માલમ પડે છે ? પૃથ્વી સાથે એ જે ગ્રહોનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૫ મો.

નરી આંખે- દૂરખીન વગર એકલી
આંખે

ભવ્ય=રોનકદાર

મેખલા=કંદોરો

અનુપમ=જેની સરખામણી કોઈ

સાથે ન થઈ શકે એવો; ખેનમુન
કલ્પના=ધારણા; અનુમાન
વિષમતા=નિયમ પ્રમાણે નહિ
હોવું તે; ખામી

મનન=વાંચેલી કે જોએલી ખામત-
પર વિચાર કરવો તે.

સવાલ—શનિની મેખલાઓ તથા ચક્રો કેવા દેખાય છે ? શનિ, યુરેનસ અને નેપ્ચ્યુનનું સૂર્યથી અંતર, ભ્રમણ કાળ તથા પૃથ્વી સાથે કદ અને વજનમાં પ્રમાણ કેટકેટલાં છે ? અને દરેકને ઉપગ્રહ કેટલા ? જુહસ્પતિ ને શનિનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૬ મો.

વિસ્મયકારક=નવાઇ પમાડનાર
બલકે=બલ્લું કરીને; અથવા
નેપચુલા=નિહારિકા; ચક્રચક્રિત વાયુ
અથવા વરાળના જણાતા તેજ-

સ્ત્રી ધાત્રા
વર્ગણી=જાતવારી; ગોઠવણી
ધનીકરણ=વાયુરૂપ પદાર્થનું નક્કર
થવું
સંલવિત=સાચી.

સવાલ—નરી આંખે સ્થિર તારા શુમારે કેટલા ગણાય છે ?
અને તે શું છે ? હર્ષલે નિહારિકા સંબંધમાં કરેલા તર્કો કયા છે ?

પાઠ ૯૭ મો.

બેશ=સરસ
અનુમાન=ધારણા
ધનીકરણ=વાયુરૂપ પદાર્થનું નક્કર થવું
નેપચ્યુનની કક્ષા=નેપચ્યુનને સૂર્યની
આસપાસ ફરવાનો માર્ગ

પર્યંત=સુધી; લગણ
મધ્યાકર્ષક=વચમાંથી ખેંચનાર
મધ્યેતસારીબળ = મધ્યમાંથી દૂર
જતા રહેવાનું બળ
અંશ=ભાગ
સાંપ્રત=હાલના
બ્રહ્માંડ=સૃષ્ટિ; વિશ્વનો ગોળો

સવાલ—સૂર્યમાંથી નીકળી જતી ગરમી કોણ પૂરી પાડે છે ?
વિશાળ નિહારિકામાંથી ગ્રહો કેવી રીતે બન્યા ? સૂર્ય અને ચંદ્ર
બાબત શી ધારણા છે ? નિહારિકાની ઉત્પત્તિ વિષે સાંપ્રતકાળમાં શું
અનુમાન છે ?

પાઠ ૯૮ મો.

થર=પડ
ઉત્ખાત=હાડપિંજરના ખડકોમાં પ-
ડેલા ખાડા; હાડપિંજર; ફોસીલ.

અવશેષ=બાકી રહેલો ભાગ
ખાસ=વિશેષ
અર્થાત્=મતલબ કે

સવાલ—કોયલાના થરોવડે પૃથ્વીના ઇતિહાસની શી માહિતી
મળે છે ? ખડકોવડે તથા થરો વડે શું જણાય છે ? ખડકોના તળા-

આના છેક જુના પથરોપરથી તથા તેની ઉપરના ખીજ ધરોથી શું જણાય છે ? ખીજ વર્ગના ખડકોમાં શું જણાય છે ? તથા ત્યાર પછી પક્ષીઓ કેવા થયાં ? એ પછી માણસ કેવે ક્રમે થયું ? એ બધી શોધો ક્ષય વિદ્યાને આધારે થઇ ?

ભાગ ૩ નો સમાપ્ત.

સંક્ષિપ્ત શબ્દનો ખુલાસો.	(હિં) હિંદુસ્તાની
(સં) સંસ્કૃત	(પો) પોર્ટુગીઝ
(ફા) ફારસી	(ભૂ) ભૂત
(આ) અરબી	(કૃ) કૃદંત
(અ-ઈ) અંગ્રેજી	(પ્ર) પ્રત્યય

કવિતાની સમજૂતી.

કવિતાના અર્થ.

પાઠ ૩ પ્રભુમાર્થના.

અંતર્યામી=મનની વાતને જાણનાર (અંતર=અંદર યા ધાતુ=જવું)=અંદર જઇને મનની વાત જાણનાર
દીન શરણા=ગરીબને આશરો આપનાર; (દીન=ગરીબ+શરણા=શરણ આપનાર; આશરો આપનાર)
અનુપમ=શ્રેષ્ઠ; સર્વોત્તમ (અન=નહિ+ઉપમ એ ઉપમાનું કુકું

રૂપ છે. ઉપમા=ખરાખરી) જેની ખરાખરી કોઇ નથી તે
હિતકરણા=ભણું કરનાર (હિત=ભણું +કરણા કૃધાતુ=કરવું ઉપરથી =કરનાર)
પ્રભા=તેજ (ભા ધાતુ=પ્રકાશવું)
વિભવ=વૈભવ
વિમલ મુખ=નિર્મળ મુખવાળા (વિ=વિશેષે કરીને+મલ=મેલ+મુખ)=વિશેષે કરીને જેના મુખપર મેલ નથી તે.

અદ્ભુતે=આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય
એવી કૃતિઓ. (સૂર્ય, ચંદ્ર. આ-
કાશ વગેરે)

જ્યોતિ=પ્રકાશ; તેજ

પર પરમ=સર્વથી દૂર; પેષેપાર.

આદિ=મૂળ પુરુષ

શુચિ=શુદ્ધ; પવિત્ર

પુરુષ પુરાણુ=આદિ (પુરુષ=જીનામાં
જીનો+પુરાણુ=જીનું)

સજન=સૃષ્ટિનું પેદા થવું તે

પ્રલય=કલ્પને અંતે પૃથ્વીપર પાણી
ફળી વળવું તે; સૃષ્ટિનો નાશ.

અહરનિશ=રાત દિવસ (અહઃ=દિ-
વસ+નિશ=રાત્રિ)

ગોપાલ=રક્ષણ કરનાર (ગો=ગાય;
ધંદ્રિય+પાલ=પાલનાર) ગાયને પાળે

એટલે તેનું રક્ષણ કરે તે ઉપરથી
રક્ષણ કરનાર.

શિવ સદન=કલ્યાણનું ઠામ (શિવ=
કલ્યાણુ+સદન=ઘર; ઠામ)

એકાકી=એક; એકલો.

જનકુલ=માણસ માત્રનો

વિભુરાયા=સર્વ વ્યાપી રાજા

હીણો=વિના; વગર

દરસ=દરસન

પાઠ ૩ જે પ્રભુ પ્રાર્થના.

સમજીતી—હે ! મનની વાતને જાણનાર, જીવના જીવનરૂપ,
ગરીબને આશરો આપનાર,—શરણુ આપનાર, પિતા, માતા, બંધુરૂપ,
શ્રેષ્ઠ સખા, જાણું કરનાર, મનુષ્યનાં તેજ, કીર્તિ, સૌદર્ય, ધન, વૈભવ
એ બધા રૂપ, જગતના નિર્મળ મુખવાળા સ્વામી (પ્રભુ) હું આપને
નમન કરું છું, વંદન કરું છું. (૧) ટીપ:—મુખ્ય વાક્ય નમું છું, વંદું-
છું છે, બાકીના બધા શબ્દો પ્રભુનો વધારો છે. ચંદ્ર, ગ્રહ,
મંડળ, આકાશ (વગેરે) સર્વ આશ્ચર્ય પમાડે એવી વસ્તુઓમાં
મોટી જ્યોતિ (પ્રકાશ) જેવું, આંખ, ચંદ્ર ને સૂર્યના જેવું તેજસ્વી
તારૂં રૂપ હું (વધારે) અદ્ભુત જોઉં છું હે પ્રભો ઉપર ગણાવ્યા

તે સૌના કરતાં પણ દિશાની ગુફાઓ અર્થાત દિશાઓ. પૃથ્વી અને ઉંડા આકાશને (તારા પરમ તેજવડે ભરી નાખતો) તું સર્વથી દૂર ઉડે છે. (૨) ટીપ:—આંખનું તેજ પણ અદ્ભુત ગણાય છે. આમાં કવિ ઇશ્વરની શ્રેષ્ઠતા બતાવી તેનું સર્વવ્યાપીપણું સિદ્ધ કરે છે, અને સર્વથી ઉંચો ઇશ્વરને ઊડતો કલ્પવાનું કારણ તે અન્ય સર્વ વસ્તુઓપર નજર નાખી શકે તે છે. હે ! પ્રભુ તું આઘ પુરુષ છે, પવિત્ર પુરાણ (વેદ) પુરુષ પણ તુંજ છે, સૃષ્ટિને તું ધારે છે અને તેની ઉત્પત્તિ અને લયમાં પણ તુંજ છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને લય કરનાર પણ તુંજ છે, અમારા ધર્મોનું રાત દિવસ રક્ષણ કરનાર પણ તુંજ છે, અને હે ! કલ્યાણના દામ (ધામ) પાપી કે પવિત્ર સધળાં મનુષ્યોનું કલ્યાણ—રૂપ તુંજ છે. (૩) સધળાં જડ વસ્તુઓ અને ચેતનનો તું એકલોજ પિતા છે. તું મનુષ્ય માત્રનો ગુરૂ (શિક્ષા આપનાર) છે, મોટો છે અને ઘણો પુણ્ય છે, હે દેવા ત્રણે લોકોમાં તારા જેવો કોઇજ નથી અને થશે પણ નહિજ. હે સર્વ વ્યાપી ઇશ્વર તારાથી અધિક તે કોણ હોઇ શકે ? (૪) તું બ્રહ્માંડમાં વસે છે અમારાં હૃદય કમળમાં પણ તું વાસો વસે છે, એટલે તું આંધેમાં આંધે છે (બ્રહ્માંડમાં વસે છે તેથી) પણ હંમેશાં પાસેજ હસે છે, (હૃદયમાં છે તેથી) હું આત્માને ઢાળીને, દેહે લળી લળીને નમું છું. હજારોવાર નમું છું. હે ! પ્રભુ વળી તમને મારા નમસ્કાર છે. (પહેંચજો) (૫) હે ! પ્રભુ આ અસત્યોમાંથી (સંસારિક ઉપાધિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ સત્યે જે નાશ વગરનું છે એવા સત્યે) તું મને લઇજ, સંસારરૂપી ઉંડા અંધારામાંથી (ગાઢ અંધકારમાંથી) તું મને પરમ તેજ સમીપ લઇ જ, હે ! નાથ આ મોટા મૃત્યુના ભંડારમાંથી (જ્યાં દરેક વસ્તુનું મરણ થાય છે એવા

આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી) તું મને અમૃત પાસે લઇ જા (અમૃત પીધાથી મારું મૃત્યુ થાય નહિ) (એ અમૃત તે ઇશ્વર સદન-સ્વર્ગ) હું તારા વગરનો છું તો તું મને તારા દર્શનનાં દાન દઇ જા. મતલબ કે એક વખત તું મને તારું આનંદીત સ્વરૂપ બતાવ. (૬) હે ! પિતા, જેમ જગતને વીંટી લેતો પેલો દૂર સાગર રહે છે અને સર્વ નદીઓના પાણી જેસમર તેના તરફ દોડે છે, તેમ હંમેશા મારા જીવનરૂપી પ્રવાહની સર્વ ઝરણીઓ, દયાના અને પુન્યના મહાસાગરરૂપી પ્રભુ તારા ભણી વહે. (૭) ટીપ:—ઇશ્વરને સાગર અને નદીઓનાં ઝરણુ તે જીવની ઝરણીઓ એ શાદશ્યથી ઉપમાલંકાર થયો છે. કાયાથી થતું, ઘડીએ ઘડીએ જે વાણી બોલું છું તેથી થતું, ઇંદ્રિયોની કૃતિથી થતું, મારા મન વિષે જે ભાવ (વિચારો) હું કરું છું તેથી થતું સ્વભાવથી અર્થાત્ કુદરતી રીતે, કે બુદ્ધિપૂર્વક સારું અથવા નહારું જે કાંઇક કરું છું તે સઘળું તારા ચરણમાં ધરું છું. (તને નિવેદન કરું છું.) તો હે ! પ્રભુ, દયા લાવીને મારાપર કૃપાદષ્ટિએ જોજો. (૮) ટીપ:—આમાં કવિ કાવ્યિક, માનસિક અને ઇંદ્રિયોથી થતું પછી તે ચાહે ઇરાદા પૂર્વક થતું હોય અથવા અજાણે થતું હોય તે સર્વ પાપનું ઇશ્વર આગળ નિવેદન કરે છે; અને તેમાંથી તું મને બચાવજે, મારાપર કૃપાદષ્ટિએ જોજો એવી પ્રાર્થના કરે છે.

નાનાલાલ કવિ એ કવીશ્વર હલપતરામ ડાહ્યાભાઇના પુત્ર.

પાઠ ૭ મો.

જય જય (સં) જીત કે કૃતેહનો

પોકાર

ગરવી=મોટું; વિશાળ (સં. ગુરુ ઉપરથી)

અરણ્ય=અરણ્ય; સૂર્યોદય પહેલાંનું

રાતા રંગનું ઝગઝગ

ધ્વજ=ધ્વજ; વાવટા
 ઝળઝળ=ઝળાંઝળાં; ચક્રચક્રટ
 કમ્પંખી=કમ્પંખાના રંગનું; રાતું; લાલ
 અંકિત (સં) નિશાનીવાળો (અંક
 =ચિહ્ન કરવું)
 સંતાન (સં) પ્રજા; છાંયા છોકરાં
 પ્રેમ ભક્તિ (સં) સ્નેહ સાથેની
 સેવા
 કરંત=કરે છે
 રક્ષા (સં) સંભાળ; રક્ષણ; (રક્ષ
 ધાતુ=રક્ષણ કરવું+આ=નારીજન-
 તિનો પ્રત્યય)
 દારકેશ (સં) દારકાનો નાથ; ર-
 ણુછેડછ (દારક;+પ્રથમ=ધણી)
 ખરેખર=ખુલ્લું.
 સુભટ (સં) જોડા; લડવૈયા
 જુદ રમણ=ત્રણાધર્મા જુઝવું તે.
 રત્નાગર=મહાસાગર (સં. રત્નાકર)
 વીર (સં) બળવાન
 પૂર્વજ (સં) પહેલાં જન્મેલા; વ.

ડવાઓ; ધરડાં વરડાં (પૂર્વ=પહેલાં
 +જ=જન્મેલા)
 જયકર=ફતેહ ભરેલી
 શોયે=શોભે
 રંગ=શોભા; તેજ; બહાર
 સત્વર (સં) તરત; જલદી; એકદમ
 શકુન=શુકન; કામની શરૂઆતમાં
 જે સારા ચિહ્નો થાય છે તે.
 જેમ કે, ગાય, પનીઆરી, વિદ્યાર્થી
 વગેરે સામે મળે તે.
 મધ્યાહ્ન (સં) બપોર (મધ્ય+આ-
 હન=દિવસ)
 ધૂમે=મહાલે
 નર્મદા=નર્મદાશંકર કવિ; સુખ
 આપનાર (નર્મ=સુખ+દા=આપ-
 નાર)
 સાથ=ટેળું
 શૂદ્ર=સેવા કરનારી જાત; હલકી જાત
 વદા=મોલ્યા (વદ્ ધાતુ=મોલવું)
 આર્યધર્મ=શ્રેષ્ઠ ધર્મ; સદાચાર

પાઠ ૭ મો ગરબી ગુજરાત.

સમજુતી-હે ! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારી ફતેહ થાઓ,
 તારી ફતેહ થાઓ. હવે અણ્ણથી ઝળઝળી રહેવું પડેલીકે શોભેછે.

સૂર્યોદય થવાનો (ચઢતી થવાનો વખત આવ્યો છે. તેથી તારાપર સ્નેહ અને શ્રદાતનના ઉંચા ગુણની નિશાનીવાળી ધળ ઝળાંઝળાં કરતી શોભશે, માટે તું તારી પોતાની તમામ પ્રજાને સ્નેહના બાવથી (એક બીજાની ને તારી) સેવા કરવાની રીત શીખવ. તારી જાત-જમીન સારી ઉંચા પ્રકારની-ફળદ્રુપ છે. માટે હે ! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારો જય થાઓ તારી કૃતેહ થાઓ. (૧) તારી (ગુજરાતની) ઉત્તર દિશામાં અંબા માતા, પૂર્વમાં મહાકાળી માતા, દક્ષિણમાં કુંતેશ્વર મહાદેવ તેમજ પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દેવો, સોમનાથ મહાદેવ ને શ્રી રણછોડજી તારાં રક્ષણ કરે છે તેઓ ખરેખરી તારી મદદમાં છે. માટે હેં (૨) તાપી અને નર્મદા જેવી (પવિત્ર) નદીઓ તને જીએ છે, મતલબ કે તારામાં છે તેમજ વળી મહી અને બીજી નદીઓ પણ છે વળી (એક બાજુએ) તારા જોડાઓના જીહ્વ રમણને રત્નથી ભરેલો સાગર (અરબી સમુદ્ર) જોધ રહ્યો છે. મતલબ કે તારી પશ્ચિમ બાજુએ કુદરતી આડ રૂપે અરબી સમુદ્ર આવી રહ્યો છે. તારા પર્વતો ઉપરથી બળવાન વડવાઓ (તેની પ્રજાને) કૃતેહનો આશીર્વાદ દે છે. તારી પ્રજાની તમામ જાતો સંપથી શોભે છે, માટે હેં (૩) તે (ચઢતીના વખતનો) અણહિલપુર પાટણનો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બહાર (શોભા) જે હતો તે શોભાથી પણ વધારે સારી શોભા હે ! મા (ગુજરાત) તારી જલદી થશે, કેમકે સારા શુકન દેખાય છે, કારણ કે રાત પુરી થઇ ગઇ છે. (પડતીનો વખત ગયો છે) તેથી બપોરનો વખત ઝળકી નીકળશે (પુરેપુરી ચઢતી થવાનો વખત આવશે) હવે તારી પ્રજાના માણસો નર્મદાશંકર કવિના વિચારની સાથે

મહાલે છે (મળતા થયા છે.) અથવા તો તારી પ્રજનું સુખ કરનારે ટોળું (ચઢતીના વિચારમાં) મંડ્યું છે. માટે હેં (૪)

ગુજરાત કોની કોની છે, શું ? બ્રાહ્મણ વાણીઆ, શ્રાવક, ભાટીઆ, ક્ષત્રિય, રજપુત, કણ્બી અને કોળી કે બીજી હલકી જાતોની કહેવી ? અરે ના, ના; તેની નથી. ત્યારે ગુજરાત કોની કહેવી ? તો કે જેના વડવાઓ અને જેઓ વળી આજે પણ (હયાત છે તેઓ) પોતાના જન્મથી કોઇ પણ જાતની કોઇ પણ જાતની લખવાનું કારણ કે ગુજરાતના દરેક વિભાગની ગુજરાતી ભાષા જરા જરા ભેદવાળી છે તે માટે. ગુજરાતી ભાષા બોલ્યા, અને વળી પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મને વળગી રહ્યા : (ધર્મ બ્રહ્મ થયા નથી) તેનીજ ગુજરાત છે. પછી તે ગમે તે જાત હોય તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે. વળી બીજા પરદેશીઓ કે જેઓને એ ભૂમિએ પાળીપોષીને મોટા કર્યા, તેઓ પારકા ધર્મના છે, પણ ગુજરાત માતાનું ભક્તું ચઢાનારા છે માટે તેઓ એ માતાની પ્રજાના ભાઇ કહેવાયા. તેથી તેનીજ ગુજરાત છે. પછી તેઓ ગમે તે જાતના હોય તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે.

પાઠ ૧૨ મા.

ગિરિ=પર્વત

તળાટી=તળેટી

દામોદર=વિશેષ નામ છે; કૃષ્ણ.

(દામ ઉદરે યસ્થયઃ=જેને ઉદરે

દોરડું છે તે દામોદર; કૃષ્ણ)

વઃમીએ=મુક્ત થઇએ; કાઢી નાખીએ

પક્ષ-પક્ષી=વિરોધ

સમદષ્ટિ=સરખી નજર

ગૌમૂત્ર=ગાયનું મૂત્ર (ગૌ=ગાય+મૂત્ર)

વાક્ય દાન=વચન; બોલ આપવો

તે (વાક્ય=બોલનો સમૂહ+દાન

=આપવું)

નિશા=રાત્રી

ભોર=પ્રભાત

દંગ=લક્ષણ

મોન=મોલવું નહિ તે

અધવધરા=નહિ આમ ને નહિ
નહિ આમ એવા; અધકચરા.

બ્રષ્ટ=મગડેલા; વટળેલા.

બંધાણું=મંધાયું; લાગ્યું.

રાતું=સ્ત્રી કુટુંબાદિવાળું

માતું=ધરાએણું

નેહ=પ્રીતિ

ઉડો=ગાઠો

હળવાં=હલકાં

તોલે=મરાબરીમાં

ના'વે=આવે નહિ

ખરખરો=ત્રાગણી

ફાક=મિથ્યા

ચિંતવ્યો=ધારણો

અર્થ=હેતુ; વિચાર.

ઉગરે=રહે; બચે

ઉદ્વેગ=અકસોસ; દીલગીરી

શકટ=ગાડું

શ્વાન=કુતરો

છત્ર=છાંયડો

લતા=વેલ

યથા=જેમ

અર્થ=ફાકટ; નકામો

શાયે=દીલગીર કરે

ભુગલ=ખે; જોડ

પાઠ ૧૧ મો. નરસિંહ મહેતાને ઢેડ વૈષ્ણવનું

આમત્રણ.

સમજીતી-પર્વતની તળેટીએ દામોદાર નામનો એક કુંડ હતો;
ત્યાં નરસિંહ મહેતા રોજ નાહવા જતા હતા. ઢેડ જાતમાં હરિની
દદ ભક્તિ હતી તેઓ એક દિવસ મહેતાને પ્રેમ પૂર્વક પગે
લાગ્યા. પર્વતની તળેટીએ હાથ જોડીને સ્તુતિ કીધી અને બહુ
બહુ પ્રકારે વીનવ્યા કે હે મોટા પુરુષ અમારી એટલી વિનંતી છે

કે તમે અમારે આંગણે કિરતન (ભજન) કરો. પર્વતની તળેટીએ (ભજન કરો) જેથી અમે પ્રેમરૂપી પદાર્થ (ઇશ્વર રૂપી વસ્તુ) પામીએ અને જન્મ મરણની ખટપટમાંથી મુક્ત થઈએ. (ઇશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે માટે પ્રેમ પદાર્થ) આપણે હાથ જોડી કહેતામાં મહેતાને દયા આવી કારણ કે મહેતાજી ધણા દયાળુ વૈષ્ણવ હતા. પર્વતની તળેટીએ જ્યાં પક્ષાપક્ષી (તડ) હોય છે. અર્થાત જ્યાં સંપ હોતો નથી, ત્યાં પરમેશ્વર પણ હોતો નથી, માટે સત્રજે ઠેકાણે સરખી દષ્ટિ રાખનારને તો સધળા સરખાંજ છે, એવો વિચાર કરી, જાઓ, ગાયના છાણુ મૂત્રથી તુળસી વૃક્ષની આજુબાજુ લીંપજો, અમે આવીશું, એવું વૈષ્ણવે (મહેતાએ) વચન આપ્યું, પર્વતની તળેટીએ પછી મહેતા રાત્રે ભજન કરવા આવ્યા, ઢેડા પ્રસાદ લાવ્યા તે વિષ્ણુને ધરાવ્યો અને ઉત્સવ કર્યો, સવાર થતા લગી ભજન કર્યું તેથી સધળા વૈષ્ણવ (ઢેડાઓ) સતોષ પામ્યા. પર્વતની તળેટીએ પછી હરિના ગુણ ગાતા તાળ, શંખ અને મૃદંગ વગાડતા વૈષ્ણવ (સાધુ) સાથે મહેતા ઘેર આવ્યા. નાગરી નાત આ જોઈ હસી હસીને તાળી લે છે, અને કહે છે કે આ બ્રાહ્મણના શા ઢંગ ! પર્વતની તળેટીએ મહેતાએ આ સાંભળ્યું પણ ચુપ રહીને તેઓ ચાલ્યા ગયા, કારણ કે તેમણે વિચાર કર્યો કે એ અધકચરાઓને શું ઉત્તર આપવો ? લોકો જાણ્યા અને સ્ત્રીપુરુષ મહેતા ઢેડને ત્યાં ભજન કરવા ગયા હતા એવું જાણી મહેતાને પૂછે છે કે તમે એવા કેવા કે ઢેડને ઘેર ભજન કરવા ગયા ! પર્વતની તળેટીએ તમે નાત જાણો નહિ, જાત જાણો નહિ, અને કાંઈ વિવેક વિચાર પણ સમજતા નથી, ત્યારે નરસિંહ મહેતા હાથ જોડીને કહે છે કે મને તો ફક્ત વૈષ્ણવનોજ આધાર છે. પર્વતની તળેટીએ

ગામ લોકોને મહેતાએ આપેલો જવાબ.

સમજીતી-અમે તો એવા, એવા, વળી તમે કહો છો તેવા (બ્રહ્મ) છીએ. જો તમે અમને ભક્તિ કરતાં છતાં પણ બ્રહ્મ કહેશે તો અમે દામોદર (કૃષ્ણ પરમાત્મા) ની સેવા કરીશું. અર્થાત અમારે તમારી કાંઈ જ નહીં. (ટેક) જેનું મન જેની સાથે બંધાય તે પ્રણાણે તે વર્તે. (પછી દાખલો આપે છે કે) મારું ઘર પ્રથમ રાતું સ્ત્રી કુટુંબાદિથી ભરપૂર હતું, તે હવે હરિષ્પી રસથી માતું થયું છે. અર્થાત હવે સંસારીક વિષયોથી મુક્ત (હરિરસમાં નહાતું) થયું છે, અને તેનાજ ગુણ ઘેરેઘેર ગાતું ફરે છે. (ટેક) બધા સાથમાં (સઘળા માણસોમાં) હું એકલોજ ભુંડો છું, ભુંડાથી પણ ભુંડો છું; તમારા મનમાં આવે તેમ કહેજો (પણ મારે તેની પરવા નથી.) કારણ કે મને ભુંડો નેહ લાગ્યો છે. (મારે શ્રી પ્રભુ સાથે ભંડી (ગાઠ) પ્રીતડી બંધાઈ છે. (ટેક) કર્મ અને ધર્મની અથતા (પુણ્ય કર્મ કરવા અને દાન કરવું) ઇત્યાદિ જેટલી વાતો છે તે મને ગમતી નથી. જેનાથી સઘળા પદાર્થ મળે એવા મારા પ્રભુની તોલે તે (કર્મ ધર્મની વાત) કદી આવે નહિ. (ટેક) ટીપ:-નરસિંહ મહેતા કર્મ ધર્મને માનતા નહોતા. તે તો માનતા હતા કે ઇશ્વરનું ભજન કરવાથીજ તે મળે છે, અને મળ્યા એટલે બસ, સઘળી વસ્તુઓ તેમાં સમાયલી હોવાથી સઘળુંજ મળે છે; માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવું, અને કર્મ ધર્મની વાત છોડી દેવી. હું નરસિંહ મહેતા હલકા કર્મ કરનાર છું, મને તો વૈષ્ણવ (હરિ ભક્તજ) વહાલા છે. હરિભજન (હરિભક્ત) થી જે લોકો જીદાઈ ગણુશે; તેમના ફેરા ફેકટ ઠાલા છે. અર્થાત તેમનો જન્મ દુનિયામાં નિરર્થક છે.

કારણ કે જેને માટે જન્મ આપવામાં આવ્યો છે, તે હેતુ નષ્ટ થાય છે. (ટેક) ટીપ:-હરિજનથી જુદાઈ ગણવી નહિ એટલે ગમે તે જાતનો હોય ફક્ત હરિજન જોઈએ તો પછી તે અને આપણે સઘળા સરખા છીએ.

ઈશ્વર ઇચ્છા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી.

સમજૂતી—જગતના ગુરુદેવ પરમેશ્વરને જે ગમે અર્થાત્ તેની ઇચ્છાથી જે થાય, તેની દીલગીરી કરવી ફાકટ છે. આપણો ધારેલો વિચાર (કાર્ય) કાંઈ પણ થતું નથી. (ઈશ્વરનું ધારેલું જ થાય છે.) ઉલટો આપણે માટે શોક કરવોજ રહે છે (ટેક) ગાડાની નીચે ચાલતું કુતરું જેમ હુંજ ગાડું ખેંચું છું એમ માને. તેમ સર્વ વાત હુંજ કરું છું એવું મનુષ્યો માને છે, તે અજ્ઞાનતા (મુખાંધ) છે. એવીજ રીતે સૃષ્ટિનું મંડાણ (શરૂઆત) પણ છે, અર્થાત્ ઇશ્વરની મરજીથી આ સઘળી દુનિયા ઉત્પન્ન થયેલી છે. તે વાત કોઈક જોગી અથવા મહા તપસ્વી જાણે છે. (સઘળા લોકો તો “હુંજ કરું છું” એવા ભ્રમમાંજ કુટાય છે.) (ટેક) જો મનુષ્યથી થતું (ખનતું) હોય તો કોઈજ દુખી રહે નહિ. શત્રુઓને મારી સઘળા મિત્રોનેજ રાખે. ગરીબ અને રાજા કોઈ દૃષ્ટિએ પડેજ નહિ (સઘળા સરખાજ દેખાય) બીજાનો છાંયડો પડવાથી ધર પર ધર આંધે અર્થાત્ કોઈના ધરનો છાંયડો બીજાના ધર પર પડે, તો તે તુરત પોતાનું ધર પેલાથી ઊંચું કરાવે એટલે પર ધરનું શીળું પણ ખમે નહિ. (ટેક) ઋતુઓ એની મેજેજ જેમ વેલ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ વગેરે આપે છે. (જે પ્રમાણે જે ઋતુમાં થવું જોઈએ તે પ્રમાણે તે ઋતુમાં ઇશ્વર પ્રેરણાથીજ યથા કરે છે.) મૂર્ખ મનુષ્ય મનમાં ફોગટ શોચ

(દીવગીરી) કરે છે. જેના નસીબમાં જે લખ્યું હોય છે તે તેને યોગ્ય સમયે એની મેળેજ મળે છે. (ટેક) અંથોની ગરબ કરીને કાંઠ પણ વાત ખરી કાઢી નહિ, અર્થાત્ વેદમાં ઈંદ્ર, વરુણ આદિ દેવો માન્યા ઉપનિષદમાં નિરંજન નિરાકાર ઇશ્વર માંન્યો, વળી પુરાણોમાં મૂર્તિઓ માની; આમ અંથોમાં ગરબ કરી નાખી. તેથી મારા મનમાં તો એમ આવે છે કે મન કર્મ અને વચનથી પોતે માની લામ્ર, જેને જે ગમે તેને તે પૂજે, અને તેને ઓળખે એજ ખરું છે. (ટેક) સંસારના સુખને મિથ્યા માનજો, કૃષ્ણ વિનાનું બીજું સર્વ કાચું છે. જે હાથ જોડી નરસિંહ કહે છે કે હું જનમો જનમ હરિનેજ જાયું છું. હરિ (કૃષ્ણ પરમાત્મા) નીજ ભક્તિ કરું છું. [માટે દરેક માણસે કરવી એ વ્યંગ્ય (લાક્ષણિક અર્થ) છે.]

પાઠ ૧૫ મો.

પવિત્ર પુરુષ.

હરિજન=હરિભક્ત; હરિને ભજને
તેમના મય થઇ ગયેલા પુરુષ
પંખીડા=જીવ (જીવ રૂપી પંખીડા)
આરો=ઓવારો; છેડો.
હરિપદ=ઇશ્વરનું સ્થાન; હરિના
ચરણ કમળ.

સાહેલી=સખી

દાનવ=રાક્ષસ. (દનુ-દિતિ નામની
કશ્યપ ઋષિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન
થયેલા માટે દાનવ)

દેવા=દેવો

હરજી=ઇશ્વર

અલખ=પરમાત્મા

લેહે=તાન

પારંપાર=ઠેઠાઠેઠ; છેડા સુધી.

ભગડી=આપી

સંત=ઇશ્વરને ઓળખનાર મહાત્મા;

ધર=પ્રથમ; શરૂઆત.

ધારે=વિચારે; વિમાસણ કરે.

શૌચ=પવિત્રતા (શુચિ ઉપરથી

શૌચ. શુચિ=પવિત્ર)

આચાર=આચરણ.

ધામ=ધર

કુસંગ=નહારી સોજત (કુ+સંગ)

નરદેહ=મનુષ્ય દેહ

અનૃત=જુઠું

નકામ=નકામો

કરતાર=કરનાર; બનાવનાર; ઇશ્વર

દંભ=ખોટો ડેળ

શશિ=ચંદ્ર; સોમ

ચાર=સુંદર

શર્વરી=રાત્રિ

પાઠ ૧૫ મો હરિજનનાં હૃદય.

હરિજનનાં હૃદય—અત્યાર સુધીમાં થયેલા હરિજન (હરિ-ભક્તો)નાં હૃદય હરિના ભક્તિ રૂપી રસથી આર્દ્ર થઇ, કેવાં રસ લીન બન્યાં હતાં; તે દૃષ્ટાંતથી બતાવી ધીરો ભગત પોતાના જીવને-સર્વ પંખીને (સર્વ જીવને) બોધ કરે છે.

સમજીતી—હે ભાઈ, મનુષ્ય રૂપી પંખીડા આ તો ઉતરવાનો ઘાટ છે, માટે પીયુ, પીયુ, પીયુ એવો પોકાર કરો. અર્થાત્ જીવને શિખામણ આપે છે કે હે ભાઈ મનુષ્ય-પંખી આ સંસાર રૂપી સાગરનો ઘાટ તારે ઉતરવાનો છે, અને પેલે પાર હરિપદમાં જવાનું છે. ઘાટ ઉતરવા માટે નાવ જોઈએ માટે કવિ કહે છે કે પીયુ પીયુ પોકારો. એટલે ઇશ્વરના ભજન રૂપી મધુર અવાજ કરો-ઇશ્વરનું ભજન કરો એ ભજન રૂપી નાવથીજ તમે આ સંસાર રૂપી સાગરનો ઘાટ તરી શકશો. તમારા હૃદય કમળમાં અર્થાત્ મનમાં હરિનું પદ-ઇશ્વરનું ભજન-ઉપાધિ રહિત હરિનું આનંદમય સ્થાન ધારણ કરો. અર્થાત્ હરિના ચરણ કમળનું ધ્યાન ધરો. (ટેક) જે સ્ત્રીપુરુષોએ જાગીને જોયું છે—સમજીને ઇશ્વર ભજન કર્યું છે, તેમને અલખ, લખ (સાકાર અથવા નિરાકાર ઇશ્વર) ના ભજનની

લેહ (તાન) લાગ્યું છે એ તાનથીજ અર્થાત્ ભજનથીજ મીરાંબાઇ, કરમા, શ્વરી, પુરી એ સહજમાં સંસાર સાગર તરી ગયાં. અર્થાત્ તેમનું ચિત્ત હરિના ભક્તિ રૂપી રસમાં નાહ્યું કે તરતજ તેઓને મોક્ષ મળ્યો. (ટેક) ગોપીચંદ રાજ અને ભરતને પણ એવી લેહ લાગી હતી, તેથી તેઓ આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી ઠેકઠેક ચાલી ગયા-પાર ઉતરી ગયા. એજ રીતે પીપો, સુરદાસ અને હરિનો દાસ કબીરો એ સર્વે ઇશ્વરના ભજનની લેહથીજ મોક્ષ પામ્યા છે; એ વાતને સઘળો સંસાર જાણે છે એટલે એ વાત જગ જહેર છે. (ટેક) ઉપર પ્રમાણેજ કુઓ કુંભાર, સદનો કસાઇ, ધનોજી જાટ અને નાભો ઢાંદી એ સર્વે પણ હરિ ભજનથી મોક્ષ પામ્યા છે. બિલ્લ ભક્તને (વાલ્મિકીને) ઇશ્વરે સંતની સંપત્તિ અર્થાત્ સંત લોકના જેવી સ્થિતિ--મોક્ષ આપ્યો છે. મતલબ કે ગમે તે જાતનો હોય પણ તે જો પોતાનો (ઇશ્વરનો) ભક્ત હોય તો તેને ઇશ્વર મોક્ષ આપે છે. (ટેક) જનક રાજ અને શુકદેવ જોગી એમના જીવતરને ધન્ય છે ! એ મહાન સંત પુરુષો ઇશ્વરના ભજનથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. માટે હે ચતુર, તમે વિચારો કે એમના હૃદય તે કેવાં હરિરસથી ભીનાં હશે ! (ટેક) શાહ બલખ બોખારાનો પાદશાહ જેને હરિ ભક્તિનું તાન લાગવાથી પોતાની રંભા તુલ્ય રૂપાળી ૧૬૦૦ રાણીઓને છોડી દીધી (ત્યાગ કરી), અઢાર લાખ ઘોડા, બીજી દોલત અને દુનિયા મૂકીને ઇશ્વરનું ભજન કરવા ચાલ્યા ગયા હતા, અર્થાત્ ઇશ્વર ભજન આગળ રાજગાદી પણ વિસાતમાં નથી, એવું જ્ઞાન થવાથી બલખ શાહે સર્વ છોડી દીધું હતું. (માટે હે મનુષ્ય તું આ કાંઈ મારવા છોડી દે, અને ઇશ્વરનું ભજન કર.) (ટેક) હે

ભાઈ ઇશ્વરના ભજનમાં કાંઈ નાતજાતનો નિયમ નથી. (અર્થાત્ અમુક જાત હોય તોજ તેને ભજન કરવાથી મોક્ષ મળે એવું કાંઈ નથી) રાક્ષસે કાણુ અને દેવોએ કાણુ ? અર્થાત્ શત્રુ કાણુ અને મિત્ર કાણુ ? એટલે-ઇશ્વરને કાંઈ શત્રુએ નથી અને કાંઈ મિત્ર પણ નથી; કાંઈ ઉંચે નથી અને કાંઈ નીચે નથી. તેને મન તો સદ્ગુણા ભરતો એકજ સરખા છે. માટે ધીરો ભગત કહે છે કે જે માણસ ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરે તે ઇશ્વર રૂપજ છે. અર્થાત્ ઇશ્વર કદી પણ પોતાના ભક્તોથી દૂર રહેતો નથી-જુદો રહેતો નથી; તે તો પોતાના ભક્તોનાં અંતઃકરણમાં વાસ કરીનેજ રહે છે.

ધર્મ વિષે.

સમજીતી--હે ભાઈઓ તમે મૂળથીજ ધર્મનો વિચાર કરો. કવિ ધર્મની વ્યાખ્યા આપે છે કે-અર્ધા કપટ (દગાફટકા, લુચ્ચાઈ, લફંગાઈ ઇત્યાદિ) છોડી દઇને જે પાપમાં પડતાં ધારે (વિચાર કરે) કે આ પ્રમાણે કરવું એ ખોટું છે અર્થાત્ પાપ કરવું એ ખોટું છે એવું ધારવું એનું નામજ ધર્મ. (ટેક) સ્વાયું ખોલવું, દયા રાખવી, ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું, પવિત્રતા રાખવી એ ચાર ધર્મના પગ છે.-પગ રૂપ છે. (જેમ પગ વિનાનો માણસ ચાલી શકે નહિ, કામ કરી શકે નહિ તેમ એ ચાર સિવાયનો ધર્મ નકામો છે) જેના મનમાં એ ચારે વસ્તુ વાસ કરીને રહી છે અર્થાત્ જે એ ચાર નિયમ પાળે છે તેનોજ આચાર (આચરણ) ઉત્તમ છે. (ટેક) વહેમ, અહંકાર, નઠારી સોજાત અને જૂઠું એ ચાર અધર્મના પગ છે. (અધર્મ ન રાખવો હોય તો તેના એ ચારે પગ કાપી નાખવા.) એ દુર્ગુણો જો શરીરમાં પેસે તો અંદર પેસીને તેઓ ધર્મનો ભંગ

કરે છે. અર્થાત્ ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી મૂકે છે. (ટેક) હવે પહેલા ગણાવેલા ધર્મના ચાર પગ રાખવાથી એટલે સત્ય, દયા, તપ, શૌચ એ ચારે રાખવાથી શું ફાયદા થાય તે કહે છે--

જો શરીરમાં સત્ય વાસો કરીને રહું હોય તોજ સાચો વિચાર સૂઝે, અને એથીજ બુદ્ધિનો પ્રકાશ ધણો વધે. અર્થાત્ બુદ્ધિનો વિકાસ થાય અને એથીજ ઇશ્વર હાથ ઝાલે, અર્થાત્ ઇશ્વરના પદને પમાય. (ટેક) ચંદ્ર વિનાની જેવી રાત્રી નકામી છે, દીવા વિનાનું ઘર નકામું છે, તેમ સત્ય વિનાના માણસોનો દેહ નકામો જાણવો. (ટેક) જેને જીવ ઉપર દયા છે, ગરીબનાં દુઃખ મટાડે છે અને શરીર, પૈસો અને તે જે ન અને તો છેવટે વાણી વડે પણ સર્વને સુખ આપે (ટેક) સધળાનું કલ્યાણ (બહુ) કરવા માટે સારું ઇચ્છે--અધાનું કલ્યાણ થાય એવી ભાવના કરે. એક પણ અવગુણ મનમાં રાખે નહિ એનુંજ નામ દયા. અર્થાત્ આટલા ગુણોનો દયામાં સમાવેશ થાય છે. (ટેક)

ધર્મ પાળવામાં ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડે છતાં તે પાળેજ એનું નામ તપ. એ સિવાયના બીજા (તપ કરીએ છીએ એવું બતાવવાના) ઢોંગ અનેક છે, તેણે કામ સુધરતું નથી. અર્થાત્ તેનાથી મોક્ષ મળતો નથી. (ટેક) જે માણસ તપ કરીને (દુઃખ સહન કરીને) પોતાના શરીરને મજબુત બનાવે. ઈંદ્રિયો અને પ્રાણને જીતે, પોતાના મનને વશ રાખે તે ચતુર સુખાણુ-હોશિયાર પાવરધો થાય. (ટેક) સુખ અને દુઃખને સરખાં ગણે, હરખ અને દીલગીરીને પણ સરખાં ગણે, ધીરજ અને ધર્મને કદી ભૂલી જાય નહિ અર્થાત્ ધૈર્ય રાખે અને ધર્મ પણ રાખે એવા માણસો કોઇકજ ! (એટલે ભાગ્યેજ બધા નિયમ પાળનારો માણસ દુનિયામાં મળે.)

(ટેક) પવિત્રતાને માટે જે જે ક્રિયાઓ કરવી પડે તે તે સધળા કરીને શરીરને શુદ્ધ રાખે; શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી પોતાના મનનો મેલ જ્ઞાન રૂપી પાણીથી ધૂએ, અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવે, (બાહ્ય શુદ્ધિ વિના અંતર શુદ્ધિ થાયજ નહિ) તેજ માણસ બહાદુર છે. (ટેક) ઉપર રહ્યો તેવો ધર્મ જે પ્રાણી પોતાના મનમાં ધારણ કરે-પાળે તેજ પવિત્ર છે એવા માણસોનું આ જગતમાં જીવવું સફળ છે. અને તેમનાં ચરિત્રો સુંદર છે. અર્થાત તેમનું જ વર્તન શુદ્ધ છે.

પાઠ ૧૯ મો.

અંક=અંક શબ્દનો અર્થ ખોળો છે. નાટકની વસ્તુને રસ કથા ભાવ સહિત અભિનયવડે સભા-સદોના ખોળામાં અપાતી હોય તેમ તેમના મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એ ભાગને અંક કહે છે. નાટકમાં જે શબ્દ વપરાય છે તે રૂઢ થયેલો જાણવો. પ્રકરણ; ભાગ. પ્રોટો=પ્રોટો (પ્ર+વહ પાતુનું જૂ. કૃ. હહ પરથી મોટો.)

પંચામૃત=(પંચ+અમૃત) પાંચ પ્રકારનાં અમૃત. દૂધ, દહીં, આંખણું, ઘી ઇલાદિ

કદપતર=છત્રિછત વસ્તુ મળે એવું

ઝાડ

શ્યામ શરીર=કાળા શરીરવાળો; સર્પ

ગળથુથી=સહજ મોળું એવું ગોળનું પાણી કરી તેને ઉતું કરી તેમાં ઘી નાખી જન્મ પછીના ત્રણ દિવસ સુધી બાળકને પાવામાં આવે છે તે સાપના રાફડા પાસે હંમેશાં પાણી હોય છે. મતલબ કે પાણીવાળી જગ્યાએજ સાપ રાફડો બાંધે છે. માટે તે પાણી કર્યા રહેતું છે તે જાણતો હોવો જોઈએ. ગથે=પૈસાવડે-પૈસા આપીને કર્મ=નસીબ; કપાળ

સાથ=વર્ગ; જથો; ટોળું બેસી તાપે. (ઉનાળામાં બાવા
ધુમ્રપાન કરે=ધુમ્રાડાને પીએ; અ- માણસો-સાધુ, બાવા માલમ
ર્થાત ચોર્યાસી ધુણીની વચ્ચે પડે છે)

પાઠ ૧૯ મો. ઉદ્યમનું બળ અને કર્મનું અંધારું.

ઉદ્યમ એ રાજ છે અને કર્મ (નસીબ) તેના આગળ રાંકડું
ગરીબ છે, તેનો અંક (એક ભાગ) તમારી આગળ (સંભાળનાર
આગળ) હું (કવિ) કહું છું કે તમે સર્વ મનમાંના અહંકાર મૂકી દઇને,
હૃદયમાં ખુલ્લું કરીને જોજો. (ખુલ્લે મને તપાસ કરજો.)
(કારણ કે અંધ ધર્મ શ્રદ્ધાથી આપણે એવું માનતા આવ્યા છીએ
કે, “ધર્મ કરે તે ખરું” “નસીબમાં હશે તે થશે” આ વાત આપણા
મગજમાં એવાં ઉંડાં મૂળ ધાલી બેઠી છે કે આપણને બીજી વાત
રચતી નથી. ઉપરની વાત આપણે કહેતી વખતે જાણે તે સત્યજ
હોય તેમ અભિમાન પૂર્વક અવાજ કાઢી કહીએ છીએ, આથી
કવિને આવું કહેવાની જરૂર પડી છે.)

કર્મ બીજ રૂપે રહેલું છે, જેનામાં એવો જે ઉદ્યમ-ઉદ્યમી
હોય અર્થાત્ મન અને વાણી વડે ઉદ્યમ કરનારો નહિ, એટલે ઉદ્યમ
કરેલું એવું બતાવનારો નહિ, પણ ખરેખરે જ ઉદ્યમ કરનારો જે
માણસ હોય છે તે કુડકપટ-લુચ્ચાઇ-દગાઇ સર્વને જાણી જાય છે.
કારણ કે અમુક કામ આપણે કરવા માંડ્યું. તેમાં ફતેહમંદ થવા
માટે આપણે તે કામમયજ થવું પડે છે. અર્થાત તેના એકે એક
વિભાગોનું બારીક નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. જો તેમ ન કરીએ તો
તે કાર્યમાં આપણે ફતેહ મેળવી શકીએ નહિ, આ પ્રમાણે જ્યારે

સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી નિરીક્ષણ થાય ત્યારે તેમાં કોઇની લુપ્તચાર્દ દોંગાઇ હોય તે સહજ પકડાઇજ આવે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રથમ ઇશ્વરે તો સઘળાના શરીર નગ્નજ ધડ્યાં હોય છે, તેમાંથી ધીરજવાળો માણસ-ઉઘમીજ પોતાના અંગને સારી રીતે ઢાંકી શકે છે. (એનો અર્થ એવો નથી કે બીજા સર્વ નાગા ફરે છે પણ ઉઘમી સારી સ્થિતિમાં આવે છે એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે) ઇશ્વરે નગ્ન શરીર બનાવ્યાં છે એટલે ઇશ્વરે તો સઘળાને સરખીજ રીતે જન્મ આપ્યો છે-આપે છે પછી કોઇ સુખી અથવા દુઃખી થાય છે એ પોતે પોતાના ઉઘમનું ફળ છે-(આ ઠેકાણે એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે કેટલાક જન્મથી ગર્ભ શ્રીમંત જન્મે છે તેનું કેમ ? તો તેનો જવાબ એટલોજ છે કે તે ફળ સંચિત કર્મનું છે. સંચિત=પૂર્વ ભવે કરેલાં ન ભોગવાયલાં કામનો ભંડાર. એ પ્રમાણે છેવટે તો કર્મજ પ્રધાન) તેની-જન્મ લેનારની-મા ઉઘમ વશ થઇને-ઉઘમી થઇને તે મોટો થાય તેટલા માટે તેને ગળથુથી પાય છે, ત્યારેજ તે મોટો થાય છે. માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે. હવે ઉઘમ કેવો કરવો તેને માટે કવિ કહે છે કે જે જેવા કુળમાં અવતરે છે તે તેજ કુળનો ઉઘમ કરે છે. અર્થાત્ વાણીઆનો દીકરો વેપારી થાય અને મોચીનો દીકરો તે મોચીજ થાય છે. હવે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ એ વાત કવિ દાખલા દલીલોથી સાબિત કરે છે.

જો જો હું તમને ઉઘમની રીત-વાત કહું, દૃષ્ટાંત આપું, ધરમાં ધણી ગાયો બાંધેલી છે. હવે એક કર્મી માણસ હોય તેને ખિયા-રાને શેની મતિ હોય કે ગાયોનો શો ઉપયોગ છે ?-કારણ કે તે તો દૈવ ઉપર આધાર રાખનારો છે; પણ ઉઘમી હોય તેજ તેનું

દૂધ દુહો, એ દૂધનાજ પંચામૃત રચીકર પદાર્થો થાય અને તે ઉદ્ધમીજ ખાય. ઉદ્ધમ કર્યા સિવાય બિચારું કર્મ (કર્મને માનનારો માણસ) શું ખાય ? (નર સે'જ ન સુશુદ્ધિ વાવરશે વરસે વરસાદ મરે તરશે) આ ન્યાયને એ મળતું છે.

પરમેશ્વરે જ્યારે દુનિયા બનાવી ત્યારે સારાં મેડાવાળાં ધર ઇત્યાદિ કાંઇ નહોતું, પણ માટી, ચુનો અને લાકડાં-કાટ ઇત્યાદિ તો પુષ્કળ હતાં. હવે જો તે વખતના લોકો નસીબપર આધાર રાખી બેસી રહ્યા હોત તો આવાં ધર થાતજ નહિ. એ તો ઉદ્ધમ વડેજ તેવાં ધર થયાં છે. (માટે ઉદ્ધમજ શ્રેષ્ઠ છે) ઉદ્ધમી માણસ કપાસ વાવીને તેતું રૂ બનાવે કે પછી રૂજ વેચાતું લાવે અને પછી વિવેક વડે વણીને તેતું વસ્ત્ર-લુગડું બનાવે છે, અને તે સર્વે (કર્મી પણ) પહેરે છે, જો તે એવો ઉદ્ધમ ન કરે તો (કર્મી) કર્મને માનનારા સધળા નાગાજ ફરે. કારણ કે વસ્ત્ર ઉદ્ધમ વિના રતું બનેજ કેમ ? કપાસ ઉદ્ધમ વિના પાકેજ કેમ ? (માટે ઉદ્ધમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

ઉદ્ધમ તો કલ્પતરૂના જેવો છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ ઉદ્ધમથી મળી શકે છે-બની શકે છે. જ્યારે ઉદ્ધમી દુઃખ વેઠીને પૃથ્વી ખેડી તેમાં અનાજ વાવે છે, ત્યારેજ પૃથ્વી રસાળ થાય છે, અને અનાજ પાકે છે, ત્યારેજ તે અનાજ ખાઇને નસીબને માનનાર સુખે જીવે છે. (ઉદ્ધમી ઉદ્ધમ કરી અનાજ પકવે નહિ તો કર્મી ખાય શું ? માટે ઉદ્ધમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

જ્યારે ઉદ્ધમ કરીને તેલ પકવે છે, અને વળી ઉદ્ધમ કરી તેને ઘાણીમાં પીણે છે ત્યારેજ તેમાંથી તેલ નીકળે છે. વળી તેલ નીકળ્યું એટલેથી પણ દીવો થતો નથી પણ દીવેટ કરીને દીવો સજ-

ગાવે તો અજવાળું થાય છે, એ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઘમનું જ જોર છે. જેમ ઉપર પ્રમાણે ઉઘમ કરી દીવો ન કરીએ તો અંધારું રહે છે તેમ એકલા કર્મ વડે અંધારું ધોરજ રહે છે.

ધરમાં જુદી જુદી જાતનાં ધણાં અનાજ ભરી મૂક્યાં હોય, તોપણ તે રાંધ્યા વિના કેવી રીતે રંધાય ? અર્થાત્ રાંધવાનો ઉઘમ ન કરીએ તો નજ રંધાય. રંધાય નહિ, ત્યારે ખાય શું ? દૂધને મેળવીને જ્યારે અધરકે છે ત્યારેજ દહીં થાય છે; અને દહીંને વલો-વીએ ત્યારેજ ઘી થાય છે. (માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

ઉંડાણમાં જમીનને વિષે જે પાણી છે તે સાપજ જાણે છે, માટે સાપનો રાફડો જોઇ યોગ્ય સ્થાને ઉઘમી માણસ કુવો ખોદે તોજ કર્મી પાણી પીએ. નહિ તો મરે તરશે. (અર્થમાં નોટ જુઓ) પૈસા ખરચીને સોનું લાવીએ, પણ તેને ધરમાં ભરી મેલીએ નહિ એટલે સોનીને આપી તેનાં ધરેણાં કરાવીએ, કરાવીને શરીર પર પહેરીએ—ધાલીએ તોજ, મોંપર તેજ આવે છે. ધરમાં સોનું ભરી મૂકવાથી તેજ આવતું નથી. (ધરેણાં ધાલવાથી માણસનો દેખાવ ફરે છે તે ઉપરથી સૂચિત)

કોઇ ધરમાં ચાકર હોય તે ધારો કે અમુક માણસની પેટે લુગડાં પણ લાવીને મૂકે છે પણ જો તે ઉભો થઇને ઉંચો નીચો થાયજ નહિ તો તે વસ્ત્રો પહેરાયજ કેમ કરીને ? (ઉંચું નીચું થવું એ પણ ઉઘમજ છે.)

સોના સિવાયની બીજી સપ્ત ધાતુ—જુદી જુદી જાતની ધણી ધાતુઓ છે અને તેમની જુદી જુદી અનેક જાતની વસ્તુઓ બને છે. ઉઘમી માણસજ તેનાં ધાટ ધડવાનાં કામ કરે છે. પછી ધાટ

ધડીને તેનાં નામ પાડે છે. એ સધળું ઉદ્યમથી થાય છે, ત્યારે કર્મી તે વાપરે છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

જેથી કરીને વૈકુંઠરાય (પરમેશ્વર) સંતોષ માને છે તે હવન, હોમ વગેરે ક્રિયાઓ ઉદ્યમથીજ થાય છે, હોમ, હવન કરવાથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થઇ મેઘને વૃષ્ટિ કરવાનો હુકમ કરે છે, તેથી વરસાદ ભારે વૃષ્ટિ કરે છે. તેથીજ અનાજ પાકે છે; તે વડેજ સધળી સૃષ્ટિ જીવે છે. એ સધળું ઉદ્યમથી થાય છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

મોટા મોટા ઋષિઓ અને તપસ્વીઓનો સમૂહ (સધળાં ઋષિઓ અને તપસ્વીઓ) હાથવડે ઇશ્વરની પૂજા કરે છે અને ચોરાશી ધૂણીએ તાપી ધુમાડો ખાઈ મોટો ધર્મ કરે છે—ત્યારેજ તેમનું નસીબ જોરાવર થાય છે. અર્થાત ત્યારેજ તેમને ઇશ્વર મળે છે. (ઋષિઓ પૂજા કરે છે અને તપસ્વીઓ ધૂણીએ તાપી ધૂમ્રપાન કરે છે. અર્થાત તપ કરે છે એમ સમજવું.)

એ પ્રમાણે પુણ્ય સિવાય કોઇ કંઇ પણ વસ્તુ પામતું નથી. (પુન્ય કરવામાં પણ ઉદ્યોગ ગર્ભિત રહેલો છે.) જે જે માણસોને આપણે ક્ષતેહમંદીથી કામ કરતા જોઇએ છીએ, તે સર્વ ઉદ્યમવડેજ ક્ષતેહમંદ થાય છે, (માટે ઉદ્યમ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ વાત છે).

પાઠ ૨૪ મો.
વનવર્ણન=જંગલમાં બનતા બ-
નાવોતું વર્ણન (વન+વર્ણન)
નકીબ=નેહીદાર; ચોપદાર.
સંધુ=અધુ
વર્ણુ=વર્ણન કરું.

વૃક્ષાદિએ=ગ્રાહ વગેરે (વૃક્ષ+આ-
દિએ=ગ્રીજાએ)
સ્વસ્તિ=કલ્યાણકારક.
ધોર=અધરાએલું; ભયંકર
ગરજન થકી=ગર્જનાથી
વ્યાધો=વાધો

અતિશય=અતિશે.

તકુકે=ગુરુસામાં મોટી ચીસ પાડે.

ત્રાસે=ખીએ

પ્રવાસી=મુસાફર.

લવ=લગાર; જરા.

ઉત્પાત=તોફાન; ધાંધલ.

ચિંતન=ચિંતન; ધ્યાન

સમિચ્છાનંદ=હંમેશાં જ્ઞાન અને

આનંદ આપનાર (સત્+ચિત્+
આનંદ)

અગ્રે=અગ્રાન; અગ્રણ્યા.

સુર=સારા; જાણીતા

રંગ=મન; ગમત

વીજ્ઞે=વીજ્ઞાઓ.

કરાળ=ભયંકર; ખિદામણું.

ઓથો=સહાય; બચવાનું ઠેકાણું.

સરવર=સરોવર (સર+વર=મોડું)

તટે=કિનારે

મરાળ=રાતા પગ તથા રાતી

ચાંચવાળો હંસ.

પહાડે=પહાડપર

ટહિકા=ટહુકા

દાદુરો=દેડકાં

પય પય=પાણી પાણી

આકળા=ગાલરા

ચાતકા=પપૈયા.

કુંજમાંહે=ગલીઓમાં.

અન્ય=ખીજા.

કર્તા=કરતાં

રંગ=ગત

નયંતો=ચિંતા વગરનો

જંગાલી=જંગાલ; તાંબાના કાટના

રંગના; સહેજ જુરા અને ધણા
લાલ.

અબ્ર=વાદળાં

ધૂંત્રગોટો=ધુમાડાનો ગોટો.

નભ=આકાશ.

પાઠ ૨૪ મો. ચોમાસાની ઋતુમાં વનમાં બનતા

બનાવોનું વર્ણન.

સમજીતી--સિપાઈ રૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેઘરાજા
પધારવાની) તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ-મુગા રહો. પવન હાલતો
નથી અને (આ ઠેકાણે) બધું સાફ શાંત ગંભીર જણાય છે,

એની શોભા હું શી કહી શકું ! એટલામાં તો મેઘરાજા પધાર્યા
(વરસાદ આવવાની શરૂઆત થઈ અને ઝીણાં ઝીણાં ફેરાં પડવા
માંડ્યાં) તેથી ઝાડ વગેરેએ હરખથી નમીને કલ્યાણ કલ્યાણ એવા
શબ્દો ઉચાર્યા (૧)

ટીપ--સભામાં કેાઇ રાજા કે મોટા અધિકારી આવવાના હોય
છે ને તેમની આવવાની તૈયારી થઈ રહી હોય છે ત્યારે નેકીદાર
-સિપાઈ સૈન્યે મુગા રહો, મુગા રહો એમ કહે છે તેથી પછી કેાઇ
ખોલતું ચાલતું નથી. રાજા પધારે છે, કે સભાના એસનારાઓ હર-
ખથી નમન કરીને કલ્યાણ કલ્યાણ એવા શબ્દો ઉચારે છે. આ
કવિતામાં કવિએ ચોમાસાની ઋતુમાં વનતું વણું વણુંવેણું છે,
તેથી નીચે મુજબ રચના રચી છે.

વન એ કચેરી; ઝાડ, પશુ પક્ષી વગેરે સભામાં એસનાર, મેઘ
એ રાજા; કાગડા વગેરે પક્ષીઓ તે સિપાઈ; (ધણી વખત એવું
જોવામાં આવે છે કે વરસાદ આવવા પહેલાં પવન બંધ થઈ જાય
છે, ઝાડ હાલતાં નથી, પક્ષી ખોલતાં નથી ને શૂન્યકાર જેવું થઈ
રહે છે, પણ વચમાં વચમાં કાગડાઓ ખોલતાં હોય છે એ ખોલ્યા
વગર રહેતા નથી માટે એ નકીલ (રાજા પધારે ત્યારે બધું શાંત
હોય પણ નેકીદાર નેકી પોકારે છે મતલબ કે તેને ખોલવાની છૂટ
હોય છે અને શાંત રાખવા ખાતર સિપાઈઓને પણ ખોલવાની છૂટ
હોય છે તેમ કાગડાઓ કરે છે માટે તે નકીલ) પછી ઝાપટું આવ્યું
કે પવન છુટે છે, ઝાડો ડોલવા માંડે છે અને ઝાડની પાર પવન
આવતાં સુસવાટા સંભળાય છે તે જાણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ
જાગૃત્તા કરે છે તેમ અવાજ કરતાં હોય તેમ જણાય છે.

આ ઠેકાણે સિપાઇરૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેધરાજ પધારવાની તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ (ચુપ રહો) પવન હાલતો નથી, ઝાડ ડાલે છે તે જાણે નમન કરે છે અને ઝાડ તથા પ્રાણી શબ્દ કરે છે તે જાણે સ્વસ્તિ સ્વસ્તિ બોલતાં હોયની તેમ લાગે છે (૧)

ધણા જોરથી કેવો ઠંડો પવન આવે છે અને જો ધણી ઝડપથી આ કાળી વાદળાઓ પેલી આવી, અહા ! ધણું અંધરાએલું આકાશ કેવું પડું પડું કરી રહ્યું છે ! ઓહો ! (વરસાદ) મોટી ધારે આવ્યો અને ખૂબ તૂટી પડ્યો. (૨)

ચારે બાજુએ વીજળી ઉપરા ઉપરી ચમકારા કરે છે અને વળી ગર્જનાથી આખું જંગલ ગાજી રહે છે. વાદ અને સિંહો ક્રોધથી મોટો સાદ કાઢે છે (વરસાદની ગર્જના સાંભળીને તેઓ એમ ધારે છે કે વનમાં અમારા કરતાં વધારે ગર્જના કરનારો વળી આ બીજો કાણુ આવ્યો એમ સમજી વધારે વધારે તડુકે છે) મોટાં ઝાડ પવનથી પડી જાય છે, જે મુસાફર પહેલ વહેલો નીકળ્યો હોય (જેણે જંગલમાં આવા બનાવ જોયા ન હોય) તે આ જોતાં બી મરે છે. (૩)

મારા જેવા બીજા અને જોગીઓ કે જેમને દુઃખ પડેલું છે તેઓ આત્મ ઘેલાઈ જેવાં તોફાન જોઈને લગારે બીએ નહિ, પણ જોગીઓ તો હર્ષથી પ્રભુનું સ્મરણ કરે છે. જ્ઞાની માણસો (આનંદથી) તે ખેલ જીએ છે અને અજ્ઞાની (અતિ દુઃખથી કંટાળીને) મરણ ઇચ્છે છે.

આ કડીમાં કવિએ પોતાના સંબંધની કેટલીક હકીકત જણાવી છે તે એ કે મારા જેવા બીજા દુઃખી લખ્યા છે તેનું કારણ કે

કવિને કાઠ કાઠ વખતે પૈસા સંબંધી ઘણી ગભરામણ થતી તેથી તે કહે છે કે એવા તોફાનમાં જોગી અને મારા જેવા જ્ઞાનીને શર ચઢે છે અને તેઓ પ્રભુ સ્મરણ કરે છે પણ જેઓ જ્ઞાની નથી તેઓ તો અતિ દુઃખથી કંટાળીને મરણ ઇચ્છે છે, પણ સુરા સમજી માણસો તો દુનિયાના ઢંગ જોઈને પછી કુદરતના રંગ જુએ છે ને પછી ઇશ્વર સ્તુતિ કરે છે. (૪)

(વરસાદની ગર્જનાના) આ ભડાકા અને કડાકા ગડગડીને ચાલ્યા જાય છે, વીજળીઓ ચમકે છે, ખૂબ પાણી પડે છે. વાયુના સુસવાટા થાય છે. તડતડ કરીને વાંસ ફૂટે છે (ચોમાસામાં જમીનમાંથી વાંસના ફણુગા ફૂટે છે તે વખતે તડાક તડાક એવા અવાજ થાય છે, તેનો એકદમ ફણુગો નીકળે છે માટે વાંસના ઝાડ તળે કાઠ સૂઈ રહેતું નથી. સૂઈ રહે તો જમીનમાંથી નીકળતો ફણુગો એકદમ શરીરમાં ઘોંચાય છે) તેથી જંગલ બિહામણું થઈ રહે છે, અને તળાવ કાંઠે (વરસાદના ઝપાટાથી) બચવાનું ઠેકાણું નહિ હોવાથી હંસ બૂમો પાડે છે. (એમ કહેવામાં આવે છે કે મને એથો કરો એટલે આડું કંઈક ધરો એવા અર્થમાં એથો શબ્દ કવિએ વાપરેલો છે. (એથો=આધાર). (૫)

પહાડ ઉપર મોર તાણીને ટાંકા કરીને થનથન નાચે છે, આંખાની ડાળ ઉપર કાયલ ખૂબ ટહુકા કરે છે, તળાવમાં દેડકા બોલે છે ને ફૂદે છે અને (પાણીવિના) અકળાયલા ચાતક પક્ષીઓ પાણી પીએ છે તોપણ પાણી પાણી કરે છે. (૬)

ટીપ—ચાતક પક્ષીને માટે એમ કહેવાય છે કે તે વરસાદના પાણી સિવાય બીજું કંઈ પીતો નથી. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના

પાણી સિવાય એની તરસ છીપતી નથી તે હંમેશનો તરસ્યો કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે એને ગળે કાણું છે તેથી પીવાનું નથી માત્ર ઉપરથી વરસાદનું પાણી પડે તેજ તેના પેટમાં જાય છે. તે વરસાદના પાણીને ઝંખે છે તે જેમ વિરહિણી પોતાના ધણીને પિયુ પિયુ કરી ઝંખતી હોય તેમ તે પિયુ પિયુ (પયપય) કરે છે. આકળા કહેવાનું કારણ કે પ્રથમ પાણી ન મળેલું તેથી આકળા અને મળ્યા પછી પણ ફરીથી ચોમાસા સિવાય મળવાનું નથી એ વિચારથી જેટલું પિવાય તેટલું પી લેવામાં ધરાયલા, તોપણ આકળા તેથી સારી પેઠે વરસાદ પડ્યા પછી પણ તેનાથી પય પય (પિયુ પિયુ) બોલી જવાય છે.

વનની બધી મલીઓ (ઉપર છાયા જેવું અને નીચે રસ્તા પડેલા તે) માં પાણી પાણી થઇ રહે છે, પહાડી (પત્થરાળ જમીન બરાબર ધોવાઇને ચકચક થઇ રહે છે. પછી ત્યાં ઠંડી અને સારી માફક આવે તેવી હવા-કાદવ, કચરો કાહેવાણુ વગેરે ધોવાઇ જવાથી થઇ રહે છે. અને સારાં હવા પાણીથી રોગી માણુસોના રોગ (મટી) જાય છે. (૭)

બીજા માણુસો કરતાં ગરમી ને ઠંડી ઓછી લાગે છે એવા ખેડુ લોકો શરીર પલળેલું છતાં ખેતરમાં કામ કરે છે. અહા ! બહુ નવા નવા રંગના જીવજંતુઓ જેતાં મારો જીવ (આવી) સમજણથી ડાહ્યો અને ચિંતા વગરનો થાય છે, (બીજાનું દુઃખ જોવાથી અને ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થવાથી પોતાનું દુઃખ ઓછું થાય છે.) (૮)

છેક જંગાલી રંગના લીલા (સહેજ ભુરા અને ધણા લીલા) પહાડો બહુ સુંદર લાગે છે, ધુમરથી કોઇ ભુરા અને કોઇ ઓછા

લીલા રંગના (જણાય છે) પર્વત ઉપર ચડીને ઉંચે જોઈ તો વાદળાં તરેહ તરેહના આકારનાં (તરતાં દેખાય છે એટલે કાંઈ ઝાડ જેવાં, કાંઈ પશુ જેવાં, કાંઈ પક્ષી જેવાં વગેરે) છે અને નીચે જોઈ તો જુદી જુદી જાતનાં ઝાડનાં ઝુંડ ખૂબ ખીલ્યાં છે. (૯)

અહુ પવનથી ઉંચેથી આડો જતો મેઘ જોઈએ તો ધૂળ ઊડી રહેલી હોય અથવા ધુમાડાનો ગોટો હોય એવું જણાય છે. દરીઓ, પર્વત, ઝાડ, આકાશ એ બધાં એકજ રંગનાં થઈ રહ્યાં છે. માટી રાતી અને ભીની ભીની તથા ઘાસ લીલાં અને ભીનાં થઈ રહ્યાં છે. (૧૦)

પાઠ ૨૮ મો.

ટીપ:-જંગલમાં દમયંતીનો ત્યાગ કર્યા પછી નળરાજા વિરહ દુઃખથી ઉન્મત્ત થઈ જાય છે; તે પ્રસંગના તેના વિલાપનું વર્ણન છે. |
નળ=દ્વાપરના અંતમાં થએલા સૂર્યવંશી રાજા; વિષધ દેશના વીર-સેનનો પુત્ર. (એ સ્વરૂપે સુંદર, શાસ્ત્રજ્ઞાતા, ધનુર્વેદ નિપુણ ને પુણ્યશીલ હતો.)

કર્કેટક=પાતાળનો એક નાગ (એક પ્રસંગે સપ્ત ઋષિના શ્રાપથી એ પૃથ્વી ઉપર બળતો હતો, એવા-

માં નળ રાજા વનવાસ નીકળ્યા હતા તેણે તેને દીઠો ને કાઢ્યો એ ઉપકારને બદલે કર્કેટકે તેને ડંખ દીધો, જેથી નળનું રૂપ કદરૂપું થયું. નળે એમ કરવાનું કારણ પૂછવાથી નાગે કહ્યું કે તમારે ત્રણ સંવત્સર છુપા રહેવું છે; માટે મેં ડંખ દઈ બદરૂપું કદરૂપું રૂપ ક્યું છે. પછી નાગે ત્રણ વસ્ત્ર આપી રાજાને કહ્યું કે આ પહેરવાથી તમારું રૂપ હતું તેવું થશે.)

નયણે=આંખે
વિલાપ=રડનાં રડતાં દુઃખ કહી બતાવવું તે;

વ્યાકુળ=અશાંત; ગભરાએલું; બે-
બાકળું.

અવની=પૃથ્વી.

વૈદર્ભી=વિદર્ભ દેશના રાજા ભીમકની
છોકરી; દમયંતી.

વામા=સ્ત્રી (ડાબા અંગની અધિ-
કારી)

રામા=સ્ત્રી (રમત=ક્રીડામાં સુખ
આપનાર)

અવધ્ય=અવધિ; હદ.

કોકીલાસ્વરી=કોયલના જેવા મધુર
કંઠવાણી.

ઉપન્યો=ઉપન્યો.

વીખવાદ=ટંટો; બોલવામાં ઝેર
સાદ=ધાંટો.

ત્રિશ્વમોહિની=જગતને મોહની પ-
માડનાર.

સૃષ્ટિ દોહિની=આખી સૃષ્ટિના દોહન-
સાર રૂપ.

સુંદરી=સુંદર સ્ત્રી; રૂપવંતી નારી.

વિરહિણી=ત્રિખુટી પડેલી,

વલ્લભ=વહાલામાં વહાલો; ધણી.

દુર્લભ=જેનું મળવું કઠણ થઇ
પડ્યું છે એવું.

પિયુના પ્રાણુ=ધણીના જીવરૂપ;
ધણીને જીવાડનારી.

વાટ=રસ્તો; માર્ગ

ધણુનાં ચણુ ભુસ્ત્યા=પૃથ્વી પર
પડેલાં પગલાં ભુસી નાખ્યાં.

નિરવાટ=કોઈ આવ્યું ગયું ન હોય
એવો રસ્તો.

રૂએ=રડે

હૃદયા ફાટે=જાતી ફાટે

મોહ ધારણુ=મોહને રાખનાર
કર્મ કારણુ=કર્મ શાથી થયું તે.

ભુજ=હાથ

લલાટે=કપાળે

વિલપે=રડે

કલપે=કલ્પાંત કરે

કબુધ=નઠારી બુદ્ધિ

છેહ=દગો

દારણુ=મયંકર

શ્યામા=સ્ત્રી (કાળા રંગ વાળી)

સહીના=સિંહના

સદન્તરત; સઘ

દોહલે=મુશ્કેલીથી

ગજગામી=સ્ત્રી (હાથીની પેઠે

ચાલનાર)	વહ્નિ=અગ્નિ
નિરમુખ=પાછા; વીલે મોઢે	પ્રાણુદાન=જીવતદાન
ગાઢો=ખડો	જોજન=ચાર ગાઉ
પ્રેમ જળ=પ્રેમનાં આંસુ.	શાતા પામ્યો=મુખ પામ્યો; શાંતિમળા
લોહ=લૂંછી નાખ	પુણ્યશ્લોક=જેનું નામ દેવાથી
લૂંછે=લૂંછી નાખે	પવિત્ર થવાય છે એવા; નળરાજ.
સ્વરે ધાયો=અવાજની દિશા તરફ	(યુધિષ્ઠિર પણ પુણ્યશ્લોક
દોડ્યો	કહેવાતા હતા)
દવાડા=દવ; જંગલમાં લાગેલી આગ	વિપ્રવાચા=બ્રાહ્મણનું વચન
વ્યાળ=નાગ; સાપ	વૈદર્ભી કાંત=દમયંતીનો પતિ
દયાસિંધુ=દયાના સાગર	દાધો=દાઝ્યો
દીનઅંધુ=ગરીબના ખેલી	વૃત્તાંત=વીતેલી વાત

પાઠ ૨૮ મો. નળનો વિલાપ અને કર્કેટક નાગ.

સમજીતી—નળરાજ આંખમાં આંસુ લાવીને અનેક તરેહથી દુઃખના પોકાર કરે છે; અને પોતાનું ગભરાએલું શરીર ભોંયપર પછાડે છે. ગરીબ વૈદર્ભી રાણી એકલી વનમાં ખીશે ને ફાટી મરશે; તેથી જીવ્યાની હદ ટળી ગઈ છે. કાપલના જેવા મીઠા સ્વરવાળી એ સ્ત્રી ફરી નહિ મળે; એની સાથે તકરાર શા માટે થઈ ? હે ! મનને ગમી રહેલી દમયંતી ખોલ, એમ નળે ઘાંટો પાડવા માંડ્યો. હે ! જગતને મોહ પમાડનાર, ચતુર, વિશ્વના સાર રૂપ સુંદરી, ધણીથી વિખુટી પડેલી, જેનું દર્શન દુર્લભ છે એવી, પતિના પ્રાણરૂપ (જેના વડે ધણી જીવે છે) એવી દમયંતી તું ખોલ. વનમાં ફરતો અને

રડતો આવ્યાનો રસ્તો જોવા ગયો; પણ કળિયુગે ભોંયપરનાં પગનાં
ભૂસી નાખીને જંગલ આવવા જવાના રસ્તા વગરનું બનાવી દીધું.
નળ રાજ વડની ડાળે વળગ્યો, ને છાતીફાટ રડવા લાગ્યો, મોહ
રાખનારને એ કામ શાથી થયું તે દારણે કપાળે હાથ દબને કહે છે.
રાજ ધણો વિલાપ અને કલ્પાંત કરે છે, અને તેનું સુખ તથા
પ્રેમ સંભારે છે; કે મનને નબળી બુદ્ધિ સૂઝી તેથી અન્યાયે તેને
દગો દીધો. જંગલની હદ ગિહામણી છે, તેમાં અજગર, વાઘ, વર ને
નાગ છે, મોટા મોટા કરાડા અને કાતરો જોઈને તથા સિંહની ગ-
જનાં સાંભળીને એ સ્ત્રી તરત ફાટી મરશે. મહા મુસ્કેલીથી એ ગ-
જગામીની મળી, અને દેવતા પણ વીણે મોઢે પાછા ગયા, તે વખ-
તનો સ્વયંવરનો બધો સંગાત આ વાત સાંભળીને સુખ પામશે.
રાજ રડે છે તેની આંખો કેણુ લૂછે? એવામાં એક જાડો અવાજ
સાંભળ્યો. હે નળરાજ પ્રેમનાં આંસુ લૂછી નાખ ને મને મુકાવ. અને
આ બળી મરતાને બહાર કાઢ. એ વાણી સાંભળીને જાણ્યું કે રાણી
છે; ને એનો રડી રડીને ધાંટો ખેસી ગયો છે. હરખથી ખુશી થઈને
વીરસેનનો કુંવર (નળરાજ) અવાજ આવતો હતો તે તરફ દોડ્યો.
દ્રવ બળે છે તેમાં મોટો નાગ તરફડે છે, ને ખરાડા પાડે છે; ને કહે
છે કે દયાના સાગર, ગરીબના બેલી નળરાજ મને કાઢ. અગ્નિદેવતા
વરદાનને લીધે નળ ન દાઝતાં પાસે ગયો, સારે નાગે નમસ્કાર કર્યા
ને કહ્યું કે હે ગુણવાન રાજ મને પ્રાણદાન આપી જીવડ, હું પણ
તારા પર કાંઈ ઉપકાર કરીશ. જેની એક જોજન જેટલી દેહ હતી,
એવા એ નાગના ઝેરથી ન બીતાં લીધો; અને ખાંધપર ચઢાવી
દેવથી બહાર લાવીને મૂક્યો; તેથી તે જીવને શાંતિ (સુખ) પામ્યો.

નાગ કહે છે કે તમેજ ખરેખર પુણ્યશ્લોક છો. મને બ્રાહ્મણનો શાપ હતો, તે મુજબ નળરાજ મળ્યા. નળ પૂછેછે કે આટલો બધો કેમ દાઝ્યો તે મને માંડીને વાત કહે. તારી હકીકત કહે કે ભાઈ તું કેણુ છે ? કારણુ કે તું બહુ દુઃખ પામ્યો છે. નાગ કહે છે રાજા સાંભળો મને ઋષિનો શાપ થયો હતો.

પાઠ ૩૨ મો.

હાલ=હાલત; દશા.

સુનાની=સોનાની

મૂરત=દેખાવ; સિકલ.

ખેહાલ=(ખે=ખરાબ+હાલ) ખરાબ

હાલત; પાયમાલી.

સુરત=દેખાવ; શોભા

ખાંકી=ફાંકડી; રંગીલી

કુંદન=ચોકખું સોનું

કથિર=કલાઈ

કંચન મણિનો દેવ=(કંચન=સોનું

+મણિ+દેવ) સોનાની મૂર્તિને

મણિ જડેલા એવો દેવ; બાળ-

રાવનો ગણપતિ

સુકુમારો=ધણે નાળુક

ભડો=આગમાં

નેનતણા=આંખના

ચળકાટ=ઝળકાટ

ફૂલાં=ફૂલ; આંખમાં ફૂલું પડે છે તે
ઠાઠ=અપકો; શોભા.

કુવ=ખાડા

લાજે=શરમાય

ચાળા=નિશાની

ચ ચિઆળું=પાણીદાર

ભાસે=દેખાયું

નાક ગયું=આખર ગઈ

નિરાસે=આશા ભંગ થયેથી

ડરામણું=બિહામણું

કારમું=સુંદર

ખમા=(ખ=આકાશ+માં સાત-

મીનો પ્રત્યય) આકાશમાં

ધુપ=તાપ; તડકો.

અમાવાસ્યાયે=અમાસે

સુરખી=તેજ; ભલક

દુઃખદા=(દુઃખ+દા=આપનાર)દુઃખ:

આપનાર

સહસ્ર = હજાર

લિંગ = મહાદેવની મૂર્તિ.

દેખાવ = શોભા

રાણીવાવ = મહારાણી મિનળદેવીની
વાવ

હાડ = હાડકાં; તૂટેલા પથર

પુરાણ = પુરાતનકાળની; પુરાણી

હાલજ = દેદાર; સ્થિતિ

કુમારિકા સરિતા = સરસ્વતી નદી

(એ નદી સમુદ્રને ન મળતાં કચ્છનાં

રણમાં સમાધ જતી હોવાથી કુ-

મારિકા કહેવાય છે.)

લાડતી = લાડ કરતી

વહી = જતી રહી

નદી સ્વરૂપે = નદીના સ્વરૂપની પેઠે

સ્મિત કરી = હસીને

આલિંગન = ભેટવું

તુંપે = તને; તારા પ્રત્યે

સૂચવતી = જણાવતી

મનુજકૃતિ = માણસની કરેલી રચના

(ભગવાન મનુના નામપરથી

માણસો - મનુજ મનુથી જન્મેલા

કહેવાય છે.)

ખુઝવતી = ભૂસી નાખતી

પ્રેમ સન્નિતાપૂર = પ્રેમ રૂપી નદીની

રેલનું પાણી.

મદ ભરીઓ = અહંકારથી ભરેલો.

પાઠ કર મો. સુરતનું વર્ણન.

ટીપ—સુરત શહેર પહેલાં ધણું મોટું, સુંદર અને વેપાર રાજ-
ગારમાં વિકસિત શહેર હતું; પણ આગ, રેલ વગેરે કારણોથી હાલ
પડતી સ્થિતિમાં આવી ગયું છે તે હકીકત જણાવવાનો કવિનો હેતુ
છે. આ કવિતામાં શહેરને એક સ્ત્રી કલ્પીને વર્ણન કર્યું છે. તે
શહેરની જગા અને શહેરના લોકો બંનેને લાગુ પડે છે.

સોનાની સીકલ જેવી હે ! સુરત (પહેલાં સુરત ધણું
સુંદર શહેર હતું તેથી “ સુરત સોનાની મૂરત ” આ કહેવત લોકમાં

ચાલે છે) તારી આ તે શી દશા ! પુરેપૂરી ખરાબ હાલત થઇ ગઇ. હે સુરત તારી સિકલ (ચેહરો) રડતી (નબળી સ્થિતિમાં) થઇ ગઇ છે. (૧)

હે ફાંકડી સુરત તું હસી હસીને રડી (શોભામાં ચડતી ગઇ અને પાછી પડતી થઇ ગઇ) અને ચડી ચડીને પડી (વેપાર વગેરેમાં ચડતી ગઇ અને હાલ તે ઓછાં થઇ ગયાં) કુંદનમાં જડી હોય તેવી દીપી રહી હતી તે હાલ કથિર કરતાં પણ ઝાંખી પડી ગઇ. (૨)

રત્ન જડિત દેવ (બાહુરાવનો ગણપતિ) જેમ કડકે કડકે વેચાયો તેમ તારું કુમળું શરીર ભડકે (આક્રમણી લાગેલી લાહે) વહેંચાઇ ગયું. (૩)

દીપ-છેલ્લા બાહુરાવ પેશ્વાનો રત્નજડિત સોનાનો ગણપતિ હતો તે જ્યારે વેચવા કાઢ્યો ત્યારે કેમ એક જણથી તેનું મૂલ આપી શકાયું નહિ તેથી તેના કંકડા કરી બુદાબુદા ગૃહસ્થોને વેચ્યા તેમ હે સુરત તારો દેહ આક્રમણી વહેંચાઇ ગયો એટલે કોઇ ક્યાં ને કોઇ ક્યાં જઇને રહ્યું.

આંખોના ચળકાટ તે કહાં ! અને આંખે ફુલાં પડ્યાં તે કહાં ! (કેટલો બધો તકાવત) ! ભરેલા ગાલની શોભા (ગઇ) અને ખાડા પડ્યા તોપણ ક્યાં લાગે છે ! (હજી ખરાબી થતીજ જાય છે) મતલબ કે તારી શોભા જતી રહી છે. (૪)

હોઠ જે લાલ હતા તે ધૂંજે છે અને શીકા તથા કાળા પડી ગયા છે. હવે દાંત તણાવા લાગ્યા છે અને મરવાના ચાળા જણાય છે મતલબ કે છેક નબળી હાલતમાં જતી જણાય છે. (૫)

સારું અણિવાળું નાક ચાઠાથી બેસી ગયેલું જણાય છે (નાક એ ચહેરાની ખૂબસુરતીનું એક કારણ છે હાલ લોકનાં નાક તો સારાં છે પણ નૂર વગરના હોવાથી જાણે ચાઠાથી બેસી ગયેલા હોય તેવાં દૂરથી જણાય છે હાય ! (સુરતની) આખર ગદ્ય (નવાબે રાજ્ય ગુમાવ્યાં, વેપારીઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં વગેરે) અને (આશા ભંગ થવાથી તથા આખર જવાથી) નીચું મોઢું થઈ ગયું. (૬)

સુરતનું સુરજ જેવું જે તેજસ્વી મુખ (શોભા) હતું તેજ (સુરત તારું) મુખ ધ્રુવડના જેવું ગિહામણું ને શીકું થઈ ગયું (૭)

આકાશમાં પુનમે જેવો ચંદ્ર હોય છે તેવું તારું ગોરું સુંદર સ્વરૂપ તાપ (આગ વગેરે આક્રોશ) વેઠવાથી અમાસના જેવું (અમાસે આકાશમાં અંધારું હોય તે અંધારા સરખું કાળું) થઈ ગયું. (૮)

ચડતી વખતમાં તારા શરીર ઉપર લાલ તેજ (ગુલાલ, એટલે શિઆળાના તડકા જેવું નૂર) ઊડી રહેતી હતી; તે આ પડતીમાં હાલ દુઃખ દેનારી ભૂંડી (આંખમાં કાંકરી ભરાય વગેરે કારણથી ભૂંડી.) દુઃખદા ધૂળ ઊડી રહી છે. (૯)

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણનો દેખાવ.

સમજુતી—અહીં મોઢું સહસ્રલિંગ તળાવ હતું; અને અહીં આ લાંબું સતું છે તે જુનું પાટણ હતું. અહીં આ મહારાણી મિનળદેવીની વાવની બાગી તૂટી નિશાનીઓ પડેલી છે. અહીં આ મોટા મોટા કિલ્લા, કોટ, બુરજો માટી ભેગા મળી ગયા છે. હમણા એમ નામ દધ દધતે વાતો કરવાની રહી છે, હે પુરાતન પાટણ નગર ! હમણાં તારા આવા દેદાર છે ! ગુજરાતનો વતની કાણ એવો

નહિ હોય કે જેની આંખો આ સ્થળમાં ઉભા રહીને આંસુથી નહિ
 બિંગળાઈ હોય ? પેલી કુમારિકા સરસ્વતી નદી નિર્મળ જળથી વહે
 છે; તે જાણે નાસે છે, પાસે ધસે છે, લાડ કરે છે, લાજે છે ને ઘેલી
 થયેલી લાગે છે, ખરે ધન્યરની કૃપા આ નદી સ્વરૂપે—પાણીની
 પેઠે વહી ગઈ છે; તોપણ નદી તો હસીને પ્રીતિ સહિત તારા
 પ્રત્યે આલિંગન ભરે છે. હે પાટણ ! તારા પ્રત્યે એ દયા લાવતી
 એમ સૂચવે છે કે માણસની કૃતિને કાળની ગતિ ભલે જૂસી નાખે;
 પણ મારું પ્રેમરૂપ નદીની રેલનું પાણી અખૂટ વલ્લા કરશે; ધન
 અને વૈભવના પદાર્થ છેા લૂટાતા, પણ મારું ઝરણુ લૂટાવાનું નથી.
 પર્વતનું શિખર તોડી પાડીને માણસ અહંકારથી ભરેલો ડાલે છે;
 ને જાણે છે કે મારું કૃત્ય હંમેશાં કાયમ રહેશે; તથા મારું શરીર
 કામળ પાણી પોચું ધડેલું છે, તે તો અનંત જીવ સુધી તેમનું
 તેમ પહોંચ્યા કરશે. પણ જતે કાળે—વખત જતાં કાળ (નાશ કર
 નાર સ્વરૂપ) તેને પણ ગળી જશે.

પાઠ ૩૬ મો.

વિવેક (સં) વિચાર; સારાનરસાની
 સમજ. (વિ=વિશેષ. વચ્ચે ધાતુ
 =સમજવું)

વિધવિધ વિચાર=જીદી જીદી તરે-
 હના વિચાર

ઉચ્ચાર=બોલ; વાણી,

સારા ગુણ શોધો=સદ્ગુણની તપાસ
 કરો

ભવ=જિંદગી; ઉંમર

પાઠ=વિદ્યા; જ્ઞાન

પાર=અંત; છેડો

જ્ઞાન ગર્થ=જ્ઞાન રૂપી નાણું

ગુણ=સદ્ગુણ

ગાંઠવો=લપ લેવો; ખાધી લેવો;

સંધરવો.

આચાર = રીતભાત. આ ઢેકાણે

ફરજ; ધર્મ

આપે=પોતે; જાતે	પ્રભુપદ પ્રેમ=પરમેશ્વરના ચરણનો
આદરી=શરૂ કરી; આરંભી	પ્રેમ
અભ્યાસ=ટેવ; મહાવરો.	જનકૃત કારમ=માણસે કરેલાં કામ
જીવ જોડી=મન લગાડી	ધર વગેરે
મનન કરવું=રટણ કરવું; વારંવાર	પ્રભુકૃત=પરમેશ્વરે જનાવેલાં; કુદરતી
સંભાર્યા કરવું.	પેખી=જોઈ
મનન=વાંચેલી અથવા ભણેલી આખ	સુપેર=સારી રીતે (સુ+પેર=રીત)
તપર વારંવાર વિચાર કરવો તે	શશી=ચંદ્ર; સોમ
આગળે=આગલા વખતમાં; પહેલાં	ધેર=ઘેરાવો; જથો
ઉઠાવ=ખીલવણી; ઉપાડ; વધારો.	તરણ=તૃણ; ધાસ
કળ=યુક્તિ	ઓપે=દીપે; શોભે
કરતાર=કર્તા; પરમેશ્વર	જીગતી=તદખીર; કળા
અંતર ઓળખો=ગુણ દોષ જાણો;	અપાર=અણીજ (અ+પાર)
મન પારખો.	મતિ=બુદ્ધિ; અક્ષ
પરજન=ખીજો માણસ (પર+જન)	ભણતર=ભણવાનું
પાસ=પાસે	રચી=હોંસ; પ્રીતિ
અસમજપણું=અજ્ઞાન; મૂખ	

પાઠ ૩૬ મો. જ્ઞાન મેળવવા વિષે.

સમજીતી—હે વિદ્યાર્થીઓ આ વિવેકની વાત વાંચો; અને અનેક પ્રકારના વિચાર કરીને સારા ગુણો શોધો. હે વિદ્યાર્થીઓ ભણતર (નિશાળમાં ભણવાનું ભણીને) ‘ભણી રહ્યા’ એમ કદી બોલશો નહિ. સારા ગુણો શોધો. જો તમે આખી જિંદગી સુધી ભણ-

શો તોપણ બહુતરનો (વિદ્વાનો) પાર પામવાના નથી, માટે સારા ગુણો શોધો. જ્ઞાનરૂપી નાણું અને સદ્ગુણ સંધરવા (મતલબ કે જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવાં જોઈએ) એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે; માટે સારા ગુણો શોધો. સધળે વખતે અને સધળી જગ્યાએ તમે પોતે એવો મહાવરો (જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવાનો) રાખી, સારા ગુણો શોધો. તમે જેમ જેમ જીવ લગાડીને મનમાં મનન કરી જુઓ; તેમ તેમ એ વખતે જુઓ કે આપણો આત્મા ક્યાં શું કામ કરે છે ? માટે સારા ગુણો શોધો. એ વખતથી અગાઉ બીજા જે જે બનવો બનેલા હોય તે તમે તપાસી જુઓ, એથી બુદ્ધિનો એકદમ વધારો થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો. તમે શરીરના સાંધા તથા બળનો અને જગતનો વિચાર કરી જુઓ, કે આપણું શરીર પરમેશ્વરે કેવી યુક્તિથી અને કેવા કારણથી બનાવ્યું છે; માટે સારા ગુણો શોધો. પ્રથમ આપણું મન ઓળખો, પછી સારું, નહારું કે મૂર્ખ પરાયું માણસ જો પાસે આવે તો જુઓ કે એ શાથી આનંદમાં કે ઉદાસમાં છે. માટે સારા ગુણો શોધો. માણસના જે જે ગુણ જીવે જાણવાની જરૂર જાણી છે, તે જાણવાં; અને દુઃખ તથા દુર્ગુણને દૂર કરીને અકલ આપો અને લો; માટે સારા ગુણો શોધો. એ પછી એક બાબત જરૂરની છે કે પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ તથા જ્ઞાન મેળવો; આપણને એજ પ્રભુએ દયાથી શું શું આપ્યું છે ? માટે સારા ગુણો શોધો. માણસનાં કરેલાં કામો જોવાં પછી ઇશ્વરનાં કૃત્યો સારી પેઠે જોઈને સારા ગુણો શોધો; પહાડ, પથર, વન, પ્રાણીઓ અને ધણા તારાઓનો જથ્થો જુઓ તે સારા ગુણો શોધો. દરીઓ, સૂર્ય અને ચંદ્ર જોતાં હજારો વિચાર થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો.

ફક્ત તૃણ-ધાસ, ફળ અને ફૂલમાંજ જીવે, તો તેમાં પણ ઈશ્વરી અપાર શક્તિઓ શોભે છે; માટે સારા ગુણો શોધો. વળી જેમ જેમ વિચારશો તેમ તેમ આવી રીતે વધારે અક્ષલ આવશે; માટે દલપ-તરામ કવિ કહે છે કે સારું ભણતર તમે હોંસ (ભાવ) રાખીને ભણો, ને સારા ગુણો શોધો.

પાઠ ૪૦ માં.

સૂર્યોદય (સં) સુરજનું ઉગવું તે
(સૂર્ય+ઉદય) ઉદયમાં ઉદ્ધ ઉપ-
સર્ગ+પ્ર ધાતુ=જવું)

પ્રાચી=પૂર્વે

નલ=આકાશ; વ્યોમ

રક્ત=રાતું

પ્રતાપી=કીર્તિવંત; જેને જોઇને
ખીજા અંજનમ જાય એવો.

ભૂપાળ=(સં) પૃથ્વીનો પાળનાર;
રાજા. (ભૂ+પાળ)

નિહાણી=જોઇ

વિતર્ક=વિશેષ વિચાર

રવિ સ્વારી=સૂર્યની સ્વારી

વિશેષ=વધારે; ધણી.

ધાતી આવે=દોડતી આવે; ઝડપથી
આવે.

સાંધો=ક્ષિતિજ

ધરા=પૃથ્વી

તૃણા=પ્રચ્છા; મરજી

પ્રતિબંબ=સામી છબી.

તેજ=પ્રકાશ; અજવાળું

અવાસ=રાજાનો સાથે રહેનાર
નોકર; ગોસો

ઝમાક=ભપકો; ડોળ

નૃપ (સં) રાજા (નૃ=નર; માણસ
+પ=પતિ; પાળનાર)

લેખી=જાણી

ઉદયાચળ=એ નામનો પૂર્વ દિશા-
એ કદપેલો પર્વત.

કેસરી=ગરદન પરના વાળના ગુચ્છા-
વાળો; સિંહ

બિંબ=છબી

આદર્શ=આરસી

દશ દિશા=ચાર દિશા ચાર ખુણા

ઉપર ને નીચે

સંગ્રામમાં=લડાઈમાં
સિધાવ્યાં=ચાલ્યાં; ગયાં
તાતો થયો=તથો.

અંધેર=ગોટાળો

ઉર=મન

તુલ્ય=જેવા; સમાન.

નિજ=પોતાનો

મહી=પ્રથ્વી

દ્વાદશ લક્ષ=બાર લાખ

મૃદમય=મટોડીનું

દીપક જ્વેત=દીવાનો બડકો

લગ્ન=સંયોગ; મેળાપ

અંગીકું=ધાતુ ગાળવાનું કુંકું

છોટો=નાનો

કોટિ=કરોડ

બાનુ=સૂર્ય; સૂર્યના ક્રમે ગણાતા બાર

નામોમાંનું ચોથું નામ (વશુ,

સૂર્ય, વેદાંગ, બાનુ, ઈંદ્ર, રવિ,
ગલસ્મિ, યમ, સ્વર્ણરેતા, દિવા-
કર, મિત્ર અને વિષ્ણુ, પ્રત્યેક
માસમાં પ્રત્યેક આદિત્ય અધિષ્ઠાતા
હોય છે.

નૂર=તેજ

બ્યાપે=ફેલાય

પ્રતાપ=મહિમા

તોલ=વજન

લઘુ=નાનો

જડ=જીવ-બુદ્ધિ વગરના

બાન=સમજ

સુગણુ=બુદ્ધિવાન

માન=મોટાઇ

અદર્શ=ન દેખાતું

ચમૂ=સેના; લશ્કર

પાઠ ૪૦ મે સૂર્યોદય.

સમબ્રુતી—સવારમાં સૂર્યોદય વેળા પૂર્વ દિશામાં આકાશ રાતું
દેખાય છે, અને એ તરફ ઘણી શોભા થઇ રહે છે; જાણે આજે
કાર્તિકવાળો રાજ પરણે છે, અને તેના આનંદમાં ગુલાલ ઊડી રહ્યો
હોયની ! તેના જેવો દેખાવ એ રતાશનો લાગે છે. (૧) વળી આકા-
શની રાતાશ જોઇ કવિ વધારે તર્કવાળી વાણી વહે છે, કે સૂર્યની

સ્વારી ઝડપથી દોડતી આવે છે, તેની આ રાતી ધૂળ ઊડી રહી છે. (૨) પૃથ્વી ને આકાશની હદ મળી ગયાનો સાંધો (ક્ષિતિજ) જણાય છે, તે મનની ધમ્મજના છેડા જેવો ગણાય છે, કારણ કે તે પાસે દેખાય છે તોપણ તેનો પાર પમાતો નથી; અને જેવા જનારો માણસ છેતરાય છે. (૩) રાજાના ખવાસનો ભપકો જોઈને એજ રાજા છે, એમ જાણી અજાણ્યા માણસ નમે છે, તેમ આ સૂર્યના પ્રતિબિંબનું તેજ પડ્યું છે, તેને અજ્ઞાનીઓ એ સૂર્યદેવ છે એમ જાણે છે. (૪) ઉદયાચળ પર રાતું આકાશ છે, તે જાણે સારી જાજમ પાથરી છે; તથા હવામાં જે પ્રતિબિંબ છે, તે જાણે એક સિંહાસન લાવીને ગોઠવ્યું છે. (૫) તે પર કેસરી સિંહ, જેમ કૂદીને ઊઠે, તેમ સૂર્યદેવ એકદમ કૂદીને આવ્યો, તેથી મૂળ બિંબમાં પ્રતિબિંબ સમાપ્ત જાય છે, અને પ્રતિબિંબ જતું રહેતાં છપ્પી એક થઈ રહે છે. (૬) જ્યાં બિંબમાં સૂર્ય આવીને (પ્રકાશ્યો) પેઠો કે તેણે જેમ સિંહાસન પર રાજા બેઠો ને લશ્કરને લડાઈમાં મોકલ્યાં. તેમ પોતાનાં કિરણો દશ દિશામાં બધી તરફ ફેલાવ્યાં. (૭) સૂર્ય દેવ રંગે રાતો દેખાય છે, તે જાણે ક્રોધથી તપ્યો છે, અને આ દુનિયાનો ગોટાળાવાળો કારભાર દૂર કરવાને કાષ્ઠ મહીમાવાન રાજા પૃથ્વી પાળવાને આવ્યા હોયની એમ લાગે છે. (૮) માણસો જય જય બોલે છે અને મનમાં પ્રેમ લાવીને પ્રણામ કરે છે (પગે લાગે છે) કેટલાક માણસો જેમ ગુરુને પરમેશ્વર માને છે, તેમ કેટલાક સૂર્યને પોતાનો મુખ્ય દેવ માને છે. (૯) પૃથ્વી રૂપી માટીનું કોડીઊં છે, તેમાં જાણે પાણી રૂપી દીવેલ ભર્યું છે; અને તેના સંયોગ રૂપી દીવાસળી સળગી છે; તેથી જાણે સૂર્યરૂપ દીવાની જ્વેલ સળગી રહી

છે. (૧૦) જો દુરબીનમાંથી સૂર્યનું ચિંત્ર જોઈએ, તો જાણે ધાતુ ગાળવાનું કુંકું સળગતું હોય, અથવા તોપના ગોળા ઉપર કીનખા-ખના ધણા પાટા વિંટાળેલા હોય એમ જણાય છે. (૧૧) સૂર્ય પૃથ્વીથી ખાર લાખ ગણો મોટો છે, તોપણ એક નાનો દેખાય છે; એ જાણીને આ વિચાર આવે છે કે મોટા માણસો કદી પોતાના મોટાઈ જણાવતા નથી. (૧૨) સૂર્ય પૃથ્વીથી નવ કરોડ ત્રીસ લાખ મૈલ દૂર છે તોપણ પોતાનું તેજ ફેલાવે છે; તેમ પ્રભુ જેને ઘણો મહિમા આપે છે તે રાજાનું રાજ ધણું ફેલાય છે. (૧૩) સૂર્ય પૃથ્વીથી વજનમાં ત્રણ લાખ ઘણો મોટો છે, તોપણ એક નાનો ગોળો દેખાય છે; તેમ પરદેશી રાજાનું માન (મોટાઈ) બુદ્ધિમાન પુરુષો જાણે છે. જડ (મૂર્ખાને) તેનું જ્ઞાન નથી. (પરદેશી રાજા સંબંધી આ ઉક્તિ કવિએ ઇંગ્લાંડના રાજાનું ગૌરવ સૂચવવામાં કરેલી બાજે છે.) (૧૪) હમણા સૂર્ય અને આપણી વચ્ચે (રાતા પ્રકાશવાળું) હવાનું પડ છે, તે થોડીવારમાં દેખાતું દૂર થવાનું છે; જાણે ભવાયો પડદા પાછળ રમે છે; એવો આ દેખાવ જોઈને મન ખૂશ થાય છે; (૧૫) લશ્કરનો ઉપરી જેમ લશ્કરને ચલાવે તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ધસારાખંધ ધણી ઝપથી આવે છે; તે એક મિનિટમાં ધણા મૈલ કાપે છે, જે એક લાખને છાસી હજાર ગણાય છે. (૧૬)

પાઠ ૪૪ મો.

ગુળરે=વિપત્તિ પાડે; દુઃખ દે.

જગતનોનાથ=ધર્મર

સે'જે=સહન કરજે

કાઝી (ક) ઇનસાફ કરનાર

ભાસે=દેખાય(સંસ્કૃત ભાસ=દેખાવું)

ઉન્મત્ત=કુભેલો; મચ્યો પચ્યો; (મસ્ત

ધાતુનું બૂ. ફ. મત=બેકેલું;

મસ્ત)

સ્વાનંદે=પોતાના આનંદમાં; આત્મા

નંદમાં (સ્વ+આનંદે)

કટુ=કડવી; અપ્રિય

પરાધ=પારકી

ઝેર=ભુંડાશ

પ્રારબ્ધ=નસીબ; જે કર્મનો બદલો

આપણને ચાલુ જન્મમાંજ મળે

છે તે; જેને લીધે આપણે જન્મ

ધારણ કરવો પડેલો છે તે

નિર્મોહી=મોહ વગરની (નિર્+મોહી

=મોહવાળો)=મોહ વિનાનો.

હલખલ=જળટપટ; પ્રપંચ

કાવ્યમાળા=કાવ્ય એજ માળા;

કવિતારૂપ માળા; કવિતા

મીવા=ડોક

નિજનંદે=પોતાના આનંદમાં (નિજ

=પોતાનો; આત્માનો + આનંદે)

આત્માના આનંદે

બાલ=બાળક; બાલાશંકર કવિ.

(બાલ શબ્દના અન્ને જે અર્થ

લેવા.)

પાઠ ૪૪ મો. બોધ.

સમજીતી—હે બાળક જગતનો નાથ જે તારે માથે વિપત્તિ નાખે તે સઘળું સહન કરજે. પ્યારાએ-છશ્વરે જે પ્યારું-સારું ગણ્યું તેને તું ધણુંજ પ્યારું ગણી લેજે. અર્થાત્ ઈશ્વર નહારું કરે છે તે સારાને માટેજ એમ સમજી જે વિપત્તિ માથે આવી હોય તેથી ગભરાઈ ન જતાં તે આનંદથી સહન કરવી.

(હે બાળક !) તું જે તપાસ કરીશ તો તને માલમ પડશે કે આ (કાની) દુનિયાની (લોકોની) જીહી વાણીમાંજ દુઃખ રહેલું છે એવા-જીહી વાણી રૂપી દુઃખથી તું તારા અંતરમાં આનંદ જરાએ ઓછો થવા દઈશ નહિ. અર્થાત્ દુનિયા પ્રપંચી છે તેમાંથી તને કોઈ સારો કહે, કોઈ નહારો કહે, કોઈ તારું જીવું બોલે તોપણ તારે બીલકુલ દુઃખી થવું નહિ.

મહાન ઇશ્વરની કચેરીમાં દુનિયાના કાજનો ફાડીનો પણ હિસાબ નથી. અર્થાત્ લાં તેને કાંઈ કાજ લેખવતું નથી, માટે આ જગતમાંનો તું ઇન્સાફ કરનાર થઈને ફાગટ પીડા વહોરી લેતો નહિ. આનો ભાવાર્થ કે દુનિયામાં તારે પંચ-ઇન્સાફ કરનાર-પટેલીયા થવું નહિ. પંચ થઈએ તો કાંઈને સારો માઠો શુકન કહેવો પડે, અને તેથી તેને માહું લાગે. અર્થાત્ તેનો જીવ દુખાય અને તેથી આપણો પણ દુખાય એના કરતાં કાજ-પટેલ થવું નહિ એજ સારું છે. આપણામાં કહેવત છે કે “પંચાતીયાનાં છોકરાં ભૂખે મરે,” માટે પંચાતીયા થવું નહિ.

જેમ કાચના યંત્રોથી (વક્રીભવનને લીધે) વસ્તુ કદી પણ પોતાના મૂળ રૂપમાં જણાતીજ નથી, તેમ આ દુનિયા રૂપી એક કાચનું યંત્ર તેમાં પણ ખરી વસ્તુઓ દેખાતી નથી, ખરું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. અર્થાત્ મનુષ્યો એટલા બધા પ્રપંચી છે કે તેઓ ઉપરથી સારો દેખાવ કરી અંદરખાતેથી ઘણો દ્રેપ-લેદ રાખે છે. બહારના ઇગિત એવાં રાખે છે કે આપણે તેને મોટો પ્રમાણિક માણસ જાણીએ, પણ તેજ મોટો ઇગલખાજ હોય છે, આથી હે બાળક ! તું સારા કે નઠારા કાંઈની પણ જરાએ સોજતમાં રહેતો નહિ-તું તારામાંજ મમ રહેજે.

તું હંમેશા શુદ્ધ અંતઃકરણથી શાન્તિમાં ને સંતોષમાંજ રહેજે. અને તારા દીલમાં જે દુઃખ અથવા આનંદ હોય તે કાંઈને પણ કહેતો નહિ. અર્થાત્ આપણા મનની વાત કાંઈને વિશ્વાસુ જાણીને કદી કહેવી નહિ કારણ કે દુનિયા પ્રપંચી છે.

તારા મનમાં ક્રોધ રૂપી એક દુશ્મન રહે છે તેને તું છોડી દેજે, અને બલાઘ લેવાની જે ધડી-વખત જાય છે તેનો લાભ લઈ તેનેજ (બલાઘનેજ) તું મોટી લક્ષ્મી માની લેજે. અર્થાત્ કાઠના ઉપર તું કાઢ કરતો નહિ, પણ બલાઘ રૂપી મોટી લક્ષ્મીનો સંગ્રહ કરજે. એટલે દરેક ક્ષણે બલાઘજ લેજે. કાઠનું યુરું કરીશજ નહિ.

તું તારા પોતાનાજ આનંદમાં મસ્ત રહેજે. એનેજ ખરું સુખ માની લેજે. (પ્રીતિથી આનંદ થાય તેને શુદ્ધ માની લેવો.) અને જો તારે કાંઈ પણ પીવાની જરૂર પડે અર્થાત્ તું જો કાંઈ પીએ, તો ફક્ત પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલોજ પીજે. અર્થાત્ તારા શરીરમાં પ્રભુના પ્રેમ રૂપી રસનીજ કેટ પ્રસરે એવો તેનોજ પ્રેમનો પ્યાલો પીજે. ભાંગ, ગાંજો, ધ્યાદિ કેરી ચીજો પીતોજ નહિ, આમાં કવિ રવાઝથી થવાનું અંદરથી સૂચવે છે. પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરીને પીવાનું છે એટલે અધુરો પ્યાલો પીવો નહિ. મતલબ કે અ-ગભગત થવું નહિ; પણ પ્રભુમયજ થવું.

જો તું કાઠની કડવી વાણી સાંભળે તો તું તેને સામી મીઠી વાણી કહેજે, અર્થાત્ ખીજો તને માઠો શુકન કહે, તોપણ તારે તેને સારોજ શુકન કહેવો, મતલબ કે નમ્રતા રાખવી; અને પારકી મૂર્ખતાને માટે તારે કદીએ મોઢે ઝેર લેવું નહિ. (નઠારી વાણી બોલવી નહિ.) કાઠ બાઈબંધ દોરતદોર અથવા સગાંવહાલાંનું ઉપ-રાણું લઈ તારે કદીએ ખરાબ વાણી બોલવી નહિ. મતલબ કે તારે આગેવાન (હોળીનું નાજિએર) થવું નહિ.

હે બાળક, પ્રારબ્ધ—ભવિષ્ય—નસીબ—સુખ તો ગાંડું છે, જો કાંઈ માણસ તેને માગે તો તે દૂરજ રહે છે—આવતુંજ નથી. અને

જે માગતો નથી તેના તરફ દોડતું આવે છે. અર્થાત્ તું સુખ માગ્યા કરીશ તેમ તેમ તે તારાથી દૂર જતું જશે અને નહિ માગે તો તે તારા તરફ દોડતું આવશે; માટે તારે તેની માગણી કરવી નહિ. વળી કવિ કહે છે કે—“ એની મેળે આવશે” એવો નસીબપર આધાર રાખી તું બેસી રહીશ નહિ. અર્થાત્ સુખ કે દુઃખની આશ વગર ઉઘમ પ્રવૃત્તિ તો તું કર્યાજ કરજે, પછી જે તારા નસીબમાં હશે, તે તને આવી થળશે.

તું મોહ વગરનો રહી શાન્તિથી રહે, એજ મોટું સુખ છે એમ તારે માનવું, અર્થાત્ ત દોભ ન થાય અને તારું ચિત્ત હંમેશા જે મળે તેથી પ્રસન્ન રહે તો એનેજ તારે મોટું સુખ માનવું. જગત રૂપી બાજુગરી-છળકપટની ભૂમિમાં તું બધાં છળકપટ (કાવાદાવા) છેડી દેજે. એટલે બાજુગર જેમ આમથી તેમ કરી બધાને આંજી નાખી સાચાનું જુઠું અને જુઠાનું સાચું કરે છે, તેમ તારે કદી પણ કરવું નહિ. અર્થાત્ શાન્તિથી રહેવું, સાચાં જુઠાં કરવાં નહિ. બાજુગરની પેઠે પેટને સાફ પૈસા મેળવવાને કાવાદાવા (લુચ્ચાધ) કરવી નહિ.

મહાન ઇશ્વરના નામરૂપી પુખ્તો કાવ્ય માળામાં (કવિતારૂપી માળામાં) પરોવીને અર્થાત્ હરિના ગુણની કવિતારૂપી હાર બનાવીને પ્રભુની પ્યારી (શોભીતી) શ્રીવામાં (ડોકમાં) તું પ્રીતે પહેરાવી દેજે. અર્થાત્ કવિ વ્યંગમાં પોતાનો ભાવ જણાવે છે કે કવિતા કરવી તો પ્રભુનીજ કરવી અને તે અર્પણ કરવી, તો તેનેજ અર્પણ કરવી, મોટાઇ ખાતર; માન ખાતર, નાણાં ખાતર કોઈના બજુગાં ફુંકવા નહિ અને કો

કવિને કવિતાની અર્પણ પત્રિકા કરવી નહિ. કવિનો સ્વતંત્ર ખવાસ આથી જણાઇ આવે છે.

તું 'કવિરાજ' થયો પછી તને શી પીડા છે? માટે હે બાલ (બાલશંકર કવિ પોતાની જાતનેજ કહે છેકે) તું હંમેશાં પોતાના આનંદની મસ્તીમાંજ મગ્ન લેજે, પારકા પર આધાર રાખીશ નહિ, તારા પોતાના આનંદમાંજ મગ્ન રહેજે, બાલ શબ્દનો ઉપયોગ હે બાળક એવો પણ શક્ય શકે તેમ છે, કારણ આખી કવિતા બાળકને બોધ રૂપ લખાયેલી છે. માટે આ ઠેકાણે અર્થ આ પ્રમાણે લેવો—
બાલાશંકર કવિ કહે છે કે હે બાળક તું. ઇ ૦

ટીપ્પણ:—ઉપરનો અર્થ લખ્યો છે તે કવિનો બાવ સમજી લખ્યો છે, અને બીજો આ પુસ્તકમાં કવિતા દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ સમજી કર્યો છે.

પાઠ ૪૮ મો.

દામ છેલ્લો=છેલ્લું ઠેકાણું

યોગ=મેળાપ

કારમો=નવાઇ જેવો

મા=નહિ

ઠરેલો=રહેલો

માણવી=ભોગવવી

રોપ=ગુસ્સો.

આપેજ=તમે; પોતે.

નિત્યના નેમથી=હંમેશના નિયમ પ્રમાણે

આદરો=કરવા માંડો

નહારો=નકામો. સુ=સારું

કાળની=મોતની

ઝાંખ=જો

ઝિણુશથી=ખારીકાઇથી

આ વારમાં=આ વખતમાં

સાધ=કરવા માંડ

હરિપેં=પરમેશ્વર ઉપર

પાછ=ગાફલ; બીકણ

ન્યાળી=ધારીને જોઇ

બાળી લે=જોઈ લે
 હામથી=હિંમત વડે
 અવિચળ=કાયમ
 આ ઠોરમાં=આ સ્થળમાં
 પ્રતાપે=મહેરબાની વડે
 અગમ=અવિષ્ય
 અલ્પ=તુચ્છ; હલકું
 એ જામતો=એ રાત્રિનો
 મુક્ત=મોક્ષ; જગતના બંધનથી
 છુટકારો
 દોષ=અવગુણ
 દીનતા=ગરિબાધ
 નેક=ટેક; આખર
 વાસના=મનની સૂક્ષ્મ ઇચ્છા
 વેરીને=ફેલાતીને

ધીર=ધીરજ
 ખરાબે=ખડક પર
 અરણ્યે=દરીઆમાં
 મંડ=મહેનત કર
 મોહથી=ધ્યારથી
 કારમાં=નવાઈ જેવાં
 દામ=પૈસા
 ઇશ=પરમેશ્વર
 તોળ=વિચાર કર
 મનસુખ=મનને સુખ
 હાંકી=દૂર કરી
 દાખી=દેખાડી
 તાકીને=ધારીને
 ખેડતાં=ચલાવતાં
 ગુણી=ગુણવાન

પાઠ ૪૮ એ જિંદગી વિષે.

સમજીતી—ખરી વાત છે કે માણસની જિંદગી ધણીજ ખપ-
 ની છે; માટે સ્મશાન (મુડદાં બાળવાની જગ્યા) નેજ છેલ્લું ઠેકાણું
 ન સમજ. જીવ અને શરીરનો જે નવાઇ જેવો મેળાપ છે, તે એક
 ઠેકાણે કાયમજ રહેશે એમ ન ધાર. હે બાધ ! માટીના માનવી;
 તારી કાયા મટોડીમાંજ મળી જશે એમ જાણ. જ્યારે શરીરથી જીવ
 જુદો પડીને જાય છે, ત્યારે એમ નથી વિચારતો કે અહીં કાયાના
 શા હવાલ થાય છે !

જગતમાં જન્મીને પુષ્કળ મજા ભોગવવી એમ નહિ માને. તો મનમાં ગુસ્સો આણે. અને પોતેજ જાણે કે, એમાંનું કંઈ કામ આ ઠેકાણે (દુનીઆમાં) છે નહિ. પણ બહુ પ્રેમથી અને હંમેશના નિયમ પ્રમાણે આજ કરતાં કાલ વધારે થાય એવી રીતે ઉદ્યમ કરે; અને સારાં કામ કરવાં શરૂ કરે. આ બાબતમાં વાંદરો-વાંદરા જેવો બુદ્ધિ વિનાનો વહેમ આણે. (૨)

કાળની (જતા વખતની) પાંખ તું ખારીકાઈથી જો, તેની આમળ વીજળીની ઝડપ પણ હારી જાય એમ છે. હે ભાઈ! આ સમામાં હુન્નરનો પાર નથી, માટે જે રીત સારી લાગે તે શીખવાનું શરૂ કર. મનમાં હિંમત રાખીને ઈશ્વર પર ભાવ લાવીને સાચા ઉદ્યોગમાં મગ્ની રહે. તું ધર્મને ધારણ કરીને અને બળ સહિત બહાદુર બનીને મરણની બીકથી બીકણુ થઈશ નહિ. (૩)

તું જગત રૂપી રણભૂમિને આંખથી ધારીને જો, અને તેને મનથી તુચ્છ જેવું જોઈ લે, ને હિંમતથી તેને બે રાત્રીનું ઠેકાણું જાણી લે એવું ધાર અને આંખે જો. હિંમતનાં કામ કર કે જેથી કીર્તિ કાયમ રહે. ઈશ્વર પણ જ્ઞાન વડે મોક્ષ આપે છે. આ રથજમાં (દુનિયામાં) આબક વડે (મારવડે) ઢોર બરાબર ચાલે છે તેમ (તું) ઈશ્વર કૃપાથી તેવો ન થા. (૪)

ભવિષ્યને આશરે રહેતા નક્કી માઈ સાઈંજ થશે એમ જાણીને નાશ (અશુભ રૂપી જળ) થી બચ. બની ગયેલી વાતને છોડી દે એમ જાણ, અને તેને મનમાં દીલગીરી લાવીને પાછી આણુ નહિ. હાલનો વખત સાથી સારો છે એમ જો, અને અવગુણ

હાંકી કાઢીને ઉઘમને પકડ. મનમાં ઇશ્વરને રાખીને અને ગરિબાઈ દેખાડીને હિંમતથી તરત તાકીને કામ કર. (૫)

મોટા મોટા (પ્રખ્યાત) પુરુષોની જિંદગી (જીવન ચરિત્ર) આપણને ખરી યાદદાસ્તી આપીને એમ ખરું બોલે છે-જણાવે છે કે એમાંના કેટલાકની ઇજ્જત તો પ્રથમ એક તરણાની તોલે પણ ક્યાં હતી ? વખત જતાં તેજ પ્રખ્યાતિને પામ્યાં, ને વળી તેમનું બળ ભારી જમ્યું. એમ જો આપણે મનથી ચિંતવીએ તો સંસારમાં સારી કીર્તિ થાય. (૬)

મનની ઇચ્છાને ચોમેર ફેલાવીને એવાં કામ કરો, કે જેથી નામ નિશાની રહી જાય, અને આપણું દષ્ટાંત જોઈને કોઈ માણસ એ વડે મનની ધીરજ માની લે. જગતરૂપી દરીઆ વિષે ચલાવતાં ખડકપર ચઢી ગયેથી જોતું વહાણ ભાગે, તે આદમી પોતાની પાસે કંઈ ન રહેવાથી એકલો (જગતરૂપી) દરીઆમાં (જોતું વહાણ ખડક (ખરાબ રૂપી કુમાર્ગ) પર ચઢ્યાથી ભાગે. (૭)

ચાલ તું તૈયાર થા અને મનમાં હિંમત અને હેત રાખીને કામને પકડ, આજસને છોડીને બહુ ઉલટથી ચંચળાઈ રૂપી જળ નાખીને (કામને) ઘંઘાને પકડી લે. ધીરજ રાખીને નવાઈ જેવાં કામ કર, ને કામ કરવાથી કદાપિ હારી ન જા; કામ પુરું થયા પછી પૈસાની રાહ જો. (કામ કર્યા વગર પહેલાંથીજ પૈસા મળતા નથી) આવી રીતે તો પરમેશ્વર નક્કી આપશેજ. (૮)

ઓ અન્ના માણસ તું મારું કહેવું સાંભળીને આ નવા સારા છંદ ગાઈને ગુણવાન થા. એમાં જે વાત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખ

ને મનમાં ખોટા વિચાર લાવ નહિ. ગરીબ રણુછોડ કવિની આ
વિનંતી ઝડપથી વાંચીને તરત એનો તોલ કર. ભક્તિ ભાવથી જો
મનને સુખ ચાલુ તો પ્રભુનો દાસ થઇને તેની સેવા કર.

પ્રાઠ ૫૧ માં.

નૌકા=હોડી.

સોડે=કિનારે; કાંઠે

કામણુ=સુકાનનેફેરવીવહાણુનેવાળવુંતે

સદ્=વહાણુને ચલાવવામાં મદદ ક-

રવા માટે જે લુગડું બાંધેલું હોય

છે તે.

નાવિક=ખલાસી; વહાણુ ચલાવનાર.

ધારે=માને; ગણુકારે

સૂસવાટા=પાણીના અવાજો,

સાગરે=દરીઆમાં.

સુકાન=વહાણુની દિશા બદલવાનું

સાધન.

વલોવાય=ગભરાય

તિમિંગલ=મોટું માછલું

ખડખાં=ખરાખા; ખડક.

ટાણુ=સમયે; વખતે.

કરણુનિધાન=(કરણુ+નિધાન=ભં-

ડાર)મહેરખાનીના ભંડાર.

કથળ્યા=ગુરસે યથા.

સહાય=મદદ

હાય=શક્તિ

ધન=ઉંડી.

ખેપ=ફેરો.

એળે=નકામી; ફેકટ.

ભવે=સંસારમાં

ભૂતેશ=(ભૂત+ઇશ=ધણી) સમ્રાજ

પ્રાણી પદાર્થનો ધણી.

હાથ દેળે=સહાય કરળે.

આશરે=આસરામાં

પારો=૧ ગરમી માપક યંત્રમાંનો;

૨ શરીરમાંનો ધાતુ

સદીસા=આગળથી; જેટલું અને

તેટલું જલદી.

વંટોળ=વંટોળીઓ

વામી નાખવું=કાઢી નાખવું.

ધ્રુવ=ધ્રુવનો તારો

હોકો=હોકાયંત્ર

ટંડેલ=કેપ્તાન

હૌસ=ઝાન.

પાઠ પઠ મો સંસાર સાગરના તોફાનમાં પડેલી નૌકા.

આ કવિતામાં માણસની જિંદગીને હોડીતું રૂપ આપીને વર્ણન કરેલું છે.

હોડીને કિનારે શી રીતે લઇ જવાય ? ડામણ દેવાય તેવું પણ રહ્યું નથી એટલે ધારેલે રસ્તે લઇ જવા માટે વાળી શકાય તેમ રહ્યું નથી. (આ સંસારની માયામાં જીવ એટલો બધો લુબ્ધ થઇ ગયો છે કે સંસારને કિનારે જવાનો એટલે તરી પાર ઉતરવાનો માર્ગ સૂઝતો નથી, મતલબ કે જિંદગીને સુમાર્ગે વાળવાને શક્તિ રહી નથી) સદા ફાટીને ઊડી જાય છે અને વહાણ ચલાવનાર માર્ગ કહેલું કશું કાને ધરતો નથી તો હવે શું થશે ? (જિંદગીને સુમાર્ગે દોરવાની શક્તિઓ રહી નથી અને જિંદગી નિલાવનાર ઇશ્વર તો અમાર્ગ કહેલું કંઈ ગણુકારતો નથી.) વરસાદ આવે છે અને વચમાં પવન કેવા સૂસવાટા કરે છે. હે હરિ ! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી; (જિંદગીને ખરે રસ્તે વાળવામાં અનેક પ્રકારની હરકતો નડે છે, હોડી કળજનમાં રહેતી નથી અને કિનારે પહોંચ્યા પહેલાં તે ડૂબી જશે એમ લાગે છે મતલબ કે ખરો માર્ગ પકડતો નથી અને સુમાર્ગ દેખ્યા પહેલાં આ જિંદગી પુરી થવાની.)

સુકાન ડોલાં ખાય છે અને કશું કામ કરી શકતું નથી (હોડી ભર દરીએ છે અને અંધારું થયેલું છે તેથી) ક્યાં કશું દેખાય છે ? (અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાં કાંઈ સૂઝતું નથી, મન નિર્બળ થઇ ગયું છે અને સ્થિર રહેતું નથી જિંદગીનો ભારોસો રહેતો નથી)

(સદ્ સુકાન વગેરે) સર્વ સાધન ખુટ્યાં. અહંકાર (કિનારે પહોં-
ચવાનો) રહ્યો નહિ અને (હુખી જવાની ખીકથી) મન ગભ-
રાય છે. (જિંદગી નિભાવવાનાં સાધન ખૂટ્યાં, હિંમત રહી નહિ
અને મન ગભરાવા લાગ્યું) હે ભાષ યોગ્યાનુએ મોટાં મોટાં ધણાં
માછલાં ચડી જઇને હોડીને નમાવે છે (શરીરમાં અનેક પ્રકારના
વ્યાધિઓ દાખલ થઇને શરીર નબળું કરી નાખે છે) હે હરિ !
હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૨)

હોડી અંધારામાં અથડાય છે અને ખાડા ટેકરા (ખડક)
જોઇને હું ધણો ડરું છું (માયાના અંધારામાં આમથી તેમ ફરું
છું અને તેમાં આવતાં અનેક કષ્ટો જોઇ હું ધણો ડરું છું) આ વખતે
ઇશ્વરજ્ઞ રહ્યા તો હું એકલો શું કરી શકું ? ઇશ્વરની સહાયતા
સિવાય કંઈ પણ કામ થઇ શકતું નથી અને ઇશ્વરની મને મદદ
નથી તો હું એકલો શી રીતે નદી પાર ઉતરી શકું ? સાથે કોઇની
મદદ રહી નહિ તો હવે શી રીતે જમી શકું ? (ઇશ્વર રહ્યા તો
ખીનું કોણ મદદ કરી શકે માટે કોઇની મદદ રહી નહિ એમ કહ્યું
છે) હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૩)

પાણીમાં ઊંડી જાય છે (માટે હવે જરૂર ડૂબવાની) અને
છેવટે મનુષ્ય રૂપી આ ખરેખરો ઉપયોગી ફેરો ફેગટ ગયો; હે
પ્રભુ સંસારમાં ભટકતાં (ખરો) માર્ગ હું ભૂલ્યો અને હવે જહુ
થઇ ગઇ. (આ પરતાવાનાં વાક્યો કહે છે) હું પ્રથમથી (જ્યારથી
આ સૃષ્ટિમાં આવ્યો ત્યારથી) આપને આસરે છું, માટે દયા કરીને
હાથ આપજો (એટલો આપણો હાથ આપો તો તે ઝાલીને હું પાર

ઉતરું અને નર્મમાંથી બચું) હે હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી.

પાઠ ૫૧ મો. કવિના પિતાનો મંદવાડ.

ટીપ:-આ કવિતા દ્વયર્થી છે એમાં વાચ્યાર્થ-શબ્દાર્થ એક વહાણના ખલાસીને લાગુ પડે છે પણ અંગ્યાર્થ નર્મદાશંકર કવિના પિતા લાલશંકરને અને તેના જેવું જે જે માણસોનું મરણ થયું હોય તે સર્વને લાગુ પડે છે.

હે બાપ ખલાસી તારું વહાણ તોફાનમાં પડ્યું છે, અને ઉપાયો હાથમાં રહ્યા નથી. તારાથી બની તેટલી તેં બહુ યુક્તિઓ કરી, પણ કમનસીમે રાત પડી ગઇ. રાત પડી જવાથી અંધારામાં કાંઈ સૂઝે નહિ, તેથી વહાણનો નાશ થવાનો સંભવ રહે.

હવે કવિ પોતાના આપને ઉદ્દેશી કહે છે:--

હે બાપ (લાલશંકર) તમારું શરીરરૂપી વહાણ મોતરૂપી તોફાનમાં પડ્યું છે. અર્થાત્ તોફાનમાં પડવાથી જેમ વહાણ ડૂબવાનો સંભવ રહે છે તેમ તમારું મરણ થવાનો સંભવ છે. હવે એકે ઉપાય હાથમાં રહ્યા નથી. (મરણ થવાનો ઘણોજ સંભવ છે એવું સૂચવે છે.) તારાથી થાય તેટલી યુક્તિ (ઉપાયો) તો તેં કરી જોઇ પણ રાત પડી ગઇ છે. અર્થાત્ હવે મરણ આવીજ પહોંચ્યું છે.

ટીપ:-બાપ કહેવાનું કારણ નર્મદાશંકર પોતાના આપને બાપ કહેતા હોવા જોઇએ, ધણા ગુજરાતી આપને બાપ કહે છે.

જ્યારે પારો નીચે ઉતરવા માંડ્યો ત્યારે તે આગળથીજ જાણ્યું હતું કે તોફાન થશે. (એરોમિટર-વાયુ ભાર માપક યંત્રમાં જ્યારે પારો નીચે ઉતરે ત્યારે જાણવું કે હવે થોડી વારમાં તોફાન વાવાઝોડું થશે) તેથી તું વહાણને બચાવવાને બધું મથ્યો. સઢ વગેરે ઉતારી નાખી વહાણનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જરાએ ફાવી શક્યો નહિ. (હવે તો) વાદળે પણ ઘેરો ઘાલ્યો છે. અર્થાત્ વરસાદ આવવાનાં પણ ચિહ્ન થયાં છે. એટલે તારી સ્થિતિ ગંભીર છે.

લાલશંકરને—

લાઇ જ્યારે તમારા શરીરમાંથી પારો (ધાતુ) ઘટવા માંડ્યો, ત્યારનુંજ આગળથી તમે જાણ્યું હતું કે હવે આપણે થોડા દિવસના છીએ, મરણરૂપી તોફાનમાંથી બચવાને તમે બહો પ્રયત્ન કર્યો, (મોજશોખ છોડી દીધા અને મરી મસાલા; અને રોગિષ્ટ પદાર્થો ખાવા છોડી દીધા.) પણ વાદળે (મોત રૂપી વાદળે) (રોગે) તો ઘેરો ઘાલ્યોજ. અર્થાત્ મરણની તૈયારીઓ તો થઇ રહીજ.

વહાણના સઢ પવનથી ફૂડ ફૂડ થઇ ફાટી ચીથરાં થઇ ગયાં ને ક્યાં દૂર ઊડી ગયા. જ્યાં મોટો નુકસાનકારક પવન ફૂટ્યો ત્યાં માણસ કેમ કરી બચાવી શકે? (વહાણને)

લાલશંકરને—

તમારા સઢરૂપી હાથ પગ વગેરે ઈંદ્રિયો નકામી પડી ગઇ મતલબ કે કામ કરી શકે તેવી ન રહી. જ્યાં મોતરૂપી મોટો વટોળીઓ ફૂટ્યો, અર્થાત્ મોતજ આવ્યું ત્યાં માણસો સલામત કેમ કરીને રહે! જીવી કેમ કરી શકે? (સઢ જેમ નદીમાં નાવને ચલાવે છે—

ચાલવામાં મદદ કરે છે, તેમ હાથ પગ વગેરે ઇંદ્રિયોથીજ આ દેહરૂપી વહાણ ચાલે છે.

વહાણ હાલ હાલ થાય છે તેથી અંદર દરીઆનું પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે; અને સુકાન પણ તદન ભાંગી ગયું છે તેથી તે આમ તેમ દોડ્યા કરે છે, ધારેલે ઠેકાણે (કિનારે) જતું નથી, પણ આડું અવળું જાય છે.

તમારું શરીરરૂપી વહાણ ડોલમડોલા થાય છે, અર્થાત્ તમારાથી સ્થિર ઉભા રહેવાતું નથી, તમારા પગ ધૂંજે છે, અને પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે, એટલે પગે સોજા પણ ચઢવા માંડ્યા છે. શરીરમાં શક્તિરૂપી જે સુકાન હતું જેથી પગ સ્થિર રહેતા હતા તે ભાંગ્યું (નષ્ટ થયું) છે, તેથી તે (શરીર) આમ તેમ દોડે છે અર્થાત્ લથડીઆં આવે છે.

વહાણને જમાવવા માટે અંદરથી ધણો માલ કાઢી નાખ્યો (દરીઆમાં ફેંકી દીધો) તોપણ તે પુરેપુરું તરતું નથી, ધણા ખલાસી લોકો જે તરવામાં ધણાજ હેશિયાર હોય છે તેજ તણાઈ ગયા તો પછી બિચારા ઉતાડ કેમ ન ડૂબી મરે ?

તમારા શરીરને (જિંદગીને) જમાવવા માટે પેટમાંથી દવાથી (જીવંત વાટે યા ઉલટી વાટે) ધણો માલ રૂપ વિકાર કાઢી નાખ્યો તોપણ તે પુરેપુરું ટટાર થતું નથી. અર્થાત્ શરીરમાં શક્તિ આવતી નથી. ધણા (ખલાસી) શરીરરૂપી વહાણને સુધારનાર (ઠેકાણે લાવનાર) વૈદો આવી ગયા, તોપણ કાંઈજ વળ્યું નહિ, તો પછી ઉતાડ (માંદો) તે કેમ મરે નહિ ? અર્થાત્ વૈદો દવા કરીને થાક્યા પણ રોગ મટ્યોજ નહિ; પછી મોત કેમ થાય નહિ ?

વાદળ થવાથી અંધકારમાં ધ્રુવનો તારો પણ દેખાતો નથી અને (હોકાયંત્ર) પણ દેખાતું નથી. કે જેથી દિશા સૂઝે. હવે કંઈજ ઉપાય રહ્યો નથી એમ ધારી બહાદુર કપ્તાન ઉભા નથી રહેવાતું તોપણ બળાત્કારે (સ્થિર) ઉભો રહી ટક ટક જોયા કરે છે કે જોઈ વાર હવે હું ક્યારે ડૂબું છું.

રોગ એટલો બધો જામી ગયો છે કે ધ્રુવ (કુંટી) ઉપરથી જ-ણાય છે તે અંભોષ છે કે નહિ એટલે ધબકે છે, કે નહિ તેની પણ ખબર પડતી નથી. (કહે છે કે માણસ મરતા અગાઉ સવા ધડી તેની અંભોષ પ્રથમ મરી જાય છે—ધબકતી અંધ થાય છે.) અને હોકાયંત્ર રૂપી નાડી પણ દેખાતી નથી. આવે વખતે ખરો મરદ મરણથી ન ડરતા હવે મારું ક્યારે મરણ થાય છે તેની વાટ સ્થિર ચિત્તે જુએ છે.

જેમ કેફી માણસે ઘણો કેફ પીધો હોય અને તેના હોસ (શક્તિ) (દેહાર (ભાન) રહેતા નથી તેમ થાકથી ટંડેલ ધૂમ (હોસ વગરનો) થઇ ગયો અને ધીમે ધીમે શ્વાસ કાઢવા લાગ્યો. કારણ કે તે બીધો કે હવે મારું નક્કી મોત આવ્યું—હું ડૂબી મરીશ—એવી તેને ખાત્રી થઇ.

જે કેફી માણસે ઘણો કેફ પીધો હોય અને તેના હોસ રહેતા નથી તેમ લાલશંકરને થયું. પ્રથમ તો ઉપર કહ્યું તેમ તે ડોળી નહિ પણ ઘણીવાર તેમ રહેવાયું નહિ ને આવાચક થઇ ગયા—પછી ધીમે ધીમે થાકે ભાન વિનાનો ધ્રુમ થઇ જઇ તેણે શ્વાસ કાઢવા માંડ્યો.

લાલશંકર રૂપી માણસ અને ટંડેલ કપ્તાનનું વહાણ—શરીર રૂપી વહાણ ખરાબા પર ચઢીને ભાગી ગયું. અર્થાત તેમનું મરણ

થયું અને તેમનો વારસ નર્મદાશંકર કવિ દ્વિત રડીનેજ રહ્યા. કા-
રણ કે તેની પાસે ખાલી ખોખું (શરીરનું) પણ રહ્યું નહિ. અર્થાત
તેમનો મૃત દેહ રહ્યા નહિ; લોકોએ તેને પુંકી મૂક્યો.

પાઠ ૫૩ મો.

સ્તુતિ (સં)સ્તવન કરવું; ગુણગાવાં
રચના (સં) બનાવટ. (રચ્ ધાતુ)

ધણી=પ્રભુ

કરણા=દયા

પ્રભુતા=પણીપણું; મોટાઇ.

ધરી=ધારણ કરીને; રાખીને.

મજરો લઇ=સલામ સ્વીકારી

મજ=મારો

હરી લે=હરણ કરી લે; લઇ લે

વાવરો=વાપરો

કર=હાથ

વણસે=પગડે

વણ સેવના થકી=સેવા વગર

નર ધારી=નરની ધારેલી

ધારણા=વિચાર; કામ

મેદની=ટોળું; મનુષ્યોનો સમુદાય

હરી=લઇ લીધો

હરિ=પરમેશ્વર

દુઃખ કાળે=દુઃખને વખતે

કાપી=મટાડી

ધડી=ખનાવી; પેદા કરી

જે ધડી=જે વખતે

ધર્યા=મૂક્યા

ટળી=મટી ગઇ

આટળી=આટલી

દાહતી હતી=ખાળતી હતી; દુઃખ
દેતી હતી.

દાડી=દરરોજ; હંમેશાં

મળિની=મલિન; મેલી

નિર્મળા (સં) ચોકખી; સારી (નિર્
+મલ+ઇ) મેલ વિનાની

કથશે=ખનાવીને કહેશે

થોક થશે=થોકડા થશે

બણી બણી=ખની ખનીને

નખમાં ન ખમાય=જરા પણ સ-
હન ન થાય

કંઇ=કંઇક; કેટલાકો

તાપ=દુઃખ

ખમે=ભોગવે

હરે=સમ લે
 રજ=ઝીણી વસ્તુ
 પારજ=છેડે
 પામીએ કથી=કહેવા પામીએ
 જણુશે=સીલકમાં; જમાઉધારમાંથી
 બાકી રહેલું તેમાં
 સદ્ભાગી (સં) સારા નસીબદાર
 સદ્ ભાવના=મનનો સારો ભાવ
 ધરે=રાખે
 રંજન=ખૂશ કરનાર
 સુખ કારણે=સુખને માટે
 ધર્યા=મૂક્યા
 તનવંત (સં) શરીરવાળો; માણસ
 વંદશે=પગે લાગશે.
 વાનર તોલમાં=વાંદરાની બરાબરીમાં
 તજવા=છોડી દેવા
 તજ=તારી
 નિજનો=પોતાનો,
 નિજનો ખુની=આત્મઘાતી
 ગણુના=ગણુતરી,
 અદ્ય બુદ્ધિ=થોડી બુદ્ધિવાળો
 ઓચરે=મોલે
 અભિમાન (સં) અભિ=તરફ+

માન=મોટાઇ) પો-
 તાને વિષે મોટાઇ રાખવી તે.
 પોતાને વિષે અણુઘટિત મોટાઇ તે
 અહંકાર કહેવાય છે.
 હજાર વસા=નક્કી
 કે'ણુ=કહેવત
 ગર્વ=અહંકાર
 સમા પર=વખત આવ્યો ત્યારે
 મદોન્મત (સં) અહંકારથી છાકી
 ગએલા (મદ+ઉન્મત)
 સદાવ્રત=સાધુ સંતને હંમેશાં મદત
 સીધું આપવું તે.
 છતાં=પ્રજ્ઞાત
 કળે=યુક્તિથી
 રિપુ=દુશ્મન
 બાણુ કમાન=ધનુષ બાણુ
 શીળી=ઠંડી
 સજે=ધરે; રાખે
 સાર=સારા
 સમાન=જેવા; બરાબર
 જોય=જો
 પમાય=મેળવાય
 પ્રભુપદ=શ્વરનાં ચરણ
 પૂરણ બલિ=સાક્ષાત્ પરમાત્મા

પિઠાન=ઓળખાણ; જ્ઞાન

રસાળ=સારા રસીલા

પ્રજાપતિપાળ=રાજા

વિગત=મતલબ

ધારી=રાખીને

તોલ=ખરાખોટાનો વિચાર.

પાઠ ૫૩ મો. ઇશ્વરની સ્તુતિ વિષે.

હે જગતની રચના કરનાર કરુણાળુ પ્રભુ ! મારાપર ઘણી દયા કરો. હે પ્રભુ ! તું તારી મોટાઇ ધારણ કરીને સલામ સ્વીકારી મારો રોગ (દુનિયામાંનું સર્વ પ્રકારનું દુઃખ) લઇ લે, હે પરમ સુખીઆ પરમેશ્વર ! મને સુખીઆરો કરવાને તમારો હાથ વાપરો; કે જેથી તને સુખે લળું. હે નર ! માણસનાં ધારેલાં કામ નહીં ઇશ્વરની સેવા વગર બગડે છે, (ઇશ્વરને સોંપ્યા વગર અંહકારથી કરેલાં કામ બગડે છે) હે હરિ ! મનુષ્ય દુનિયામાં જન્મે છે, તેની તે પીડાઓ લઇ લીધેલી દેખાય છે. (બાળપણમાં ઘણે ભાગે મનુષ્ય દુઃખની લાગણી-ઓથી રહિત દેખાય છે.) દુઃખને વખતે તમે તેમનાં દુઃખ મટાડીને દીકરા દીકરી કરીને ગણ્યા છે. (ગણ્યા છો) જે ધડીએ જેટલા પ્રાણીને સરજીને અહીં મૂક્યા છે, તે સજ્જાં ઉપર હે પરમ ઉપકારી પ્રભુ ! તે ઉપકાર ક્યાં છે. હે ગુણવાન પ્રભુ ! તારા ગુણ વાંચવાથી આટલી આપદા મટી ગઇ. જે દરરોજ અતિશે બાળતી (દુઃખ દેતી) હતી; તે મલિન બુદ્ધિ ગઇ અને નિર્મળ બુદ્ધિ મળી; કાઠ કવિ જે તારી કવિતા બનાવીને કહેવા જશે, તો તેના બની બનીને મોટા ઢગલા થશે, (પણ તેનો પાર નહિ આવે.) અમારાથી નખમાં પણ સહન ન કરી શકાય એવા દુઃખ કંઇક જીવતા પ્રાણીઓ ભોગવે છે. સૌ ડગ ડગવાની વાત કરે છે. પણ હે જગપાલક પિતા ! તું તેમના પાપ લઇ લે છે. ઝીણી રજનો કદાચ અમારી

બુદ્ધિ વડે પાર પામીને કહી શકીએ, પણ આપના આ કહાપણુ (શક્તિ) આગળ અમારી બુદ્ધિ ચાલતી નથી. (આપની શક્તિનો પાર પામી શકતો નથી.) સીલકે જગતમાં હજારો આદમી ફરે છે, પણ કોઇક સારા નસીબદારજ આપની તરફ મનનો સારો ભાવ રાખે છે. (ભક્તિ કરે છે) હે સુખ કરનાર પ્રભુ ! માણસોને ખૂશ કરનાર રંગ તેં બનાવ્યા છે, અને તે અહીં સુખને વાસ્તે મૂક્યા છે. તારી ભક્તિ છોડી દેવાની વાત જે મૂઠ કરે છે, તેને બધા માણસો પોતાનોજ ખુની, પોતાનેજ નુકસાન કરનાર આત્મઘાતી ગણી લે છે. કાંઈ ગણનાર જે તારા ગુણની ગણતરી કરે તો તે ગણતાં ગણતાંજ મરણ પામે. (સાં તોપણ પાર આવે નહિ) તારા ગુણ ગણતાં કદી પણ છેલ્લું ટૂંકાણું આવે નહિ (ગણી રહેવાય નહિ-છેડા આવે નહિ) તો થોડી બુદ્ધિવાળો દલપતરામ તે શી રીતે કવિતા બનાવીને કહી શકે ! (આ સ્થળે કવિએ પોતાને પ્રથમ પુરુષમાં ન ગણતાં તૃતીય પુરુષમાં ગણ્યો છે.)

અભિમાન તજવા વિષે.

કદી કોઇ માણસ અહંકાર કરે તો તે નક્કી બહુ હલકો (સ્વભાવે નીચ) હોવો જોઇએ, હું આ સારી કહેવત કહું છું તે કાન દબને ધ્યાન રાખીને સૌ સાંભળો; કે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. મહાન રાવણનો પણ અહંકાર પડી ગયો (તૂટી ગયો) અને વખત જતાં તેના બધા માણસો તેના શત્રુ થયા; અંતે તેના જીવનું જોખમ થયું માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. વળી કહો કે અહંકારમાં છકી ગયેલો દુર્યોધન અને જેણે હંમેશાં દાનમાં સદાવ્રત આપ્યાં હતાં એવો અભિમાની કર્ણ પણ ક્યાં છે ? તેઓ મરણ પામી ગયા; માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો, (કહેવાય છે કે કર્ણ દરરોજ સવાશેર સોનું દાનમાં આપતો હતો.)

જગતમાં પ્રખ્યાત લડવૈયા પુરુષો હતા, કે જેઓ યુક્તિથી શત્રુપર ક્રોધ કરતા હતા. તે બળીઆ પુરુષો પણ ધનુષ બાણ મૂકીને મુખ્યા. માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો હંમેશ રાજછત્રની ઠંડી છાંયડી થતી હતી, અને જેઓ કંઈ પણ કરતાં જરા ડરતા નહિ. એવા નર પણ પોતે ગયા અને તેમના ગુણનાગાન (જશ) રહ્યા. માટે ભગવાનને ભજો અને અહંકારને તજો. જો માણસ સઘળા સારા ગુણ ધારણ કરે (રાખે) પણ મનમાં જરાક અહંકાર રાખે; તો તે દૂધમાં ઝેર ભેળ્યા જેવું થાય છે; (આવા સદ્ગુણ ઝેરવાળા દૂધની પેઠે નકામા થઈ પડે છે) માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો.

જો મનથી જગતમાં આગ્રહને ચલાતા હો, તો કદી કંઈ અહંકાર ન કરો; હે નર તમે જેમ નમ્ર (નરમ) હશે તેમ ગુણવાન થશો, માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો.

અહંકાર ટળી જવાથી બહુ મિત્ર મળે છે ને ઈશ્વરના ચરણનો પવિત્ર પ્રેમ મળે છે. (પરમેશ્વરમાં સાચો પ્રેમ પ્રકટ થાય છે) પછી પૂર્ણ બ્રહ્મનું (પરમાત્માનું) ઓળખાણ થાય છે. માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. હે પ્રગ્નજન અરે નૃપતિઓ ! આ નવ રસાળ છંદ સાંભળીને વિગત (મતલબ) મનમાં રાખીને અને વળી વિચાર કરીને એનો તોલ કરો એમ દલપતરામ કવિ કહે છે.

પાઠ પપ મો.

હિમાલય=(હિમ=ઝરફ+આલય=ઠે-

કાણું) ઝરફનું ઠેકાણું. જ્યાં ઝરફ

હંમેશ પડ્યો રહે છે તે પર્વત

હિમાચલ=(હિમ=ઝરફ+અચલ=પ-

ર્વત) જે પર્વતપર હંમેશ ઝરફ

છે તે પર્વત; હિમાલય.

કસ્તુરીમૃગ=જે મૃગની કુંટીમાંથી

કસ્તુરી નીકળે છે તે મૃગ. એ

મૃગ ટિપ્પેટમાં થાય છે.

જાહ્નવી=ગંધાનદી. સ્વર્ગમાંથી ગંગા
શિવના મસ્તકપર પડ્યાં તે ત્યાં
સમાઈ ગયાં શિવની ધણી સ્તુતિ
ભગીરથ રાજાએ કરી ત્યારે પોતા-
ની એક લટ ઊડી પ્રવાહ ચલાવ્યો.
એ પ્રવાહને પોતાના પૂર્વજે જે
જગ્યાએ મૃત્યુ પામ્યા હતા તે
જગ્યાએ લઈ જવા માટે ભગીરથ
આગળ ચાલતા હતા, રસ્તામાં
એક જાહનુ નામના ઋષિ તપ
કરતા હતા. ભગીરથે તેમને રસ્તા
માંથી ખસી જવા વિનંતિ કરી
કારણ કે તેઓ ખેંચાઈ જાય
નહિ. ઋષિ ગુસ્સે થયા અને જેવી
મંગા પ્રચંડ પ્રવાહથી આવી તેવુંજ
તેનું આચમન કરી ગયા. ભ-
ગીરથે બહુ પ્રાર્થના કરી ત્યારે
પોતાની જાંઘમાંથી ઋષિએ
પ્રવાહ ચલાવ્યો, આથી ગંગા
જાહ્નવી કહેવાય.

શ્રમહર્તા=થાકને લઈ લેનાર
પંક=કાદવ
દેવદાર=દેવદાર
સ્કંધ=ડાળી; ખલા

ગુચ્છ=જથ્થો

પ્રજલન=સળગાવતો

આરત=દુઃખ

સંયે હે=સંગ્રહે છે

શરભ=એ આઠ પગનું કલ્પિત-

પ્રાણી છે. એ પ્રાણી હાથીનો

કદો દુશ્મન ગણાય છે.

પરિભવ=(પરિ+ભૂ=થવું)=નિષ્ક્રાંતા

વેશું=વાંસળી

કિનારીઓ=કિનારની સ્ત્રીઓ.; સ્વ-

ર્ગની ગાનારી.

કિનાર લોક દેવના ગવૈયા છે.

તેઓ દેવોનીમાં ગણાય છે.

વિદ્યાધર, અપ્સરા, યક્ષ, રાક્ષસ,

ગંધર્વ, કિનાર, પિતૃ, ગુણક,

સિદ્ધ અને ભૂત એ દશ દેવોની

કહેવાય છે.

કાકિલ કંઠે=મધુર અવાજે; કાચલના

જેવા સૂરથી. કાકિલ=કાચલ.

ત્રિપુરવિજય=ત્રિપુરાસુર નામનો

દૈત્ય શિવનો દુશ્મન હતો તેને

શિવે માર્યો હતો તે પરાક્રમની

હકીકત જે પુસ્તકમાં લખેલી છે

તે ત્રિપુરવિજય

મૃદંગ=એક જાતનું વાજી; નરધાના
 જેવું એક બાજુએ અને ડફના જેવું
 બીજી બાજુએથી હોય એવું દોલ.
 શિવવલ્લભ=(શિવ=મહાદેવ+વલ્લભ
 =પ્રિય) મહાદેવને પ્રિય; શિવને
 વહાલું લાગે તેવું
 સાજે=ગાવાના સાહિત્યે
 ઉપતટ=(ઉપ=પાસે+તટ=કિનારો)
 =કિનારા પાસે
 બળિનિયમન=મળિરાજને નિયમમાં
 રાખનાર; બળિ રાજને બંધન
 કરનાર
 શામ પાદ=કાળા પગ
 કૈાચ=એ નામની હિમાલયથી ટિ-
 બેટમાં જતાં એક સાંકડી ખીણ છે
 ભૃગુકુળદીપક=મૃગ્યુઝ્ઝપિના કુળને
 શોભાવનાર-દીવારૂપ=પરશુરામ
 વીસભુજન=રાવણ; વીસ હાથવાળો
 અખંડ્યા છે=ઠીકા થયા છે
 અપરંપાર=અણખૂંટ; પાર વિનાની
 ગિરિવર=(ગિરિ=પર્વત+વર=શ્રેષ્ઠ)
 પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ
 વારૂ=ઓવારૂં; રીદા થાઉં; વારી જવું
 કાલ = વખત
 શીપ=(સં) માથું
 ધરા=પૃથ્વી (ધૃ=ધારણ કરવું પરથી)

વિરાજે (વિ=વિશેષ કરીને+રા=પ્રકા-
 શવું, શોભવું ઉપરથી)=શોભે
 ગોખ=ગોખલો સં ગવાણ્ણક:
 ચંદા=ચંદની; કૌમુદી
 તુહિન=પરદ
 વપુ=શરીર
 ત્રિવિધ=(ત્રિ=ત્રણ+વિધ=પ્રકાર)ત્રણ
 પ્રકારના; આધિ; વ્યાધિ અને
 ઉપાધિ
 વાંસ કુંડી=વાંસળી વગાડી
 મૃદુ=કોમળ
 દ્વૈવૃત=જેનું વૃત મજબુત છે
 એવા; સ્થિર; અચળ
 મોરાર=મુર નામના રાક્ષસના દુશ્મન
 મુરારી ઉપરથી=મોરાર
 ધારક=ધારણ કરનાર
 ધન્વન્તરી=દેવતા વૈદ
 અવતાર=જન્મ
 શીત=ઠંડી
 તરંગ=મોજાં; અપાટા
 જનન=(જન્ પેદા થવું ધાતુપરથી)
 પેદા થવું તે; જન્મવું તે
 સ્થિતિ=હયાતી; રહેવું તે
 દોલતરામ=એ કવિ નડીઆદના
 વતની છે લુણાવાડાના દિવાન હતા.
 એમણે કુસુમાવલી નામનું નોવેલ
 બનાવ્યું છે. સુમનગુચ્છ પણ એમ-
 નું જ બનાવેલું કાવ્યનું પુસ્તક છે.

પાઠ ૫૫ મો. હિમાલયનું વર્ણન.

ટીપ-આ કવિતા કવિ કુલશ્રુષણ કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યનું ભાષાન્તર સ્વર્ગવાસી નવલરામભાષ્યએ કહેલું તેમાંથી લીધેલી છે, તેથી મેઘદૂતની હકીકત ટુંકામાં કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય. એક યક્ષ ઇંદ્રરાજના શ્રાપથી પૃથ્વીપર આવી પડ્યો, તેણે પોતાની પ્રિયાને વિરહની વેદનાથી સંદેશો મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ કાસદ નહિ એટલે મેઘનેજ કવિએ કલ્પિત કાસદ (દૂત) માન્યો અને તેની સાથેજ સંદેશો મોકલાવ્યો. વર્ણન કરતાં કરતાં હિમાલય સુધી મેઘ સંદેશો લઇને આવેલો છે એવી કલ્પના અત્રે કરેલી છે. ત્યાંથી આગલો ભાગ આ કવિતા છે.

સમન્વૃત્તી-જે અરક્ષ વડે ઉજળો છે, કસ્તુરી મૃગોના બેસવાથી જેની શિલા (પથરો) ઉપર સુગંધી બેઠેલી છે, (સુગંધી બેસવાનું કારણ કસ્તુરીની રજ પથરોએ ચોંટી રહેલી છે તે) અને જ્યાંથી ગંગા નદી નીકળે છે, એવા હિમાલય પર્વતે (પર્વત આગળ તું મેઘ જઇ પહોંચ, અને દુઃખને હરનાર (થાકને હરનાર) એ પર્વતના શિખરોપર બેસ. જ્યારે તું એ પર્વતના શિખરપર બેસીશ ત્યારે શી શોભા થઇ રહેશે ? જાણે શ્રી શંકર ભગવાનનો પોઠીઓ (નંદી) પોતાના શરીર પર કાદવ ઉછાળતો હોયની ! એવી શોભા દેખાવ) થશે. પોઠીઆ જ્યારે મસ્તી પર આવે છે ત્યારે પોતાના સખ્ત શોંગડાથી ભેખડોમાંથી (જમીનમાંથી) કાદવ ઉખાડે છે એ દેખાવ કવિએ જોએતો તે ઉપરથી આ ઉપેક્ષા અત્રંકાર ધરાવ્યો છે. નંદીને આ ઠેકાણે સફેદ કલ્પ્યો છે. હિમાલય પર્વતનાં શિખર પર હંમેશ અરક્ષ રહે છે તેથી તે સફેદ દેખાય છે (હોય છે.) મેઘ (પાણીવાળાં વાદળાં) હંમેશ કાળાંજ હોય છે, એ વાદળાં જ્યારે

પર્વતના શિખરોને અડકે ત્યારે ઉપલો દેખાવ થાય એમાં પર્વત તે નહીં અને પંક (કાદવ) રૂપી કાળો તે મેઘ (કાળાં વાદળાં) (૧)

જો પવન ઊડવાથી (વા વાવાથી) દેવદારના ઝાડની ડાળીઓના યુદ્ધ વડે (વર્ષાણુ વડે) પેદા થયેલો દેવ જંગલી ગાયોના પુછડાંના ગુચ્છાવડે ઠામ ઠામ અગ્નિ સળગાવી પર્વતને પીડતો હોય તો તારી હળ્મરો (પાણીની) ધારાઓ વડે તારે તેને હોત્રવવો ઘટે છે. કારણ કે દુઃખી માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટેજ સજ્જન (સારા માણસો) દ્રવ્ય સંગ્રહ કરે છે. (૨)

(જંગલમાં વા વાવાથી ઝાડો ખીચો ખીચ હોય છે તે ધસાય છે. ધસાવાથી અગ્નિ લાગેજ. એ અગ્નિ તે દેવ કહેવાય છે (જંગલી ગાયો) એ ગાયો હિમાલયમાં થાય છે. એના પુછડાંનાં ચમ્મર થાય છે. હિમાલયમાં ટિમેટના વેપારમાં ઉપયોગમાં લેવાતી ચાક નામની ગાયો જે વપરાય છે તે આ હશે) જંગલમાં દેવ સળગે એટલે તેમાં રહેલી ગાયોનાં પુછડાં પણ સળગેજ. આથી ગાયો ગભરાટથી નાસાનાસ કરે અને તેથી પુછડાં વડે ઠામ ઠામ આગ લાગેજ.

છેલ્લું વ્યવહારી ચરણ કાળિદાસે મૂકી પોતાનો ધણો ઉંચો વિચાર જણાવ્યો છે કાળિદાસ કવિ પોતાના કાવ્યોમાં વારંવાર વચ્ચે વચ્ચે આવો બોધ કરતા જણાય છે.)

હાથીની બ્રાન્તિથી-તું હાથી છે એમ ધારીને તારા પર શરભ પોતાના (હાડકાં) શરીર ભંગ થવાને માટેજ ટપ દબને તત્તપ મારે છે (કૂદકો મારે છે) પણ તું તો જાતનો ચપગ છે એટલે આકાશની સાથે વાતો કરે છે. અર્થાત્ જગદી ઉંચે ચઢી જાય છે.

[જ્યારે વાદળાં હિમાલયના શિખરોને અડકતાં અડકતાં જાય છે ત્યારે શરભ જે હાથીઓનો કદો દુશ્મન છે તે (તેને) મેઘને હાથી

ધારી વેરથી તેના પર તલપ મારે છે (મારવા માટે) પણ વાદળાં તો તુરત આકાશમાં જતાં રહે છે એટલે શરભ પોતાની તલપ ચૂકે છે અને શિખરો પરથી કૂદકો મારવાને લીધે ગળડીને પછડાય છે. (આથી તેનાં હાડકાં મફતનાં ભાગેજ એ સ્વાભાવિક છે.)]

આકાશમાં રહીને તું શરભ ઉપર કરાંતો તડ તડ માર કર અને ખડખડ હસ. અર્થાત્ ગાજ. (ખડખડ હસવામાં અવાજ થાય અને ગાજવાથી પણ અવાજ થાય એ બંને વચ્ચે સાદૃશ્ય છે)

કારણ કે તારી જીત થયેલી છે, અને શરભનાં હાડકાં ભાંગ્યાં એ તેની હાર સૂચવે છે. હવે હારતું કારણ સૂચવતાં કવિ નીતિમય વાક્ય કહે છે કે અણુસમજે (વગર સમજે) કોઇ પણ કામ શરૂ કરવાથી કોણ પરિભવ (નિષ્ફળતા)ને પામ્યું નથી ? અર્થાત્ વગર સમજે કોઇપણ કામ કરીએ તો નિષ્ફળ નીવડીએ. શરભે વગર સમજે મેઘને હાથીનો ભેદ જાણ્યા વગર તલપ મારી તો તેનાં હાડકાં ભાંગ્યાં. (૩)

વાંસળીઓમાં પવન ભરાઇને—ભરાવાથી ત્યાં મધુર અવાજ થાય છે. તે વાંસળીના રાગની સાથે સુંદર કિન્નરીઓ ઉત્સાહ પૂર્વક કાંચલના જેવા સૂરથી ત્રિપુરવિજય ગાય છે. તે વખતે જો તું મૃદંગના જેવા અવાજ વડે ગુફાઓમાં ગાજે તો સાહિત્ય વડે શિવને વહાણું એવું સંગીત પૂર્ણ થાય. (૪)

[પર્વતપર વાંસના વન હોય છે. તેમાંના કેટલાક સૂકા વાંસમાં ભ્રમરો કાણાં પાડે છે. એ કાણાંમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે ત્રિપુરાસુર નામનો રાક્ષસ લોકોને ધણું દુઃખ દેતો હતો આથી તેને શિવે માર્યો એ

હકીકત સંબંધનું કાવ્ય લોકો ઉત્સાહથી ગાયજ. ટિમેટ ભણીજ
ત્રિપુરાસુરનું રાજ્ય હતું.

મેઘની ગર્જનાથી ગુફાઓનું પ્રત્યાઘાત થાય તે અવાજ
મૃદંગ વાગતી હોય એવો થાય છે. સંગીત ત્રણ વસ્તુથી થાય ગીત,
વાદ્ય, નૃત્ય આમાં કિન્નરીઓ ગાયછે અને વાદ્યમાં (સાજમાં) ફક્ત
વેણુઓજ છે પણ એકલી વેણુઓનું સાજ પૂર્ણ નથી. તાલ બતાવવા
માટે મૃદંગ જોઈએજ. તે તું (મેઘ) વગાડે તો શંકરનું પ્રિય સંગીત
સાજ એ ગાવાના સાહિત્ય વડે પૂર્ણ થાય. (પૂર્ણ સંગીત થવા માટે
હજી નૃત્યની ખામી છે એ સાંભળી શંકર પોતેજ નૃત્ય કરશે એમ
ધારીએ તો સંગીત પૂર્ણ થાય.) મહાદેવને સંગીત ઘણું પ્રિય છે.
એ પુરાણપ્રસિદ્ધ વાત છે.]

હિમાલયનાં શિખરો ઉપર જે જે વિશેષ હોય તે જોઈને જે
ભૃગુ કુળદીપક (પરશુરામ)ના યશની ખરેખરી ખારી છે, અને જ્યાંથી
દરવર્ષે હંસની સ્વારી આવે તે જાણે છે એવી કૌંચની ખારીમાં (ખીણમાં)
ખજિરાજને વશ કરનાર વામનના કાળા પગના જેવો થઈને તું પેસ.

કાળા પગના જેવો થઈને પેસવાનું કારણ મેઘ મુદ્દે તો કાળો-
જ હોય અને તેમાં વળી કૌંચની ખીણ સાંકડી છે તેમાં થઈને
જવાનું હોવાથી વધારે સંકોચાઈ પગની પાની જેવું સ્વરૂપ લેવું
પડેજ. વાદળાં જેમ જેમ સંકોચાય (ઘટ્ટ થાય) તેમ તેમ વધારે
કાળાં થાય છે. આથી કાળો પગ કહેા.

હંસ ચોમાસામાં માનસરોવર પરજ રહે છે. ચોમાસું વીત્યાબાદ
હિંદ ભણી ફરવા આવે છે અને ચોમાસું આવતાંજ પાછા માન
સરોવર ભણી જાય છે. તેઓ પણ આ કૌંચની ખીણમાંથીજ જાયછે.

પરશુરામના યશની બારી કહેવાનું કારણુ:—પરશુરામ શિવજી પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા માટે ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા ફરીને આવતાં શિવપુત્ર કાર્તિકેય (સ્કંધ) સાથે પોત પોતાના સામર્થ્ય વિષે વાદવિવાદ થયો; આથી પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા પરશુરામે એક બાણ મંત્ર બણી સામા હિમાલયમાં એવું તો માર્યું કે તેમાં એક સળંગ રસ્તો ખીણ પડી રહી. કૈાચની ખીણની આ ઉત્પત્તિ ઉપર નજર રાખી કવિ કહે છે કે એ તો પરશુરામના યશની ખરેખરી બારી છે; મતલબ એ છે કે એ તો પરશુરામ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવા ગુરુ પાસેથી વિદ્યા બણીને પ્રથમ પોતે હિંદમાં નહોતા આવ્યા, પણ તેમનો યજ્ઞજ પર્વત ફાડીને હિંદમાં પ્રથમ આવ્યો હતો.) (૫)

ત્યાંથી કૈાચની બારીમાંથી નીકળી તું ઉંચે ને ઉંચે ઉત્તર દિશા તરફના મુલકમાં પ્રવાસ કર. હે પ્રિય! (મેઘ) તું શ્રી કૈલાસમાં જઈને પ્રીતે તેનો પરોણો થા.

રાવણના અર્થા જેના સાંધા ઢીલા થયા છે. એવા કૈલાસ પર્વતના ડગમગ ડોલતાં શિખરની શોભા તું જો કે કેવી સુંદર છે !

સાંધા ખખળવાનું કારણુ—એક વખત રાવણ શિવ દર્શનાર્થે કૈલાસમાં ગયો ત્યાં શિવ પાર્વતી એકાંતમાં બેઠેલા હોવાથી નંદીએ તેને અટકાવ્યો. આથી રકઝક થઈ, અને ક્રોધે ભરાઈ રાવણે પોતાના વીસ હાથથી કૈલાસ પર્વત ઉમેડી ગર્વથી ઉંઘો વાળવા માંડ્યો; આથી શંકરને ગુસ્સો ચઢ્યો તેમણે પોતાનો પગ ઠોકી પર્વતને સજ્જડ બેસાડી દીધો. પર્વતના સજ્જડ બેસવાથી રાવણના હાથ પર્વત નીચે દબાયા, પછી તેણે પાર્વતી શંકરની ધણી સ્તુતિ કરી,

ત્યારે પાર્વતીના કહેવાથી પર્વતને સહજ મૂળમાંથી ઓછા ભારવાળો (ઢીલો) કરી રાવણના હાથ શંકરે કાઢવા દીધા, આથી પછી હંમેશાં એ પર્વત મૂળમાંથી જરા ઢીલો રહ્યો.

એવું કહેવાય છે કે કૈલાસ પર્વતનું શિખર હંમેશા હાલ્યાજ કરે છે. દુનિયામાં કેટલાક ખડકો એવા છે કે તે જરા જોરથી ચક્કર ચક્કર કરે પણ ગમે તેટલા માણસ મળે તો પણ તે ઉંચકી તો નજ શકાય એવી તરેહનો એક નાનો ખડક ઇન્દ્રાંડમાં કાર્ન-વાલ પ્રગણામાં પેન્ઝાન્સની પાસે છે, તેમજ મહા બળિપુર આગળ એવો ચમત્કાર દીધામાં આવે છે. કૈલાસનું એવુંજ છે કે કમ તેનો શોધ થયો નથી.

ડાલતું શિખર છે એમ ધારી કવિ ઉત્પેક્ષા કરે છે કે જો જો તે તને (મેઘને) બોલાવે છે. (૬)

સમજીતી—પાર વિનાની શોભા છે, હે પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ (મહાન) હિમાલય તારી શોભા ધણીજ છે, (તેથી) હું તારાપર હજારો વખત વારી જાઉં છું. (શીદા થાઉં છું) પર્વતરાજ તારી શોભા ધણીજ છે.

કાળના માથા પર પૃથ્વી શોભે છે. તેના પર હે ભાઈ, તું સ્થિર છે, હે ગિરિવર (એ) તારી શોભા પાર વિનાની છે. (૧)

(કાળ એટલે વખત. વખત અસ્થિર છે. ઝપાટા બંધ ચાલ્યો જાય છે. હવે જે માણસ જોમવાળી ગતિમાં હોય તેનું માથું પણ તેવી ગતિમાંજ હોય; અને એ માથા પર કાંઈ પદાર્થ મૂકીએ તો તે પણ ધણી ગતિમાંજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ ઠેકાણે કાળના

માથા પર પૃથ્વી છે એવું કહેવાનું કારણ એજ છે કે કાળ અસ્થિર છે તેથી તેનાં માથાપર રહેલી પૃથ્વી પણ અસ્થિરજ હોય, બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે. કવિની કદ્દનામય સૃષ્ટિ-એ આ એક ચિત્ર રચ્યું છે.)

હવે કવિ ખુમીથી વર્ણન કરે છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે તેના પર સ્થિર રહેવાયજ નહિ, છતાં હે ભાષ્ય તું તો તેના પર સ્થિરજ રહે છે એટલી તારી (પર્વતની) ખુમી વિશેષ છે (યાર શબ્દ ખાસ ઉભરાધ જતું આશ્ચર્ય બતાવવા માટેજ યોગ્યેયો છે)

આકાશરૂપી ગોખલામાંથી ખૂશ થઇને તને ચાંદની (કૌમુદી) જુએ છે. અર્થાત્ તારા પર ચંદ્રનો ઠંડો સફેદ-રૂપેરી પ્રકાશ પડે છે (ત્યારે) હે ગિરિવર તારી શોભા ધણીજ થાય છે. (૨)

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રણે પ્રકારના તાપ (દુઃખ) સમાવવા માટે (તું) ધણુંજ બરફ (તારા) શરીરપર ધારણ કરે છે. પર્વતરાજ ૬૦ (૩)

હિમાલય પર્વત ધણો ઉંચો છે તેથી તેના શિખરો ઉપર બારે માસ જથાજંધ બરફ પડ્યુંજ રહે છે તે ઉપરથી કવિએ આ વર્ણન કરેલું છે. અપાર શબ્દને તુહિન શબ્દ સાથેજ સંબંધ છે એ ખાસ યાદ રાખવું.

સ્થિર ઉભા રહેલા મુર નામના રાક્ષસના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ જેમ વાંસળી વડે ગાયન કરે છે તે પ્રમાણે તું પણ અચળ રહી વાંસળી વડે ગાયન કરે છે.

કૃષ્ણ પરમાત્માએ રાસ વખતે એક પદે સ્થિર રહી વાંસળી વગાડી ગોપિકાઓનાં અને સર્વ જગતનાં ચિત્ત આકર્ષ્યાં હતાં તેમની સાથે કવિ સ્થિરપણાનો અને વાંસળી વગાડવાનો પર્વતનો મુકાબલો કરે છે. (૪)

(પર્વતપર વાંસ ઉગેલા હોય છે. ભ્રમરાઓ તેમાં કાણાં પાડે છે તેમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે તે ઉપરથી પર્વત વાંસળી વગાડે છે એવી કલ્પના કવિએ કરેલી છે. આનો મુકાબલો મેઘદૂતની ઉપસી કવિતાની “પવન ભરાધ વેણુંઓમાં નાદ મધુર ત્યાં થાય.” એની સાથે કરવો. બન્ને કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિ સરખીજ ભાસે છે. જાણે પહેલાનું બીજું અનુકરણ ન હોય !!)

તું શરીરે નિરોગ છે અને ઔષધિને (ઓસડને) રાખનારો છે (ખરેખર) તું ધન્વંતરીનોજ અવતાર છે હે પર્વતરાજ ઇન્દ્ર નિરોગ (રોગ વિનાના) માણસને દવાની (ઔષધિની) શી જરૂર છે કે તે રાખે? પણ કવિ પર્વતની મહત્તા બતાવે છે કે તું એ પ્રમાણે સ્વાર્થી નથી. પણ પરોપકારી છે તારે જરૂર નથી છતાં પણ તું મનુષ્યોના ભલા ખાતર ઔષધિ રાખે છે. (૫)

તું ઠંડી, તડકા, વરસાદ, દવની જવાળાને (દવ લાગવાથી જે મોટા મોટા ભડકા થાય છે તેને) જરા વાર પણ ગણતો નથી. હે પર્વતરાજ ઇન્દ્ર (૬)

પવનનાં મોજાં તારા પર ઉછાળા મારે છે (ઝપાટા મારે છે.) અર્થાત્ પવન ઝપાટાખંધ વાય છે અને કમજોરથી તારી સ.થે અથ-

ડાય છે, છતાં પણ તેની તને ખીલકુલ દરકારજ નથી. મતલબ કે તું તેને ગણુતોજ નથી. હે પર્વતરાજ ધૃ (૭)

હે પર્વતરાજ, તારા પેદા થવાને અને હયાતિને સ્થિતિને—હોવા પણુાને—સંભવને ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! કારણ કે તું સદા સુખ આપનારોજ બની રહે છે. પર્વતરાજ ધૃ (૮)

૧૫ મા પાઠની કવિતામાં આપેલા ભક્તોની ઓળખાણ

મીરાં--મારવાડના મેડતા ગામના જેમલ રાજની કુંવરી. તેમને ઉદેપુરના કુંભા રાણા સાથે પરાણુવ્યા હતાં. તેમને સંસાર ગમતો નહિ અને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ હતી. એમણે ધણું અજન બનાવ્યાં છે એ સ્ત્રી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે.

કરમા--મારવાડની નીચ જાતિની એક બાઈ હતી; તે નહાયા ધોયા (ચોકખાઈ રાખ્યા) વગર ખીચડી રાંધીને પ્રભુને ધરાવતી હતી પણ તે ખરા પ્રેમથી ધરાવતી હતી માટે પ્રભુ આવીને આરોગી જતા.

શબરી (શવરી)--એક બીલડી હતી, રામચંદ્રજીએ તેને ઘેર આવી શબરીએ ચાખી જોઇને રામજીને માટે જે સારાં સારાં ખોર રાખ્યાં હતાં તે ચાખેલાં એટલે એઠાં ખોર ખાધાં હતાં.

પુરી--એ ઉમરેઠની રહેનાર એક બાઈ હતી અને તે ભક્ત હતી.

ગાખીચંદ--અંગાળા ઇલાકાના ગોંડ નામે એક પ્રાંતના રાજા. તેને તેની મા મૈનાવતી તથા જલધર અને ફાનિક નામના યોગિ-ઓથી બોધ મળ્યો હતો અને તે બાર વર્ષની ઉંમરે રાજપાટ ઉઠાડી યોગી થઈ ગયા હતા.

ભરત-માળવાના પરમાર વંશના રાજા વિક્રમના ભાઈ જે ભર્તૃહરિના નામથી ઓળખાય છે તે. તેમને પોતાની રાણી પીંગળાનાં ખોટાં કૃત્ય ઉપર ગુસ્સો આવવાથી તે સંસાર છોડી જોગી થઈ ગયા હતા, ખીજા ભરત રામચંદ્રજીના ભાઈ છે પણ ભક્ત હતા.

પીપ્પો—ગાંગરોડ ગઢનો એક રાજા હતો. તે દેવી ભક્ત હતો.

સૂરદાસ—શ્રી મહા પ્રભુના ચાર સખા-પૂણી ભક્તિ ભાવને પામેલા ઇશ્વરના મિત્ર જેવા, અણુનની માફકમાંનો મુખ્ય. તે આધિજો હતો. તેણે સવા લાખ પદ બનાવ્યાં છે. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયા હતા.

કબીર—રામાનંદનો શિષ્ય હતો, તે બંગાળામાં થયો હતો એણે હિંદુ, મુસલમાનને એક ધર્મમાં લાવવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ કહેતા હતા કે હિંદુનો રામ ને મુસલમાનનો અલ્લા એકજ છે.

કુબો—તે જાતે કુંભાર હતો. તેનું મૂળ નામ કેવળ હતું. તે કુવામાં દટાયો હતો ત્યાં પણ તે ભક્તિજ કરતો હતો તેને બહાર કાઢ્યો ત્યાર પછી તેને દટાવાથી ખુદ નીકળી હતી ત્યારથી તે કેવળ કુબો કહેવાયો.

સદનો—તે જાતે કસાઈ હતો પણ ભક્ત હતો અને જાતે હિંસા કરતો નહિ, માત્ર માંસ વેચનાનું જ કામ કરતો. જે પથરાવતી તે માંસ તોળતો હતો તે પથરો શાલીગ્રામ હતા. સાધુ એ પથરો બદલી ગયા પણ પછી પાછો મૂકી જવો પડ્યો હતો.

ધનોજી—તે જાતે જાટ હતો. તેનો ધંધો ખેતીનો હતો, ને તેને સાધુઓ ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. એક વખતે તે ખેતરમાં વાવવા

માટે ધઉં લઇ જતો હતો તે ધઉં તેનાં ગરીબ માઆપોએ બહુ મુશ્કેલીએ મેળવ્યા હતા, છતાં તેણે રસ્તામાં બહારોબહાર સાધુને આપી દીધા હતા.

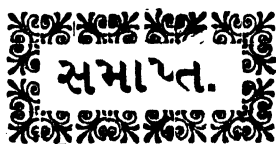
નાભિ—તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નાગવ નામના ગામડામાં ઉછર્યો હતો, તે જતે ઢાઢી એટલે વેશ કાઢી માગનારની જાતનો હતો. તે મહાન ભક્ત હતો. તેણે ભક્તમાળનું પુસ્તક બનાવ્યું છે.

ભીલભક્ત—વાલ્મિક ઋષિ. પહેલાં તે લુટારાની જાતના હતા. પણ નારદજીના બોધથી તેમણે તે કામ છોડી દઇ રામચંદ્રજીનું મહાન તપ કર્યું અને રામાયણ બનાવ્યું. પછીથી તે ઋષિ કહેવાયા.

જનક—અયોધ્યાની પૂર્વે ગંદકી નદીની પેલી પાર મિથિલા નગરીના રાજા હતા. સીતાજીના બાપ થાય. તે વિદેહી કહેવાતા.

શુકદેવ—વ્યાસ મુનિના પુત્ર. તે જન્મથીજ યોગી હતા. પોપટ રૂપે મહાદેવજીનો બોધ સાંભળ્યો હતો અને મહાદેવજી તેમને ઝાલવા ગયા ત્યારે તે વ્યાસ મુનિની સ્ત્રીના પેટમાં પેસી ગયા હતા અને જન્મીને તરત જંગલમાં સાધુઓ પાસે નાસી ગયા હતા, તે ગર્ભ-યોગી કહેવાય છે.

ધીરો—વડોદરા તાબાના સાવલી ગામનો ભાટ કવિ હતો.

મેસર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો. તરફ

બહાર પડેલી લોકપ્રિય બુકો.

બાળવર્ગની નોટ	રૂ.	૦-૧-૬
પહેલીના અર્થ	રૂ.	૦-૨-૦
બીજીના ,,	રૂ.	૦-૩-૦
ત્રીજીના ,,	રૂ.	૦-૪-૦
ચોથીના ,,	રૂ.	૦-૬-૦
પાંચમીના ,,	રૂ.	૦-૬-૦
છઠ્ઠીના ,,	રૂ.	૦-૭-૦
કન્યા ૧ લીના અર્થ....	રૂ.	૦-૩-૦
કન્યા ૨ જીના ,,	રૂ.	૦-૪-૦
કન્યા ૩ જીના ,,	રૂ.	૦-૬-૦
અંકસૂચક મૂળાક્ષર કિતા	રૂ.	૦-૦-૩
ચોર્યાશી તાલુકાનો નકશો	રૂ.	૦-૧-૦
સુરત શહેરનો નકશો છપાય છે.					

ટીપ:—નામ અર્થો છે, પણ છે નોટો; કારણ કે એમાં અગત્યના તમામ વિષયોનો સમાવેશ કરેલો છે.

પત્ર વ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

છગનલાલ મોતીરામ શાહ. શાહપોર-મુરત.

